

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський
державний університет
імені Миколи Гоголя

Н а у к о в і
з а п и с к и

**ФІЛОЛОГІЧНІ
НАУКИ**

Книга 1

Ніжин - 2010

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Серія "Філологічні науки"

Відповідальний редактор – д. філол. н., проф. **Самойленко Г. В.**

Члени редколегії:

Арват Н. М. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Астаф'єв О. Г. – д. філол. н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бойко Н. І. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Ковальчук О. Г. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Левицький А. Е. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Михед П. В. – д. філол. н., провідн. спец. Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України та проф. Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Плющ М. Я. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя та Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова;

Потапенко С. І. – д. філол. н., доц. НДУ ім. М. Гоголя.

Постановою ВАК України журнал включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України, 2000. – № 3. – С. 12).

Рекомендовано до друку Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 12 від 29.06.2010 р.

№ 34 Наукові записки Серія "Філологічні науки" (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / [за заг. ред. проф. Г. В. Самойленка]. – Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Книга 1. – 81 с.

Адреса видавництва університету: вул. Воздвиженська, 3/4,
м. Ніжин, 16600,
Чернігівська обл., Україна.

Тел.: (04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Верстка і макетування: – Приходько Н. О.

Коректор – Конівненко А. М.

Літературний редактор – Приходько Н. О.

Підписано до друку 28.09.2010 р.	Формат 60x84/8	Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern	Офсетний друк	Ум. друк. арк. 10,8
Тираж 100 пр.	Замовлення №	

Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04

© Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2010 р.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Науковий журнал ○ Рік відновлення видання – 1996

Філологічні науки

Книга 1

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Самойленко Г.В.</i> Газета “Черниговский листок” Л.Глібова і її кореспонденти.....	4
<i>Ісаєнко К.П.</i> “Нова історія” України в інтерпретації Пантелеймона Куліша.....	18
<i>Капленко О.М.</i> Психологізм у романі Гео Шкурупія “Двері в день” як ознака самовираження.....	21
<i>Хархун В.П.</i> Радянська історія української літератури як канон.....	27

МОВОЗНАВСТВО

<i>Примушко Н.О.</i> З історії форм майбутнього часу (на матеріалі універсалів українських гетьманів).....	32
<i>Жук Т.В.</i> Використання термінів у професійному мовленні.....	38
<i>Харчук О.В.</i> До питання про семантичні відношення у фразеологічних одиницях.....	41
<i>Сборж С.П.</i> Вербалізація гендерних концептів у романах М.Дребл.....	45
<i>Ігіна З.О.</i> Композиція в чорних і фіолетових барвах: лінгвокультурологічне вираження мема <i>femme fatale</i> у журналістичному дискурсі.....	48
<i>Кулик Н.Д.</i> Лексикографічний опис конотації німецьких адвербіальних фразеологізмів у системі позначок.....	56
<i>Карпюк В.А.</i> Функціональні особливості композитів-неологізмів німецької мови (на матеріалі газетних текстів).....	60
<i>Блажко М.І.</i> Прикметники і дієприкметники сучасної німецької мови на позначення просторових параметрів соматичних звуків.....	64
<i>Трибуханчик А.М.</i> Фразеосемантичне мікрополе “бідність” в історичному ракурсі.....	67
<i>Дергун Т.В.</i> Трансформації фразеологічних одиниць у сучасному англomовному журнальному дискурсі: функціональний аспект.....	71
<i>Trykashna Y.I.</i> Intonation of english compliments in different socio-cultural situations.....	75

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Потапенко С.І.</i> Категорія ірреальності у зіставних лінгвістичних дослідженнях.....	79
--	----

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09(Л.Глібов)

**ГАЗЕТА "ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОК" Л.ГЛІБОВА І ЇЇ
КОРЕСПОНДЕНТИ**

Самоїленко Г.В.

У статті вперше у систематизованому вигляді представлено коло кореспондентів газети "Черниговский листок" Л.Глібова і їх роль у її виданні.

Ключові слова: газета, кореспонденти, Л.Глібов, "Черниговский листок".

В статье впервые в систематизированном виде представлен круг корреспондентов газеты "Черниговский листок" Л.Глибова и их роль в ее издании.

Ключевые слова: газета, корреспонденты, Л.Глибов, "Черниговский листок".

The article is the first attempt to outline the circle of correspondents of L.Hlibov's newspaper Chernigov Leaflet and their role in its publication.

Key words: newspaper, correspondents, L.Hlibov, Chernigov Leaflet.

Журналістська діяльність Л.Глібова висвітлювалася в окремих статтях, присвячених творчості письменника. Зокрема, це праці Б.Шевеліва, О.Деко, М.Сиваченка та ін. Проте комплексного вивчення зв'язку Л.Глібова зі своїми кореспондентами ще не було. Тому наша стаття є першим таким підходом. Не претендуючи на повноту розкриття теми в окремій статті, розкриваємо характер спілкування видавця зі своїми кореспондентами.

Л.Глібов під час проживання в Чернігові зацікавився видавничою справою, яка давала йому можливість реалізувати свої творчі плани. І він, учитель чернігівської гімназії, звернувся 12 березня 1861 р. до директора гімназії і шкіль Чернігівської губернії Є.Гудими з проханням дозволити йому видавати щотижневу газету "Черниговский листок". Проте Є.Гудима не міг самостійно вирішити це питання і згідно з тодішніми правилами листпрохання направив попечителю Київського навчального округу М.Пирогову, а також до цензурного комітету, який зі свого боку звернувся до Чернігівського губернатора С.П.Голіцина. 14 квітня 1861 р. чернігівський губернатор повідомив цензурний комітет, що "виданню в м.Чернігові вчителем тутешньої губернської гімназії Глібовим щотижневої газети під назвою "Черниговский листок" він з свого боку не зустрічає ніяких перепон".

Далі папери були направлені на затвердження міністру внутрішніх справ та в Головне управління цензури. Нарешті, 13 червня 1861 р. дозвіл було отримано. Цензором газети призначили цензора неофіційної частини "Черниговских губернских ведомостей" учителя російської словесності Чернігівської гімназії Ф.М.Петропавловського, з яким Л.Глібов познайомився ще в Ніжині, де той працював

у тутешній гімназії. До речі, він немало зробив, щоб поета перевели на роботу до Чернігова. Цензурний комітет ставив вимогу направляти один примірник газети в Головне управління цензури.

Л.Глібов зробив повідомлення про майбутнє видання нової газети у "Черниговских губернских ведомостях" та в "Основах" [1861. – № 6. – С. 172]. Зі свого боку, редакція, друкуючи оголошення, підтримала це починання і побажала успіху цьому прекрасному заходу, висловивши упевненість, що "під редакцією Л.І.Глібова "Черниговский листок" завоює співчуття громадськості і знайде собі послідовників і в інших місцях". На той час у редакції "Основи" працювали П.Куліш, М.Костомаров, В.Білозерський, які знали Л.Глібова і хотіли підтримати це російсько-українське мовне видання.

Як свідчить програма, яка була опублікована в газеті "Черниговские губернские ведомости", у "Черниговском листке" передбачалося друкувати матеріал за відділами. Перший відділ, літературний, передбачався для публікації невеличких оповідань, віршів російською та українською ("южнорусской") мовою, подорожніх записів, нарисів із народного побуту, анекдотів, сценек, гуморесок, заміток із життя мисливців тощо.

У другому мали друкувати все те, що було пов'язане з новинами, повідомленнями, чутками. Але це не був офіційний матеріал, як в інших періодичних виданнях, де друкувалися різні урядові чи губернські укази, розпорядження. Редактор газети планував тут подавати фейлетони, замітки про міські новини, повідомлення про театральні вистави, концерти, інформацію з повітів Чернігівської та інших губерній, які представляли загальний інтерес.

Ще один відділ передбачав публікацію невеличких статей, пов'язаних із висвітленням питань, що стосувалися сільського господарства, домоводства, промисловості, торгівлі, популярної медицини, народної освіти тощо.

У газеті планувалося розміщати короткі замітки про книги, які б мали місцевий інтерес, та різні оголошення [1].

Публікуючи цю програму, Л.Глібов чітко визначив мету свого видання, яка полягала не лише в тому, щоб жителі Чернігова мали ще один друкований періодичний орган, а щоб інформувати їх про громадське та культурне життя, побут і традиції, залучати до читання літературних творів та наукових праць, ознайомлювати з фольклорними матеріалами, театральними постановками та різнохарактерними подіями, що відбувалися в місті.

Правий Б.Шевелів, який уперше звернувся до аналізу глібівського видання, що "Черниговский листок" був більше схожий на літературний часопис, ніж газету [2].

Л.Глібов планував видати газету в міській друкарні Шепіри, а продавати у відомому жителям міста магазині П.П.Цвіта та у книгопродавця М.Н.Кранца.

Внаслідок фінансових та організаційно-видавничих труднощів газета виходила протягом трьох років нерівномірно: у 1861 р. – 11 номерів, 1862 р. – 36, а 1863 р. – 14. Перший номер був опублікований 12 липня 1861 р., а останній 61 – 6 серпня 1863 р. Як свідчить сам Л.Глібов, видання розходилося не лише у Чернігові, було чимало передплатників по всій Чернігівщині та на Кавказі, в Казані, Сибірську, Херсоні, Петербурзі, Польщі, Криму та інших містах.

Для Л.Глібова видання газети ускладнювалося ще й тим, що у нього не було штатних помічників та й місця, де б можна було займатися видавничою справою. Все відбувалося у нього на квартирі. Тому у всіх оголошеннях, що стосувалися газети, він вказував свою домашню адресу. Л.Глібов був не лише редактором, а й коректором, фінансистом, розповсюдженцем видання. Треба було думати, як забезпечити видання фінансово. Тому у випуску газети були перерви. І Л.Глібову доводилося виправдовуватися. Зокрема, затримку випуску видання у 1862 р. він пояснював так: "При всем желании и заботах наших начать печатание "Черниговского листка" с начала года, мы только теперь, т.е. с апреля месяца, нашли возможность приступить к делу. Не станем распространяться о тех тяжелых затруднениях, которые встретили мы при издании нашей газеты в прошедшем году и через которые, быть может, подверглись различным упрекам, между тем как в предприятии нашем, кроме искреннего желания служить на пользу обществу, ничего не было, никаких материальных расчетов и выгод. Кто ближе знаком с нашей редакцией и с образом наших действий, с нашими усилиями, тот очень хорошо знает, что мы вели свое дело даже с убытками для себя. Нас можно, пожалуй, обвинить разве только в том, что мы принялись за осуществление слишком смелой мысли – образовать свой почетный орган в таком скромном городе, каков наш Чернигов; но и такая смелая мысль все-таки осуществима, по нашему убеждению, при более благоприятных обстоятельствах" [т. 2, с. 259].

Звичайно, приступаючи до видання газети "Черниговский листок", Л.Глібов передбачав ці труднощі, і основний тягар роботи у редакції він узяв на себе. Проте газета носила своєрідний характер: вона адресувалась усім читачам, незалежно від їх особистих інтересів. Тому в газеті відігравали важливу роль відділи "Новости, вести и слухи" та "Общепользные сведения". Матеріал для них треба було знаходити, добирати, опрацювати. Ця робота займала у Л.Глібова багато часу, але цей матеріал найбільше цікавив читачів і оберігав газету в тих умовах від фінансових негараздів.

Незважаючи на труднощі, на деякі перерви у виданні, кількість читачів зростала. І про це 16 травня 1863 р. заявив Л.Глібов у одній із своїх публікацій, у яких, як і завжди, він із деяким гумором говорив про видавничі справи. Згадуючи видавців газет у США та Англії, редактор звертав увагу на те, що там "существует общая потребность в чтении, в идеи: там, говорят, идеи носятся в воздухе. У нас ничего не носится: воздух, как есть, чистый. Вообще у нас читают мало, пишут еще меньше, думают неохотно. Свое родное нас почти не интересует" [т. 2, с. 271].

І все ж Л.Глібов намагався зробити газету цікавою для різних категорій читачів. Він наполегливо працював, писав і друкував тут літературні твори, публіцистичні статті, театральні рецензії, повідомлення, хроніки тощо.

Однак сам він не зміг би проводити всю роботу, необхідні були кореспонденти, активісти газети.

Хто вони, ці помічники Л.Глібова? Борис Шевелів серед головних співробітників газети "Черниговский листок" називає П.Куліша, О.Кониського (Переходовець), Номиса (М.Симонов), О.Лазаревського, П.Є.Єфименка, Х.Кир'якова, Г.Кузьменка, М.Білокопитого (Вербицький), І.Лашнюкова, О.Марковича, О.Тишинського, М.Александровича, І.Андрущенко, вказує назви деяких їх публікацій [3]. Проте ця інформація не розкриває внесок кожного активіста у видання газети. З Олександром Матвійовичем Лазаревським (1834–1902) Л.Глібов познайомився 1861 р., хоча заочно вони знали один одного ще 1857 р., коли він разом з Г.Милорадовичем запропонував байкаря видати його твори в Петербурзі, але з невідомих причин задум не був втілений у життя. Майбутній відомий учений після закінчення 1858 р. з відзнакою Петербурзького університету деякий час працював у графа Уварова та канцеляристом у відомстві Міністерства народної освіти, а після скасування кріпосного права 1861 р. почав домагатися посади "члена від уряду", щоб поїхати на Україну.

У квітні 1861 р. О.Лазаревський разом із художником Г.Честахівським супроводжував домовину з тілом Т.Шевченка на Україну, бо Кобзар заповідав поховати його на березі Дніпра. У Ніжині О.Лазаревський і Л.Глібов могли б зустрітися, але байкар, працюючи у Чернігові в гімназії, затримався у справах і спізнився на похороні. Тому ця зустріч не відбулася.

Після похорону Т.Шевченка О.Лазаревський деякий час знаходився в селі Гирявка біля своєї матері, яка самотньо проживала в садібі, і 4 місяці там чекав призначення на посаду "члена від уряду".

І лише 4 липня 1861 р. такий дозвіл міністра внутрішніх справ О.Лазаревський отримав. Відповідно посади він мав право брати участь у з'їздах мирових посередників Конопольського, Кролевецького, Сосницького та Борзнянського повітів Чернігівської губернії. З'їзди попередників мирових посередників проходили, зазвичай у Чернігові, тому О.Лазаревський поселився у місті на Десні.

Саме як до члена урядової комісії до нього поблажливо поставився чернігівський губернатор С.П.Голіцин. Працюючи в губернському правлінні, О.Лазаревський зацікавився документами архіву, зокрема матеріалами Гетьманської канцелярії XVII-XVIII ст., Малоросійської колегії, правлінь Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва. Ці знахідки згодом і будуть основою наукових досліджень ученого, пов'язаних з епохою існування Гетьманської держави, яка знайде широке висвітлення у багатьох його наукових працях. Ознайомившись з деякими документами, О.Лазаревський зрозумів, що їх необхідно друкувати. Але для цього потрібно було мати спеціальне видання. Крім "Черниговских губернских ведомостей" і "Черниговского листка", у місті ніяких газет на той час не було. І О.Лазаревський звернувся до Л.Глібова з пропозицією надати йому свої послуги як працею, так і грошима, щоб друкувати в газеті матеріали історичного характеру. Але щось насторожило Леоніда Івановича, і він не прийняв пропозицію вченого [4].

О.Лазаревський за час проживання з 1861 до 1868 рр. у Чернігові обіймав посади: наглядача акцизних зборів, секретаря із селянських справ, секретаря статистичного комітету та правителя канцелярії губернатора. Але була у нього і позаштатна посада – вчений дослідник. Інтерес до науки не залишав його, і він здійснив перші публікації в "Черниговских губернских ведомостях" та в "Записках Черниговского губернского статистического комитета", які він запропонував випускати замість "Пам'ятних книжок". Одночасно з цим О.Лазаревський запропонував деякі матеріали і Л.Глібову для "Черниговского листка". У №5 за 1861 р. була опублікована стаття вченого "Черты из старо-украинского быта: казак Мигаль".

Поява нових публікацій О.Лазаревського в газеті відбулася лише наступного 1862 року. У 4, 5, 6 та 8 номерах газети були надруковані "Отрывки из путевых записок старца Леонтия" (1700).

А в 1863 р. в №7 та 8 з'явилася перша частина "Рассказов из истории Левобережной Украины XVIII века: 1) почепские казаки и Меншиков (1710-1777)", а в №13 та 14 – друга частина цієї праці "Украинские сотники".

Крім цих історичних праць, О.Лазаревський надрукував у "Черниговском листке" "Заметку на письмо Добротворского" (1863. – №9). Ця стаття носила соціально-громадянське спрямування і може розглядатися в контексті тих подій, які були пов'язані з долею української мови.

Перш ніж розкрити причину появи статті, згадаймо деякі події, які їй передували. 20 років, з 1849 до 1859 рік, у Ніжинському юридичному ліцеї кн. Безбородька посаду інспектора цього навчального закладу обіймав Пилип Морачевський. Він прийшов до ліцею разом з Л.Глібовим, знав май-

бутнього відомого байкаря, очевидно, був знайомий і з його байками, написаними у Ніжині. Під час навчання Л.Глібова в ліцеї П.Морачевський продовжував писати вірші російською та українською мовою. У 1854 р. він опублікував вірш "На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии", а також поему "До Чумака, або Война яглохранцузо-турецька у 1853 і 54 роках" про героїзм і мужність севастопольців під час Кримської війни.

Студент Л.Глібов також написав вірш "Остапова правда" (1855), який був присвячений переходу загонів Московського, Нижньогородського та Володимирського ополчення через Ніжин.

У цей час П.Морачевський не лише займався написанням віршів, а й приступив до перекладу Святого Письма українською мовою. Восени 1860 р. було завершено переклад Євангелія, який був направлений Санкт-Петербурзькому та Новгородському митрополиту Ісидору, з котрим поет познайомився під час перебування останнього у Ніжині. П.Морачевський, надсилаючи переклад, писав у супровідному листі: "На всех языках, словесно и письменно, проповедуется слово Божие; исповедники Христа Спасителя имеют Библию на своих языках, а Малороссия, которой языком говорит 12 миллионов православных христиан, не имеет на своем языке даже Евангелия" [5].

Митрополит Ісидор у листі-відповіді сповістив П.Морачевського: "По частном совещании с Святейшим синодом уведомляю Вас, что перевод Евангелия, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию". Таким чином церковна влада дала зрозуміти, що Святе Письмо українською мовою ніколи не буде надруковане. Але це не зупинило П.Морачевського, і він не лише продовжив перекладати всі книги Святого Письма, а й почав домагатися його публікації через Академію наук. Академіки І.Срезневський, О.Востоків та О.Никитенко дали позитивний відгук перекладу ("в высшей степени труд замечательный и с учено-филологической стороны, и со стороны религиозно-нравственной" [6]) просили Священний синод дозволити публікацію.

На додаткове рецензування рукопис П.Морачевського відправили калузькому єпископові Якову (Миткевичу), який був за походженням українцем, а також шефові жандармів Долгорукому та київському генерал-губернаторові Анненкову. Після цього з Києва 2 березня 1863 р. послідував донос на ім'я князя Долгорукова, в якому зазначалося, що у друкуванні перекладу П.Морачевського дуже зацікавлені "українофіли": "Они затеяли дело сверху и состряпали следующее умозаключение: "Если нам удастся выхлопотать переводы Святого Письма на полупольском наречии малоруссов, дело наше будет выиграно и затея наша на первый взгляд невинна и даже благородна – авось поймутся, там уже к этому крепкому камню не трудно будет пристроить обособление языка, потом жизни, потом национальности" (...) Мы считаем, – говорилось далее в доносе, – излишним доказывать, что перевод Слова Божия на жалкое малорусское наречие есть затея политическая, менее всего имеющая в виду сделать Священное Писание понятным для простого народа.. Умоляем

Ваше Сиятельство употребить все, чем только Вы можете располагать, чтобы защитить нашу Святыню от поругания, а отечество от распадения и опасного раскола" [7].

І справу про переклад передали вирішувати міністру внутрішніх справ Валусеву та обер-прокурору Синоду Ахметову. Роздратований міністр категорично заявив: "Малороссийского языка не было, нет и никогда быть не может". 8 липня 1863 р. було видано сумнозвісний секретний Валусевський циркуляр про заборону друкування книжок українською мовою, крім творів, "принадлежащих к области изящной литературы".

Ми вважаємо, що поява в цей час листа старшого учителя російської словесності Ніжинської гімназії Добротворського в "Московских ведомостях" (1863. - № 124), в якому він різко виступав проти тих, хто пропонував вивчення української мови, не є випадковою. Цей ніжинський "доброжелатель" з'явився на сторінках московського видання з певною метою. Його лист був спрямований не лише проти П.Морачевського і його праць, бо інспектор гімназії займався не лише перекладом Святого Письма, а й укладанням "Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию", а й на підтримку царської політики, спрямованої на заборону української мови.

Добротворський у своєму листі заявляв, що "в литературе нашей не только образовать и распространить решительно никому ненужную у нас, самобытную будто бы, малороссийскую литературу, но и навязывать простонародью Юго-западной России первоначальное обучение на малороссийском наречии". У зв'язку з цим, як заявляв Добротворський, "долгом считаем заявить свое убеждение публично, что затея этих господ не только совершенно излишняя, бесполезная, но и положительно вредная".

До речі, цього ж таки 1863 р. проти української мови виступив ще один ніжинець, колишній викладач латини, інспектор навчальних закладів міста, письменник І.Г.Кулжинський, який надрукував статтю "Несколько слов о хохломани" [Вестник Юго-Западной и Западной России. - 1863. - Т. 1. - Кн. 2, август], "Письмо к издателю львовского журнала "Мета" [Там само. - Т. 2. - Кн. 5, ноябрь] та брошуру "О зарождающейся, так называемой, малороссийской литературе" (Київ, 1863), у яких, як і попередній автор, виступив проти вивчення української мови в школах, назвавши її "испорченным русским". Нам здається, що і стаття вчителя Добротворського, і публікації І.Кулжинського були написані на замовлення. І Ніжин тут обраний не випадково: це була буцімто реакція ніжинців на намагання теж ніжинця П.Морачевського довести необхідність видання Святого Письма багатомовною великого народу.

О.Лазаревський не міг проігнорувати виступ ніжинського викладача словесності і підготував "Заметку на письмо г. Добротворского", яка була написана 23 червня 1863 р. і надрукована в газеті "Черниговский листок". Автор розвінчує "докази" Добротворського і показує незнання предмета дискусії, незрозуміння того, що "малоросійською мовою" говорить народ. "Этот живой малорос-

сийский язык, как видно, вовсе неизвестен г.Добротворскому (вероятно, за недостатком времени от классных и кабинетных занятий), и мы рекомендуем для знакомства с ним прочесть, на первый раз, хоть три книги: Кобзарь Шевченко, Записки о южной Руси Кулиша и Сборник песен Метлинского. Мы смеем надеяться, что по прочтении этих книг г.Добровольский перестанет тревожиться превратно им понятиями "затейми" [8].

У цьому ж спрямуванні становлять інтерес і публікації відомого фольклориста, етнографа, громадського діяча Номиса (Симонова) Матвія Терентійовича (1823-1901), які були надіслані із С.-Петербурга і стосувалися захисту української мови. М.Номиса на Чернігівщині добре знали, бо проживав він як у Чернігові, Ніжині, так і в інших містах та селах губернії. Він був одружений на рідній сестрі Ганни Барвінок (дружини П.Куліша) Надії Михайлівні Забіло-Білозерській. Вони мали чотирьох дочок, старша з яких Надія Кибальчич була письменницею і відома під псевдонімом Наталка Полтавка.

На Україні він працював учителем словесності в Ніжинській та Немирівській гімназіях, а потім директором гімназії у Лубнах. Був у дружніх стосунках з Пантелеймоном Кулішем, Василем Білозерським та іншими діячами з Чернігівщини, співпрацював з редакцією журналу "Основа".

Проживаючи деякий час у С.-Петербурзі, він опублікував у "Черниговском листке" статтю "Дещо про українське питання і про збірослов К.Шейковського" (1862. - Ч. 2, 3), "Заметку про збірослов К.Шейковського" (1862. - Ч. 21, 29, 31, 35-36); "Казку про царенка Йвана і чортову дочку" (1862. - Ч. 33-34), "Приглашение" (про видання збірника прислів'їв (1863. - Ч. 1), "Библиографические известия" (письмо в редакц.) (1863. - Ч. 11); "Отрывок из автобиографии Билокопытенко" (1863. - Ч.12).

У 1862 р. М.Номис прислав до редакції "Черниговского листка" лист, написаний українською мовою, в якому говорив про несправедливі звинувачення К.Шейковським, автором книги "От южно-русского словаря", українмовних позицій П.Куліша та журналу "Основа". Цей лист був опублікований у 1862 р. в №2 та 3 газети Л.Глібова.

М.Номис, один із співробітників журналу "Основа", не міг погодитися зі звинуваченням П.Куліша "в трусости" (боягузстві), про що пише у передмові до свого словника К.Шейковський, лише через те, що автор "Чорної ради", підготувавши свій словник української мови, не почав його друкувати, коли у Києві з'явився перший випуск першого тому вказаного вище словника К.Шейковського. Навпаки, як вважав М.Номис, з боку П.Куліша це була повага до автора словника, і звинувачення його та співробітників журналу в незнанні української мови були недоречними.

Лист М.Номиса, написаний із знанням справи, з гумором, "збив трохи пики Шейковському...", який до цього часу не признавав ніяких авторитетів у мовознавстві, "крім себе" [9].

Після цього К.Шейковський направив Л.Глібову, редакторові "Черниговского листка", лист, у якому просив допомогти йому і надсилати тлумачення "южно-російських" слів. Л.Глібов, ознайомивши М.Номиса з цим листом К.Шейковського, запропо-

навав йому відповіді конкретним матеріалом. І М.Номіс у газеті надрукував цикл статей під назвою "Замітки про збір словес К.Шейковського" (1862, №21, 22, 23, 29, 31, 35-36), у яких виявив своє глибоке знання української мови, знання місцевих говірок, а також і свій багатий лексикон" [10].

Зі свого боку П.Куліш надіслав до "Черниговского листка" статтю "Какие руководства удобнее употреблять при первоначальном обучении крестьянских детей?", яка була надрукована в газеті (1862. - № 27). У ній висловив своє ставлення до проблеми навчання дітей рідної мови в школах. П.Куліш підкреслював, що це ніяк "не позволит нам видеть в употреблении малороссийского языка в наших сельских школах и в распространении произведений малороссийской словесности между нашим народом ни задних мыслей, ни преследования каких-то темных областных интересов, ни заявления своей солидарности, ни отчуждения от родной семьи славяно-русской. Если будем желать облегчить распространение грамотности между нашим народом, мы непременно должны ввести в школы наши малороссийские руководства, не подозревая никаких задних мыслей этого благодетельного введения. Если будем желать пробудить в нашем народе умственную деятельность и сознание истинной своей народности, что составляет насущную потребность нашего народа, коснеющего в невежестве, - то, не навязывая лишнего труда, мы должны предоставить учиться народу на его родном языке".

Публікуючи статті О.Лазаревського, П.Куліша, Л.Глібов висловив цією підтримкою і свою позицію щодо вирішення питання про використання української мови і її вивчення в школах.

Така позиція Л.Глібова і редакції "Черниговского листка" відповідала тим передовим настроям, які виривали серед української громади, в тому числі і чернігівської. Проте Валуєвський циркуляр різко вдарив по ідеї навчання дітей рідною мовою в школах України, по її прихильниках і їх друкованих органах.

У 1863 р. в "Черниговском листке" ще продовжували з'являтися статті українською мовою, хоча губернатор Голіцин у листі на ім'я міністра внутрішніх справ 31 липня 1863 р. доводив, що "собственно малороссийского языка нет, а есть только несколько местных наречий оттеняющих столько же одно от другого, сколько и от соседних великороссийских идиомов... Навязать народу понятие об его каком-то резком и совершенном отличии от великорусского и облегчит не обучение, а национальный сепаратизм" [11].

"Черниговский листок" після закриття в жовтні 1862 р. у Петербурзі часопису "Основа" П.Куліша був єдиним україномовним виданням. Газету Л.Глібова використовували й інші діячі української культури, зокрема професор М.Костомаров, який очолював у Петербурзі Спілку розповсюдження грамоти мовою українською. Він друкував тут свої звіти "О пожертвованиях в пользу издания книг научного содержания для кжно-русского народа" (1863. - № 3) та ін.

Чернігівський губернатор Голіцин та цензурний комітет постійно слідкували за виданням "Черни-

говского листка" і надсилали директору шкіл Чернігівської губернії Є.Гудимі розпорядження "к руководству учителю черниговской гимназии Яценко по возложенной на него обязанности цензора и для прочтения учителю той же гимназии Глебову, как издателю газеты "Черниговский листок".

Українське спрямування газети Л.Глібова відчувалося і в інших публікаціях. З газетою Л.Глібова був пов'язаний Петро Савич Єфименко (1835-1908) - український і російський етнограф та фольклорист, автор праць "Рудні на Сіверщині" (1888), "З історії народних забобонів" (1879), "Калнишевський, останній кошовий Запорізької Січі" (1875), "Український літературний літопис" (1861).

П.Єфименко навчався в Харківському та Московському університетах, займався революційно-демократичною діяльністю організував подібні товариства. У 1860-1870 рр. перебував на заслання в Пермській та Архангельській губерніях. Написав чимало праць про українців, які проживали в цих місцях, а також про народні звичаї, повір'я, міфологію та демонологію.

О.Єфименко знав про "Черниговский листок" Л.Глібова і надсилав йому як кореспондент газети свої статі: "Отчего произошло название города Чернигова" (1863. - № 8), "Заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в прошлом столетии" (1863. - № 11).

Після заслання він разом із дружиною, відомим українським і російським істориком, етнографом Олександром Яківною Єфименко, який перший серед жінок Росії у Харківському університеті присвоїв звання доктора історії, у 1877-1879 рр. проживали в Чернігові і спілкувалися з Л.Глібовим.

В "Черниговском листке" в розділі "Новости, вести и слухи" публікує свої матеріали Олександр Амріянович Тишинський (1835-1896), друг редактора, відомий громадський діяч Чернігова. Вони стосувалися подій, які відбувалися в Городнянському та Чернігівському повітах, і "були найчастіше присвячені злободенним подіям і явищам", які подавалися в соціальному плані, що надавало "дописам гострого викривального звучання" [12, с. 30]. Це, зокрема, дані про факти зловживання з боку урядових чиновників [1862. - № 20, 35-36] про незадовільну роботу школи в Голубичах (1861. - № 11) тощо.

Деякі кореспонденції, зокрема "Из хроники одного уездного городка (заметки туриста)", "Из Городни", а також повідомлень з Козелецького повіту представив Л.Глібову його добрий знайомий народоволець Іван Олексійович Андрущенко (1840-1864). В цих статтях було чимало критичного матеріалу, який розвінчував станових приставів, поміщиків-лиходіїв, адміністративних чиновників тощо. Ці кореспонденції були гострими і викликали негативну реакцію тих, хто пізнавав у них себе. І Л.Глібов друкував ці відгуки у газеті. Досить детально співпрацю Л.Глібова з І.Андрущенком відбито в одній із статей книги М.Сиваченка та О.Дека "Леонід Глібов" [13].

Визначимо лише, що за зв'язок із І.Андрущенком, якого у 1863 р. заарештували як розповсюджу-

вача нелегальної літератури, Л.Глібова звільнили з роботи, а газету "Черниговский листок" закрили.

У газеті "Черниговский листок" Л.Глібов продовжував друкувати статті з історичної тематики. Серед авторів цих статей слід назвати професора Юридичного ліцею кн. Безбородька в Ніжині Івана Васильовича Лашнюкова (1823–1869), який після закінчення Київського університету Св. Володимира у 1853 р. був призначений у Ніжин на кафедру російської історії та статистики, на якій працював до 1868 р., коли його запросили до Київського університету.

Л.Глібов слухав лекції професора під час навчання в ліцеї. І.В.Лашнюков зачаровував своїх слухачів жвавою розповіддю про історичні події. Він не боявся зачіпати складні питання вітчизняної історії, долі видатних осіб. У методиці викладання використовував не лише репродуктивний метод, а й змушував студентів зіставляти різні точки зору, доходити до певних висновків на основі досліджуваних джерел.

Леонід Глібов поважав свого викладача, а тому, коли він задумав видавати "Черниговский листок", звернувся до ніжинських професорів М.А.Тулова, І.В.Лашнюкова, А.І.Лініченка та інших прислати свої наукові праці.

І.В.Лашнюков опублікував у "Черниговском листке" декілька статей, зокрема "Состояние исторической науки у западных славян: характер журналистики на Западе" (1863. – № 2) та "Современное политическое положение западных славян" (1863. – № 3), які були написані під враженням перебування вченого у 1861–1862 рр. у слов'янських країнах Західної Європи. До речі, у першій половині червня 1862 р. у Парижі. І.В.Лашнюков познайомився з Марком Вовчком і, закохавшись, часто бував у неї. Вони згадували Чернігівщину і деяких її відомих діячів, зокрема С.Носа [14]. У листі до О.Марковича вона сповіщала: "Знов ще тут недавно познала пана Лашнюкова із Ніжина. Чоловік добрий і не лінивий – лає москалів і аж руками розводить, які то люди вони" [15].

І.В.Лашнюков опублікував у журналі "Основа" за 1862 р. свою статтю "Мнение г. Палацкого о происхождении казаков", яка була написана відповідно до українських патріотичних прагнень, які відчувалися у цей час у суспільстві. Про цю статтю І.В.Лашнюков сповістив Марко Вовчок у своєму листі від 16 (28) липня 1862 р. [16]. В "Основі" І.В.Лашнюков опублікував також статтю "Об отношениях галицких русинов к соседям" (1862). Усе це було певною реакцією на перебування вченого за кордоном у різних містах.

Під час цього стажування І.В.Лашнюков познайомився з методикою викладання історії в школі і вузі. Наслідком цього була стаття "Чешские школы и педагогические институты в Праге", яка була опублікована в газеті Л.Глібова (1863. – № 4, 5, 6). У ній учений ділився своїми спостереженнями про організацію навчального та виховного процесу в столиці Чехії. Таким чином, ці статті давали можливість читачеві чернігівської газети ознайомитися з освітніми проблемами в іншій країні, які були актуальними і для Росії, бо готувалася нова реформа в галузі освіти 1864 р.

Особливе місце серед публікацій у "Черниговском листке" посідають матеріали з фольклору та етнографії. Одним із їх прекрасних знавців і пропагандистів був Опанас Васильович Маркович (1822–1867), який разом з своєю дружиною, в майбутньому письменницею Марко Вовчок проживав у Чернігові у 1851–1859 рр., а потім без неї – у 60-х рр.

Родом він був із Полтавщини, із села Кулажинці (нині Гребінківського р-ну). 1846 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві 1847 р. був висланий до Орла, в якому служив у канцелярії управління губернатора.

Одружившись на Марії Вілінській і звільнившись від примусового поселення, він 1851 р. поїхав на Чернігівщину і поселився на деякий час у свого брата Василя Васильовича Марковича, який працював лісником у селі Сокиринці Остерського повіту, мандрував селами і містечками і записував твори усної народної творчості.

У кінці 1851 р. поселився у Чернігові, деякий час працював коректором у газеті "Черниговские губернские ведомости", де опублікував ряд своїх статей і матеріалів.

Після від'їзду 1853 р. з Чернігова Опанас Маркович разом зі своєю дружиною об'їздив багато містечок і садиб Чернігівщини і Полтавщини. Під час цих поїздок Марія Олександрівна поглиблено вивчала життя українського народу. 1857 р. у Петербурзі вийшла її книга "Народні оповідання" під псевдонімом Марко Вовчок, яка 1859 р. була перекладена російською мовою І.Тергеневим і стала широко відомою.

У 1860–1861 рр. Марковичі проживали у Петербурзі, де відбулися зустрічі з Т.Шевченком, І.Тургенєвим та іншими письменниками і діячами культури. Дружина Марія Олександрівна із сином Богданом поїхала до Парижа, а Опанас Васильович повернувся 1861 р. до Чернігова, де працював представником уряду у мирових з'їздах, піклувався про справедливе вирішення селянських справ. Не завжди позиція О.Марковича перемагала, були і зіткнення з тодішніми предводителями дворянства. Тому він часто знаходився в досить складному становищі. І тоді Ф.П.Рашевський, голова акціонної комісії Чернігівської губернії, запросив О.Марковича працювати в комісії, де була значно вища заробітна плата, а він мав велику потребу в грошах, бо треба було допомагати дружині і сину, що проживали в Парижі.

У 1861 р. О.Маркович познайомився з Л.Глібовим і разом з ним брав активну участь у громадському житті міста, зокрема в організації театральних постановок. О.Маркович з байкарем та вчителем І.Дорошенком взялися за постановку "Наталки Полтавки" та інших вистав, які стали яскравим епізодом у буденному житті міста, зачарували глядачів музикою та українськими піснями.

О.Маркович був прекрасним музикантом, чудовим знатоком народної творчості, тому він брався за обробки народних пісень. Значну частину фольклорних матеріалів він друкував у газеті "Черниговские губернские ведомости", в "Записках Черниговского статистического комитета" та інших збірниках, виданих А.Мешлинським, М.Номисом та ін.

Хоча з Л.Глібовим він був у добрих дружніх стосунках, але так сталося, що в "Черниговском листке" він здійснив небагато публікацій. 1861 р. у №4 газети з'являється його "Письмо к редактору "Листка".

У 1862 р. О.Маркович як акцизний чиновник переїздить до Новгород-Сіверського, де проживав до 1866 р. Звідси він надіслав до "Черниговского листка" три кореспонденції. Дві з них були опубліковані в №10 за 1863 рік - "Нівгородок, 24 червцю - Перед Іваном" та "Дві чірточки з наших русалок" - і в №14 за цей же рік - "Новгородок, 1 августа". Це були фольклорно-етнографічні нариси, у яких йшлося про побут, звичаї та мову новгород-сіверців.

У листах до О.Лазаревського, а може, й до інших адресатів, бо його листи ще не виявлені, він шкодував, що поїхав із Чернігова, "одбився от вас самохитью, - можно б з вами і досі товаришувати" [17], жаліється на своє життя ("Сам живу, без семьи, да уже и не прийдуть: грошей у их и в мене нема; зима заходит...") [18].

Цей лист цікавий також тим, що в ньому Опанас Васильович ділиться своїми творчими планами: "Чи не набралось прислів'я трохи, щоб гостинчика мені прислати. Я коло пословиць мордюсь і вже мов би й начисто іде. Як скинчу, за музику пісень візьмусь" [19].

Спогади про О.Марковича [Киевская старина. - 1893. - № 4; 1893. - № 5], які стосуються проживання панаса Васильовича у Новгороді-Сіверському, свідчать, що в місті він брав активну участь в організації вистав аматорського музично-драматичного театру, які йшли в приміщенні чоловічої гімназії. У цей час були поставлені п'єси І.Котляревського "Наталка Полтавка", а також Г.Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик", "Шельменко - волосний писар", І.Котляревського "Москаль-чарівник", Т.Шевченка "Назар Стодоля", Л.Глібова "До мирового", К.Тополі "Чари", О.Стороженка "Гаркуша".

У виставах брали участь учителі гімназії, учні старших класів, залучалися також деякі жителі міста. Найбільш активними учасниками були вчитель історії та географії Ф.Л.Метлинський - брат відомого поета і фольклориста, видавця А.Метлинського, з яким добре був знайомий О.Маркович, та інспектор гімназії О.Л.Мануйлович.

О.Маркович поставив у Новгороді-Сіверському "Наталку Полтавку" за сценарієм, за яким була здійснена вистава в Чернігові. Її громадське значення було настільки великим, що українські пісні, які лунали тут, надовго увійшли в життя не лише молоді, а й багатьох старших жителів міста.

О.Маркович завоював авторитет і популярність у місті. У спогадах сучасника читаємо: "Маркович производил на людей обаяние сразу, с первой встречи; у него всегда душа была на распаху, с ним каждый мог чувствовать себя так же свободно, как с товарищем; его скоро узнал весь город, им восторгались барыни, он так любил говорить, так легко воодушевлялся; он именно обладал той способностью, которая может едва тлеющую искру раздуть в пожар, растопить лед, расшевелить и взволновать тех, которые казались неспособными

ни к какому движению, ни к какому чувству. Понятно, что влияние такого человека на восприимчивых людей, и в особенности на молодежь, могло быть громадно" [20]. Цю характеристику доповнює у своїх спогадах племінник О.Марковича Дмитро, який навчався в цей час у Новгород-Сіверській гімназії: "Приїзд дядька до Новгород-Сіверського викликав цілу революцію в суспільстві та в гімназії. Спів мужицьких пісень увійшов в моду, ідеалізація селянства в п'єсах малоросійських змусила звернути увагу на нього, подивитися по-людськи; раніше - за звичаєм, тепер - свідомо співалися українські пісні й записувалися..

Під час прогулянок дядько Опанас завжди був оточений гімназистами старших класів... Він, дядько, безперечно вніс сильний струмись в глушину, йому, думаю, зобов'язані першими проявами національної свідомості" [21].

У Новгороді-Сіверському О.Маркович знайшов собі побратимів, зокрема в особі вчителя гімназії, прекрасного знатока усної народної творчості. Ф.Л.Метлинського, який у свою чергу пробуджував у молоді любов до своєї батьківщини, до народної творчості та побуту українців.

О.Маркович дуже любив музику, грав на деяких інструментах, складав мелодії. Всі, хто знав Опанаса Васильовича, підкреслювали, що вершиною його музичної творчості була "Наталка Полтавка" та "Чари". І хоча до "Наталки Полтавки" були написані мелодії музикантом Іоганом Лендвером, але О.Маркович підбором пісень з відповідною мелодійною тональністю, що відповідала духу п'єси і емоційному настрою персонажів, зробив виставу захоплюючим, хвилюючим видовищем. Саме в цьому виявився великий музикальний талант прекрасного знатока музичної і усної творчості.

О.Маркович заслугогував на кращу життєву долю. Він сумував за дружиною і сином, а вони так і не приїхали.

У 1867 р. Опанас Васильович, захворівши на туберкульоз, переїхав до Чернігова. Про нього турбувалися його друзі І.Дорошенко, Рашевські, Волки, Лавріненко, Меланія Авдіївна Загорська, які поклали його до лікарні, а потім з честю поховали на Болдиній горі.

У газеті "Черниговский листок" друкувалися також літературні твори самого редактора. Леонід Іванович Глібов за час існування газети надрукував під своїм іменем та псевдонімами "Ів. Кенер", "Простодушний", "Л.Г.", "Ів. Сірик" та іншими байки "Мишача рада" (1863. - № 1), "Пан на всю губу" (1863. - № 5), 3 вірші українською мовою: "Голос українця" (1861. - № 10), "Туга" (1862. - № 5), "Козачий жаль" (1862. - № 35-36), а також 13 віршів російською мовою: "Поэзия" (1861. - № 1), "Путник" (1861. - № 2), "Воспоминания" (1861. - № 3), "Цветок" (1861. - № 4), "Далеко, посмотришь небо голубое..." (1861. - № 6), "Песня" (1861. - № 7), "Сердечная песня" (1861. - № 8), "Раздумье" (1862. - № 1), "Мать и дочь" (1862. - № 4), "Элегия" (1862. - № 6), "Интимная песня" (1862. - № 12), "Прежде и ныне" (1862. - № 13), "В небесах родного юга..." (1862. - № 15).

У газеті були опубліковані уривок із комедії "Веселие люди, или Кров - не вода" під назвою

"Проезжие" (1862. – № 3) та статті "Нежин" (1861. – № 3), "Заметки Простодушного" (1861. – № 4, 7), оповідання російською мовою "Шурочка" (1861. – № 10), "Сварливая жена" (1861. – № 2, 5; 1862. – № 6) та інші.

Тривалий час вважалося, що твори, підписані псевдонімом "П.Сонин" та криптонімом "И.К.", належали Л.Глібову. Дослідники творчості байкаря М.Є.Сиваченко та О.А.Деко довели, що це не так. Криптонімом "И.К." підписував свої прозові твори письменник із Ніжина Іван Кулжинський, а псевдонімом "П.Сонин" – одесит Павло Зелений. Тому до переліку літературних творів Л.Глібова, які були надруковані в "Черниговском листке" і подані в статті Бориса Шевеліва, необхідно внести уточнення [22].

Л.Глібов познайомився з Павлом Олександровичем Зеленим (1840–1904), земським діячем з Херсонщини і видавцем періодичних видань в Одесі, очевидно, заочно 1861 р.

Навчаючись у Харківському пансіоні, він зацікавився "селянськими проблемами", які гостро обговорювалися у другій половині 50-х рр. XIX ст. і написав з цієї теми декілька оповідань під назвою "Рассказы Ник.Силаева", які були опубліковані 1860 р. у журналі "Московский вестник". Пізніше з'являється і його спогади під назвою "О последних пяти годах крепостного состояния" [23]. Літературознавець М.Є.Сиваченко розшукав у Одеському архіві дані про цього громадського та культурного діяча [24], які засвідчують, що П.О.Зелений у 60-х рр. працював у земських установах Херсонської губернії, був головою Єлисаветградської повітової земської управи, почесним суддею.

У цей час П.О.Зелений займався також літературною творчістю, писав вірші, оповідання, нариси, статті. Деякі з них він надіслав Л.Глібову у "Черниговский листок". Свої твори він підписував псевдонімами "П.Сонин", "П.С.", "Малюк". На сторінках газети були надруковані вірші "Даша" (1862. – № 2. – 15 квітня), "Из Гюго", ескіз "Проселок" (1861. – 19 липня), нарис "В деревне".

У листі від 6 травня 1862 р. Л.Глібов сповіщає П.Зеленого про те, що видання газети через труднощі у її друкуванні та хворобу редактора дещо затрималося, хоча його твори підготовлені до друку, зокрема, "рассказ, может быть, напечатается" [т. 2, с. 335]. І дійсно, нарис "В деревне" був надрукований в №6 газети (13 травня 1862 р.). Як свідчить авторський підпис під нарисом, він був написаний "27 марта 1862".

Л.Глібов в одному з листів відверто заявляв, що не всі надіслані твори автора він зможе опублікувати, бо "у нас цензура с голубиною непорочностью, а потому всякая строка, выражающая что-либо не голубиное, – изгоняется" [т. 2, с. 255]. В іншому листі від 5 лютого 1863 р. Л.Глібов сповіщає П.Зеленого, що він повертає йому статті і деякі оповідання: "Из памятной тетради" – хороша статейка, но не подходящая для нас. "Сцена из современного быта" приготавливалась к печати, но встретилась надобность сделать пропуски или изменения, особенно в том месте, где говорится о гербе и о финансовой системе, – но мы не решились на это, что б не подпасть под гнев автора, хотя это и не от нас происходило. Выжидал я

перемены погоды – и не дождался. "Иван Нехлюд" – не будет напечатан. У нас строго ценят украинские произведения" [т. 2, с. 362]. 11 листопада 1862 р. в "Черниговском листке" була надрукована стаття П.Зеленого "О хозяйственных станциях".

Л.Глібов залишив частину творів П.Зеленого у себе, сподіваючись надрукувати "при первом удобном случае", і запрошував його до співпраці. Про подальші стосунки байкаря з кореспондентом інформація відсутня. Відомо, що П.Зелений у 1876–1884 рр. був редактором-видавцем газети "Одесский вестник", а також додатку до неї – літературно-гумористичного і художнього журналу "Маяк", який виходив у 1881–1885 рр.

У "Черниговском листке" надрукував свої оповідання Х.Кир'яков: "Не щодня бридня, деколи й правда" (із кріпацького побуту) (1862. – № 1), "Чернеча пустка" (1862. – № 5, 6), "Бузови могили" (1862. – № 13), "Щире кохання" (1863. – № 6, 8). На жаль, відомостей про цього автора нам не вдалося знайти.

Поетичний твір "Ой вижди послухай" опублікував у газеті (1862. – Ч. 4) поет і педагог Микола Андрійович Вербицький (1843–1909). Сам він був родом із Чернігова, закінчив місцеву гімназію. Рано почав писати вірші. Навчався в Петербурзькому університеті, але за участь у студентському русі був відрахований і висланий до Києва. Тут він в університеті склав екстерном екзамен і після отримання диплома працював учителем у Полтаві, а потім у Чернігівській чоловічій гімназії, де і познайомився з Л.Глібовим, хоча його байками захоплювався ще з часу їх появи в "Черниговских губернских ведомостях".

Микола Вербицький працював також у жіночих пансіонах, навчав майбутню велику актрису Марію Адамовську (Заньковецьку). Він брав активну участь у громадському житті Чернігова 60-х – початку 70-х рр., спілкувався з Л.Глібовим, П.Кулішем, О.Марковичем, В.Білозерським та іншими діячами культури. У 1874 р. М.Вербицького заарештували і вислали до Рязані, а потім до Орла, де він займався педагогічною діяльністю. Повернувся поет до Чернігова лише у 1904 р., знесиленний фізично.

До літераторів, які друкували свої твори в "Черниговском листке", слід віднести Петра Семеновича Кузьменка (1831–1867 чи 1874). Він входив у коло діячів культури Чернігівщини 50–60-х рр. XIX ст. Народився він у містечку Панорниця Кролевецького повіту (нині Коропський р-н). У 1859 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію, деякий час служив дяком, а потім учителем у народній школі м.Панорниці.

Літературну діяльність П.Кузьменко розпочав із збирання і записування фольклорних та етнографічних творів, які він друкував у газеті "Черниговские губернские ведомости". Тут з'явилися його статті "Сла батьківського прокляття" (1854), "Нарис м.Панорниці" (1859). Деякі фольклорні твори пізніше опубліковані у збірниках І.Рудченка та В.Грінченка.

П.Кузьменко писав вірші, балади, оповідання, які друкував в альманасі "Хата" та журналі "Основа". Небагато залишилося у спадку письменника творів, серед них поезії "Журба", "Три дороги", "Кохання",

балада "Поганеє поле", оповідання "Не так ждалося, да так склалося". Вірш "Серденько, бабусю, чи правда, що кажуть" став народною піснею.

У газеті "Черниговский листок" Л.Глібов опублікував вірш П.Кузьменка "Ой виїду, виїду" (1861. – № 1) [25].

Кореспондентом "Черниговского листка" був також Митрофан Миколайович Александрович (Олександрович) (літ. псевдонім – Митро Олелькович) (1837–1881).

Родом він був з Остерського повіту, село Калита. По діду і бабі Митрофан був онуком київського козацького полковника Антона Танського і знаменитого Семена Палія. Таким чином, він представляв відомий козацький рід [26]. Батько, Микола Антонович, служив підполковником, а тому і своєму сину він вирішив дати військову освіту. У 1851 р. його направили до Петербурзького військового училища, після закінчення якого у 1855 р. Митрофан Миколайович вступив до Миколаївської інженерної академії, де навчався до 1857 р., отримавши звання офіцера-інженера.

Як зазначають дослідники, М.Александрович під час навчання цікавився літературним та соціально-історичним процесами, зокрема історією французької революції, читав твори російської, польської і французької літератури. Проживаючи в Петербурзі, він познайомився з видавцями журналу "Основа". Після завершення навчання М.Александровича направили на службу у 5-й саперний батальйон, який був розквартирований спочатку у Каневі (1857–1858), а потім в Острі (1859–1860). Це дало йому можливість займатися історією України і збиранням та вивченням фольклору. В одному із творів він писав: "Повернувшись після семилітньої відсутності на батьківщині, я всією душею бажав познайомитись з її історією, мовою та побутом. Більше за інше мене цікавили історичні пісні і перекази.." [27].

У травні 1860 р. М.Александрович подав у відставку, зазначивши в рапорті про складні домашні обставини. Поселившись у батьківській садибі в селі Калита, він почав займатися вивченням історії, фольклору та етнографії. Першою його значною працею були дорожні нотатки "Из Канева в Чигирин и обратно", опубліковані в "Черниговских губернских ведомостях" (1860. – № 30–34). В основу цього твору були покладені враження від поїздки, здійсненої навесні 1858 р. Він відвідав тоді чимало історичних містечок, зокрема Межиріччя, Черкаси, Суботів, Смілу, Городище, записав кілька переказів, історичних пісень. І М.Александрович не лише пропонує читачам ці тексти, а й коментує їх, виявляючи прекрасні знання з історії та фольклору.

У "Черниговских губернских ведомостях" у рубриці "Памятники украинской народной словесности" були також опубліковані обробки козацьких сюжетів "Про городянку та бублики" (№28), "Семилітка" (№35). Вони сприймалися в контексті опублікованих тут фольклорних творів П.Кузьменка, І.Дорошенка, О.Тишинського, П.Єфименка та інших поціновувачів усної народної творчості.

Протягом 1861–1862 рр. М.Александрович під псевдонімом Митро Олелькович публікував у журналі "Основа" декілька творів, зокрема: "П'яниця", "Три пані", "Антін Михайлович Танський",

"Проскурка", "Пожежа", а також два нариси – "Жидівська дяка" та "Дешо про жидів". Деякі твори – це данина фольклорним традиціям літератури 50–60-х рр. Але М.Александрович іде далі. Він поглиблює соціальну тематику, виступає як майстер зображення психологічного стану представників простого народу. Автор не залишає зло безкарним, навіть якщо воно здійснене представниками його роду. М.Александрович виступає поборником справедливості, засуджує все негативне, що породжується протистоянням простого люду і панства. Твори несуть антикріпосницьке спрямування. Саме ця спрямованість творів, а також правдивий реалістичний показ життя викликали позитивну оцінку критики та читачів. Утвердженню народного характеру творчості сприяла і мова творів письменника. І.Франко у передмові до збірника творів М.Александровича писав: "Мова його чиста, стиль простий і ясний, як кришгаль, далекий від усякої манірності та сентиментальності" [28].

Звільнившись від військової служби, М.Александрович у подальшому служив мировим посередником у Мінській губернії, а потім працював у межовій комісії в Острі, був обраний головою Остерського земства.

Під час роботи в межовій комісії в Острі з М.Александровичем познайомився народоволець Іван Андрущенко. Збереглася світлина 1861 або 1862 р., на якій сфотографовані обоє: М.Александрович у формі офіцера, а І.Андрущенко – у шароварах та накинутій на плечі свитці. Очевидно, останній і мав розмову про співробітництво письменника з "Черниговским листком" Л.Глібова, бо, як свідчить лист І.Андрущенка до байкаря, він надіслав йому статтю і вірш М.Александровича. Їх отримання Л.Глібов підтвердив у листі-відповіді: "Стихи и статья Александровича получены" (т. 2, с. 356). Стаття "Заметка о г. Остре" (По поводу статьи "Остер", напечатанной в "Киевском курьере") і невеличке повідомлення в рубриці "Новости, вести и слухи" були надруковані у 1862 р. (№ 13. – С. 97, 102–103). Про вірш відомості не збереглися.

Чому не активізувалося співробітництво М.Александровича з "Черниговским листком" і Л.Глібовим, важко сказати, але те, що байкаря читав твори письменника, опубліковані в "Основі", то це факт, бо журнал систематично приходив до Чернігова.

Відомо, що М.Александрович був знайомий з деякими чернігівцями. Очевидно, через І.Андрущенка він познайомився і з Степаном Носом. Дослідник В.І.Дудко розшукав у Московському архіві лист-відповідь М.Александровича до С.Носа від 11 (23) липня 1861 р., у якому просить вставити в текст його комедії пісню: "Де зоставлено місце для пісні, там і зоставите, коли будете переписувати, через те, що тієї пісні в мене теперечки нема, а у Чернігові знайдемо, або до того часу пришліть мені Губ(ернскіє) Вед(омости), там вона є, тільки я упишу не той варіант, а так, як чув від Білозерського" [29].

Одним із кореспондентів "Черниговского листка" був Іван Григорович Кулжинський (1803–1884). Дитинство його пройшло в містечку Воронеж Чернігівської губернії. Як і годиться поповським дітям, він закінчив парафіяльну школу, а потім пройшов у сусіда, молодого священика, підготовку до вступу в

Чернігівську семінарію, де за 12 років навчання добре освоїв латину та інші предмети. Тому він відразу після завершення навчання влаштувався на роботу вчителем Чернігівського духовного повітового училища, у якому із задоволенням працював два роки.

У 1825 р. І.Г.Кулжинського запросили викладати латину в Гімназії вищих наук кн. Безбородька. Так він опинився в Ніжині в знаменитому навчальному закладі, де в той час навчалися в майбутньому відомі літератори М.Гоголь, Н.Кукольник, Є.Гребінка та багато інших талановитих молодих людей. І.Кулжинський пишався тим, що вчив їх латини.

З 1829 р. він працював учителем у Харківській гімназії, а потім – директором Лубківської гімназії, з 1841 р. – інспектором Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька. Але тут І.Кулжинський попрацював недовго і в 1843 р. обійняв посаду директора Тифліської гімназії на Закавказзі. Через хворобу залишив Грузію і в 1847 р. повернувся знову до Ніжина, де в нього був свій будинок і де була можливість синам отримати вищу освіту. З цього часу він і проживав на пенсії в Ніжині і займався літературною працею, яку розпочав ще у 20-х рр.

І.Кулжинський був плідним письменником. Співпрацював із багатьма журналами, куди посилав свої вірші, повісті і романи, драматичні твори. У 1827 р. окремим виданням у Москві вийшла його етнографічна повість “Малороссийская деревня”, яка давала лише деяке уявлення про побут, звичаї малоросійського села, передані у традиціях сентименталістів. Соціальні проблеми українського села не цікавили письменника.

У “Дамском журнале” з’явилися повісті “Терешко”, “Казачьіе шапки”, “Три сестры” (1829), роман “Федюша Мотовильский” (1833), в яких автор використовує ніжинські легенди, історичні факти і спостереження.

У 40-х рр. у І.Кулжинського посилюються реакційні погляди, що позначилося і на деяких його творах. До значних белетристичних публікацій 40–60-х рр. можна віднести драми “Кочубей” (1841), “Юродивий” (1842), комедію “Столетие в лицах”, повісті “Последний день Помпеи” (1851), “Семен Семена, куренной атаман запорожского войска” (1852), “Рассказы из русской истории” (1853), а також “Современные басни” (1864), “Новые басни” (1865).

Твори І.Кулжинського не відзначалися високою художньою майстерністю. Та й реакційні погляди письменника не могли правильно оцінити як історичні явища, так і нові демократичні пошуки і спрямування в суспільстві, зокрема на Чернігівщині та Ніжині.

У своїй автобіографії він зазначав: “Писав і друкував я дуже багато у різних журналах; але в зв’язку з тим, що я чернеток у себе не залишив, то тепер не пам’ятаю не тільки змісту, а навіть і назв багатьох моїх творів, із чого виходить, що вони не варті пам’яті. Я говорю це не з почуття покірливості і зневаги, а просто так, як воно є” [30]. Це не зовсім відповідає дійсності, бо І.Кулжинський причислив себе до літераторів, які посідали певне місце в літературі, і пишався цим. Хоча, дійсно, багато творів його загубилося, бо часто він їх не підписував або позначав лише криптонімом “И.К.” чи псевдонімом “Земляк”.

І.Кулжинський був енергійною людиною. І ця енергія переходила у його творчість, у соціально-громадську та політичну діяльність. Про це свідчать і його участь у дискусіях про українську мову в кін. 50 – на поч. 60-х рр., про школу для широкої аудиторії українського населення, про мало-російську літературу.

У листі до М.Максимовича він писав: “Крім приемності самого процесу писання і вигадкування, мене захоплює почуття переконаності, що я пишу в дусі народності російської, опертої на “божественне православ’я і богоподібне самодержавство” [31]. У 1862 р. І.Кулжинський передав Л.Глібову для друкування в “Черниговском листке” дві свої повісті “Наташа” (№ 7–12) і “На ком жениться” (№ 16–19), які тривалий час приписувалися байкарю, але літературознавці О.А.Деко та С.Д.Зубков довели, що вони належать ніжинцю Івану Кулжинському. Якби до цього критики знали, що вони не глібівські, то їх оцінка була б ще гострішою. Бо, дійсно, вони не лише слабкі в художньому відношенні, а й далекі від соціальної спрямованості. Повісті характерні саме для останнього творчого періоду письменника з його релігійно-дидактичною спрямованістю.

З І.Кулжинським Л.Глібов познайомився через свого тестя, священника Федора Бордоноса, який читав у гімназії при Юридичному ліцеї з 1857 р. Закон Божий. І хоча в цей час І.Кулжинський не працював у ліцеї, його добре знали в місті. Його повісті, романи, драми, статті, опубліковані в “Дамском журнале” та інших періодичних виданнях, доходили до освіченої публіки Ніжина.

Л.Глібов міг познайомитися з письменником і через його сина Степана, який навчався в одній групі з ним і закінчив курс юридичних наук 1855 р.

Коли Л.Глібов почав видавати “Черниговский листок”, він звернувся до ніжинських професорів із запрошенням до співпраці. Таке запрошення, очевидно, отримав і І.Кулжинський.

Письменника в Ніжині добре знали, тож коли у 1867 р. пройшов поговор, що він помер, Федір Бордонос сповіщає Л.Глібова: “Кулжинский-старик упал в греческой церкви, говорят, что он уже в доме совсем умер. Жаль доброго старика. Его жизнь нужна еще для семейства его, отчасти непристроенного” [32]. Проте це виявилось неправдою, бо, як свідчать публікації, І.Кулжинський друкував їх до початку 80-х рр.

Крім повістей “Наташа” і “На ком жениться”, І.Кулжинський надрукував у “Черниговском листке” також статтю “Две могилы”.

З “Черниговским листком” активно співпрацював і Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897). У 1860 р. уже відомим письменником і діячем культури, редактором журналу “Основа” він здійснив подорож по Україні, виїхавши з Петербурга у квітні і повернувшись до столиці у вересні.

Побував П.Куліш у Чернігові та багатьох міс-течках Чернігівщини, зокрема в Борзні, Козельці, Ніжині, Володьковій Дівиці, Носівці тощо. Саме на цей рік і припадає його знайомство з Леонідом Глібовим та його дружиною Параскою Федорівною, з якою у письменника виникне “Любовний роман”, про що детально розповів літературознавець Є.Нахлік у своїй книзі “Пантелеймон Куліш між

Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою" (Львів, 2009). Відмітимо, не заглиблюючись у деталі, що Л.Глібов ще до свого знайомства з П.Кулішем ставився до нього як до "шефа письменників Южної Руси", як до діяча, який у Петербурзі пропагував українське слово, підтримував українських письменників, а тому прощав йому часом грубі їх характеристики. Першим, хто сказав добре слово про поезію Л.Глібова у статті "Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет "Народні оповідання" Марка Вовчка", опублікованій у "Русском вестнике", був П.Куліш, який сказав про байки Л.Глібова: "К сожалению, он мало трудился над изучением языка и иногда выражается натынато, не по-народному; но некоторые из его басен обнаруживают талант неоспоримый, которому недостает только обработки" [33]. І байкар про це пам'ятав. У листі до О.Шишацького-Ілліча від 17 травня 1858 р. він зазначав: "Мнение Кулиша обо мне, может быть, справедливо: не могу сказать, что б я был большой филолог и потому иногда выражаюсь не по-народному. Зато выражением, сказанным Кулишом, в начале речи обо мне, неначе по губам помазало. Помните: "выше всех исчисленных мною писателей" и т.д." (т. 2, с. 349).

У травні 1860 р. П.Куліш приїхав до Чернігова і зупинився в оселі Степана Носа, яка була багатом відомо під назвою "Курінь". Прихильник усього українського, лікар С.Ніс був у центрі уваги членів чернігівської Громади. П.Куліш жартував називав його курінним отаманом. Саме так він звертався до нього у своїх листах. У листі до Василя Білозерського, редактора "Основи", від 22 червня 1860 р. П.Куліш писав: "В Чернигове люди живут так хорошо, как только можно желать от небольшого провинциального городка. Работают как-то весело – точно жнецы на собственном лану. Особенно приятная личность Нис, автор "Заверужи", который пришлет Вам много и много драгоценных этнографических материалов. Это имя у нас будет бессмертным. Это такой человек, в которых и историк и поэт наиболее нуждается. Он меж народом – свой, без малейшей натяжки. В сравнении с ним я уже джентльмен, т.е. отрожденный от народа недостаточности народного воспитания. Он учится у народа и прекрасно учится. Выше его нет у нас этнографа..." [34].

Знайомство Л.Глібова з П.Кулішем могло відбутися саме в Курені С.Носа, де бував байкар разом із дружиною. Про перші свої враження від Л.Глібова П.Куліш висловив у листі до Василя Білозерського 22 червня 1860 р.: "Никто больше Глебова видом, манерою и чтением не похож на поэта. Его назначение было высокое, и в ином обществе, при иных обстоятельствах, он был бы превосходный эстетический критик и поэт. Но гниющая жизнь в панском нашем сословии стубила его. Он не живет, а отживает, хотя и сама развалина прекрасна в этой личности, задуманной природою в самую счастливую минуту" [35].

Про "розвалину" П.Куліш перебільшив, бо Л.Глібову було в той час 33 роки, хоча він слабував, хворіючи на очі, і йому надавалася додаткова відпустка – улітку 1860 р., але він був активним, бо у нього були великі плани, пов'язані з відкриттям газети "Черниговский листок" і організацією

театральних вистав. Може, П.Куліш навмисно перебільшував важкість фізичного стану Л.Глібова, щоб виправдати свій любовний зв'язок з Параскою Глібовою, що зайшов настільки далеко, що Параска Федорівна залишила чоловіка і поїхала з Пантелеймоном Олександровичем, а потім, зрозумівши своє становище у суспільстві, повернулася з півдороги в Чернігів. Л.Глібов простив Параску, бо кохав її, а він умів кохати, про що свідчить його інтимна лірика, яка вражає точністю передачі почуттів до жіночої статі. "Задивлявшись на вродливих дівчат і молодців, – зазначає Є.Нахлік, – Глібов і дружині дозволяв до певної межі кокетувати з іншими мужчинами" [36].

На невірність дружини Л.Глібов відреагував по-своєму. Він написав байку "Горлиця й Горобець", у якій висміяв П.Куліша, опублікувавши її в журналі "Основа" (1861. – Кн. 4), а потім прочитавши її зі сцени в чернігівському театрі у червні 1863 р. Особисте інтимне життя поета знайшло відображення у ліриці, коли він після повернення дружини почав друкувати у своїй газеті вірші, написані раніше російською мовою, про вірне та глибоке кохання.

З від'їздом П.Куліша і поверненням Параски Глібової у Чернігів стосунки між двома діячами культури не припинилися. 5 жовтня 1860 р. з Петербурга в листі до П.Глібової П.Куліш цікавився: "Чи скончив Леонід Іванович свою казочку? Вона мені дуже вподобалась, і бажав би я її тут між нашими прочитати. Нехай надішле хоч початочок, коли дальше нема. Та чи нема ще чого в нього? От се шкода, що він нездуха" [37].

П.Глібова у своєму листі до П.Куліша від 12 листопада 1816 р. надіслала цей уривок з незакінченої казки – "Вступ". Л.Глібов не завершив праці над твором, який був пов'язаний з казкою О.Пушкіна про рибака та рибку [т. 1, с. 324–327].

П.Куліш надсилав Л.Глібову свої твори до "Черниговского листка". Першою публікацією був вірш "Остання пісня" (1861. – Ч. 11). Найбільше різноманітних творів було надіслано для газети у 1862 р. Це початок нової поеми "Заспів. Пісня перша" (ч. 10), декілька прозових творів – "Реляція Дем'яна Щербини осавула пана кошового Кості Гордієнка. Вивіз із-за Дунаю Панько Кожжа" (ч. 19), уривок з першого тому "Українські незабудки" (ч. 22–31), а також вірш "Сонет" (ч. 27), який дослідник О.Деко вважає відповіддю П.Куліша на байку Л.Глібова "Горлиця і Горобець". Є.Нахлік ставить у зв'язку з цим питання: "Чи не хотів Куліш цим віршем відповісти Глібову, що він не "горобець", яким той зобразив його, образивши, а "орел", і Параска-"горлиця" йому не пара?" [38]. Але тут, скоріше, можна погодитися з цим же дослідником, який вважає "Сонет" поетично узагальненими роздумами П.Куліша про його позашлюбні стосунки з усіма жінками, які виявилися горлицями, а він, "орел", жадав знайти "орлицю" [Там само].

У 1863 р. П.Куліш у "Черниговском листке" опублікував три твори: "Дівоче серце. Ідилія" (ч. 1–4), "Дума про Саву Кононенка" (№ 3) та "Битва під Кумейками" (уривок з історії боротьби шляхти з козаками) (ч. 9).

У подальшому стосунки П.Куліша і Л.Глібова були стриманими. На запрошення приїхати до Ніжина Пантелеймон Олександрович відмовився, хоча знаходився недалеко від міста – на хуторі Піддубня під Борзною. Про це ми довідемося з листа П.Куліша від 24 липня 1864 р. Очевидно, він не хотів підставляти себе, зустрічаючись уже з опальним байкарем. А може, були й інші причини.

Відомо, що Л.Глібов писав до П.Куліша, який працював урядовцем російської адміністрації у Варшаві, про надання йому допомоги в трудовлаштуванні, готовий навіть переїхати до Польщі. Але цей намір нічим не завершився.

Пантелеймон Куліш сприяв знайомству Л.Глібова з Олександром Яковичем Кониським (1836–1900), який став ще одним кореспондентом "Черниговского листка". Сам О.Кониський був родом із села Переходівка, що під Ніжином. Деякий час жив у "сирітському домі" і навчався у Чернігівській гімназії, а потім у дворянському училищі у Ніжині. Освіту здобув самотужки. Його творча діяльність відзначається багатогранністю і багатожанровістю. На час заочного знайомства з Л.Глібовим він брав активну участь у діяльності полтавської Громади. У листі до О.Кониського 11 травня 1861 р. Л.Глібов писав: "Бывши в Нежине, я получил Ваше письмо из Полтавы от 22 апреля. Спасибо Вам, добродію, за тепле слово. И я чув про Вас і дуже бажав спізнатись з Вами.. Аж ось Ви й обізвалися. Спасибо П.А.Кулішу. Будьмо ж живі та здорові; може, Бог дасть, коли-небудь побачимось" (т. 2, с. 350–351).

Цей лист був написаний на стадії відкриття "Черниговского листка", тому Л.Глібов цікавився долею періодичного видання, яке планував здійснити О.Кониський, запропонував йому програму своєї газети. І тут звертається Л.Глібов до адресата: "Вы бы очень меня порадовали, если бы прислали для моего "Листка" что-нибудь для литературного отдела или же листок из хроники полтавской жизни" (т. 2, с. 351), при цьому зауважуючи: "Если захотите почтительным вниманием "Черниговский листок", то для отдела литературного желательнее что-нибудь небольшое на великорусском языке; на украинском я буду мало печатать (разве стихи), отдавая предпочтение "Основе" (т. 2, с. 352).

Три листи Л.Глібова до О.Кониського 1861 р. стосуються виробничих процесів, пов'язаних із друкуванням періодичних видань та їх оформленням. Проте є декілька деталей, які стосуються життя і творчості письменників. Л.Глібов жаліється на хворобу очей, яка заважає йому нормально працювати, сповіщає про отримання книжок журналу "Основа", про три листи П.Куліша, які надійшли йому з Берліна, Мілана та Монако, що біля Ніцци, просить О.Кониського прислати що-небудь про полтавський ярмарок тощо.

О.Кониський надіслав до "Черниговского листка" деякі свої твори, які були опубліковані під псевдонімом Переходовець: вірш "До вбогої" (1861. – № 6), нарис "Беглые" (1861. – Ч. 8). Відносно цих творів Л.Глібов сповіщав: "Оттам, у стихах Ваших (не гнівайтесь, будьте ласкаві) послідні строчки трохи я змінив: хотілось як лучче, бо стихи хороші. Мені, признаватися, й боязко було, та, я ж кажу,

хотілось як лучче. В рассказе "Беглые", который уже напечатан, я тоже хотел, чтобы речь Присі была выражена по-украински, но не посмів. Коли Вам такі поправки не по нутру – напишіть, я буду осторожен" (т. 2, с. 354).

Л.Глібов і далі продовжував потроху корегувати твори О.Кониського, зокрема, вірш "Безталанна" (1862. – Ч. 6). Два листи Л.Глібова від 25 травня 1862 р. та 4 липня 1863 р. стосуються творчих питань, зокрема, редактор дякує за подорожні записки ("Кутеж. Дорожная сцена". – 1862. – Ч. 35–36) та оповідання "Бугай", а також сподівається, що зможе опублікувати вірш "У киреях, у брилях".

Крім цього, О.Кониський надіслав кореспонденції "Из Полтавы", які стосувалися повсякденного життя губерньського міста (1861. – Ч. 25; 1862. – Ч. 12, 28, 33–34), а також лист до редакції "Мужская ежедневная школа в Полтаве" (1862. – Ч. 4), оповідання "Пьяница" (1862. – Ч. 2), "Неважное мертвое тело" (1862. – Ч. 14, 15), "Кулований батько. З народних уст" (1862. – Ч. 32).

О.Кониський, як і Л.Глібов, цікавився питаннями освіти, тому він надіслав і деякі матеріали з цієї теми: про жіночу освіту в Полтаві (1862, ч. 15, 16), "Азбука по методе Золотова для южно-русского края" (1861. – Ч. 1), "Рецензія на книгу Д.Мороза "Арифметика" (1862. – Ч. 22) тощо, пропагуючи цим книжки для народних недільних шкіл.

Ці творчі відносини двох письменників у 1863 р. перервалися, бо О.Кониського звинуватили у приналежності до антиурядової політичної організації і відправили на заслання до Вологди, а потім до Тотьми, а Л.Глібова теж притягли до справи І.Андрущенка і, закравши газету "Черниговский листок" і звільнивши з роботи, відправили на поселення до Ніжина під нагляд поліції.

Відновилися зв'язки цих двох письменників лише тоді, коли О.Кониський повернувся у своє рідне село і там деякий час господарював, навідуючись до Чернігова. Відновиться і їх листування.

У своїх нотатках "З літньої подорожі по Чернігівщині" О.Кониський писав: "Перш за все забажала душа моя побачити Чернігів, ту криницю, де вперше напився я тієї просвітньої води, якою жив і житиму довіку... Чернігівщина з давніх-давен і є колискою наших письменників. Вона дала нам Куліша, Білозерських, Шишацького, Тулуба, Кузьменка, Опієвського, Носа, Лазаревського, Чалого, Вовчка, Волкова, Забілу і т.д.

Не дивуйтеся ж моїм гордошам, з якими мушу сказати, що й мене грішного сплодила і вигодувала Чернігівщина. І нині ні в одному з провінціальних міст українських нема стільки наших письменників, як в Чернігові...

Вже ж не можна мені скінчити своїх заміток, не згадавши про Л.Глібова. Кожного разу, коли трапляється мені нагода бути в Чернігові, я не минаю хати нашого лірика і байкаря, щоб поклонитися його музі і подякувати їй. Роблю се не з самого тільки почуття морального обов'язку свого: сего потребує моя душа... Коли я розмовляю з нашим старим поетом, якесь побожне почуття переймає моє серце; я чую велику повагу до його таланту, до його потужного духу, а ще більше, до його благої, глибокої любові до України, до людей!"

Коло кореспондентів глібівської газети було значно ширшим, ніж ми окреслили. В народі існує давня приказка: "З миру по нитці і буде сорочка". Так і тут. Л.Глібов ніколи б сам не зміг видати газету, якби не було його помічників, відомих письменників, фольклористів, етнографів, громадських діячів, тих, хто любив українське слово, уболівав за долю України, її народу. Різні були матеріали, які з'являлися на сторінках газети, але у переважній більшості вони були присвячені різноманітним проблемам життя міста, Чернігівщини, загальним питанням існування українського народу, його мови, звичаїв, традицій, освіти тощо. Фольклорно-етнографічний матеріал давав можливість читачеві

згадати про своє коріння. Саме це робило газету не провінційним виданням, а загальноукраїнським.

Газета "Черниговский листок", хоча і проіснувала недовго, але посіла значне місце в періодиці 60-х рр. XIX ст., коли україномовних видань майже не було. І хоча це була двомовна російсько-українська газета, публікація в ній різних матеріалів українською мовою піднімала її національне значення.

Слід вказати і на подвижницьку роль Л.Глібова, який у важких фінансових та цензурних умовах тягнув самостійно редакторську лямку, турбуючись про те, як би зробити газету цікавою для широкого кола читачів і в той же час витримати проукраїнську її спрямованість.

Література

1. Глібов Л. Твори : у 2 т. - К., 1974. Далі посилання даються за цим виданням з вказівкою в тексті тому та сторінки.
2. Шевелів В. Тижневик "Черниговский листок" за редакцією Л.І.Глібова / В. Шевелів // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К. : Держвидав, 1928. - С. 447.
3. Чернігів: Північне Лівобережжя. - С. 450-451.
4. Ринсевич В. Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О.М.Лазаревського на Лівобережній Україні / В. Ринсевич // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 43-57.
5. Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський / Г. В. Самойленко. - Ніжин, 2006. - С. 78.
6. Там само. - С. 82.
7. Цит. за статтею: Стріха Максим. Біблія по-нашому / Максим Стріха // Україна молода. - 2006. - 1 вересня. - С. 8.
8. Цит.: Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 461.
9. Там само. - С. 458.
10. Там само. - С. 458.
11. ІР НБВ, фонд XXVII, № 842, арк. 21.
12. Дудко В. І. Перші сторінки творчої біографії кореспондента "Черниговского листка" О.А.Тишинського / В. І. Дудко // Глібівські читання, присвячені 160-річчю з дня народження поета. - Ніжин, 1987. - С. 29-30.
13. Сиваченко М. Леонід Глібов / М. Сиваченко, О. Деко. - К., 1969. - С. 31-39.
14. Лобач-Жученко Б. В. Літопис життя і творчості Марка Вовчка / Б. В. Лобач-Жученко. К. - С. 121.
15. Вовчок Марко. Твори : у 7 т. - К., 1967.
Т. 7. - Кн. 2. - С. 100.
16. Листи до Марка Вовчка : у 2 т. - К., 1979.
Т. 1 : Листи 1850-1869. - С. 164, 165, 429.
17. А. Л. Памяти А.В.Марковича / Л. А. // Киевская старина. - 1892. - № 9. - С. 407.
18. Там само.
19. Там само. - С. 408.
20. Киевская старина. - 1983. - Май. - С. 267.
21. Маркович Д. В. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче // Д. В. Маркович. По степях и хуторах. - К. : Райдуга, 1991. - С. 500-501, а також : Киевская старина. - 1893. - Т. XIII, № 4. - С. 65.
22. Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 451-452.
23. Великая реформа : сб. / [под. ред. А. К. Дживелегова, В. И. Пичети и др.]. - М., 1911.
Т. IV. - С. 86-93.
24. Радянське літературознавство. - 1959. - № 2. - С. 118-120 ; а також: Сиваченко М. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали / М.Сиваченко, О. Деко. - К., 1969. - С. 73-75.
25. Грінченко Б. Петро Кузьменко / Б. Грінченко. - Х., 1908 ; Покальчук В. Нові знахідки до біографії. Антологія українських оповідань В. Покальчук. - К., 1960 ; Поети дошевченківської доби. - К., 1961. - Т. 1. - 1961.
26. Денисюк І. О. Митро Омелькович - забутий прозаїк "Основи" / І. О. Денисюк // Українське літературознавство. - Львів : ЛДУ, 1970.
Вип. VIII. - 1970. - С. 45.
27. Чернигов. губ. ведом. Часть неофициал. - 1860. - № 30. - С. 225.
28. Українські писання Митра Омельковича / [передмова І. Франка]. - Львів, 195. - С. 7.
29. Дудко В. І. Митрофан Александрович як фольклорист і етнограф / В. І. Дудко // Народна творчість і етнографія. - 1987. - № 1. - С. 29.
30. Гимназия высших наук и лицей кня. Безбородка. - СПб., 1881. - С. 273.
31. Данилов Вл. К характеристике И.Г.Кулжинского и его литературной деятельности / Вл. Данилов // Украина. - 1908. - С. 21.

32. ІР НБУВ, ф. XXVII, № 754.
33. Русский вестник. – 1857. – Т. 12, декабрь. – Кн. 2. – С. 231.
34. Киевская старина. – 1898.
Кн. 6. – 1898. – С. 386.
35. Там само.
36. Нахлик Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою / Є. Нахлик. – Львів. – 2009. – С. 58.
37. Нахлик Є. Вказ. джерело. – С. 229.
38. Нахлик Є. Вказ. джерело. – С. 222.

УДК 81.161.1.091

**"НОВА ІСТОРІЯ" УКРАЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

Ісаєнко К.П.

Стаття присвячена розгляду особливостей сприйняття історії України П.Кулішем у порівняльно-типологічному аспекті.

Ключові слова: принцип історизму, літературно-естетична концепція.

Статья посвящена анализу особенностей восприятия истории Украины П.Кулишем в сравнительно-типологическом аспекте.

Ключевые слова: принцип историзма, литературно-эстетическая концепция.

The article deals with the peculiarities of historical process interpretation by P.Kulich in the comparative-typological aspect.

Key words: category of histories, literary-aesthetic conception.

Своєрідність рецепції історичного процесу визначає специфіку моделювання історії представниками різних культурних світів. Кожен народ має своє, індивідуальне розуміння історичних процесів, зумовлене власним "міфом про себе", про свою роль і призначення у загальному розвитку цивілізованого світу, тобто тією провідною ідеєю, що зветься "національною". Ця національна ідея має стрижневий характер, навколо неї обертається буття певної нації, вона формує систему цінностей, зумовлює специфіку культури тощо. Але показовим є те, що важливого значення набуває фактор часу, епохи у житті нації. Залежно від цього провідна національна ідея зазнає смислових і творчих модифікацій, розглядається не лише у контексті розвитку народу, а у загальному світовому контексті системи культур і народів. Це і зумовлює відмінне тлумачення певних історичних подій як представниками різних культурних світів, так і представниками одного національного типу.

Історія України як явище, поняття, процес, галузь досліджень багатьох науковців, зрештою, як предмет багатовекторного дискурсу і ще більш багатовекторних дискусій є досить дражливою темою, котра постійно є, була і буде актуальною і сучасною. Пантелеймон Куліш був одним із перших і найбільш радикальних дослідників-істориків XIX століття, погляди якого, викладені у численних дослідженнях з теми, сьогодні виявляються на часі. П.Куліш як одіозна постать української культури і літератури належить часом свого формування до двох різних ідеологічно епох: ще незавершеного романтизму і вже домінуючого позитивізму. Звідси і його багатоваріантність історичних концепцій і бачень історичних подій.

Варто звернути особливу увагу на те, що епоха романтизму позначена особливою увагою до історії

як процесу. Саме романтизм гостро відчув рух історичного часу, коли на очах генерацій відбувалася зміна суспільного укладу, державних інститутів, традиційних відносин, усього узвичаєного і усталеного. "Хронотоп" людського існування постав у трьох часових вимірах: минулому, сучасному, майбутньому, а тому й історія, як показник оцінки і сприйняття часу, піддається перегляду. "Осмилення минулого, а крізь його призму і сучасного, бажання побачити історичну перспективу і наблизити її (романтичний месіанізм) складають, з одного боку, головне завдання літератури, мистецтва, науки, а з другого - стали головним фактором розвитку національної самосвідомості слов'янських народів" [1, с. 112].

Французька революція 1789 р. унаочнила той факт, що історичні процеси відбуваються не за Божим промислом. На перше місце виходить новий суб'єкт - народ, який і є творцем історії. Саме в епоху романтизму відчутна зміна природи гуманітарного знання, коли однаковою мірою важливого значення набуває і художнє свідчення про певні історичні події, і документальне підтвердження їх, що стане головною ознакою доби позитивізму.

Концепція історії України П.Куліша зазнавала певної еволюції. Зацікавлення історією України супроводжувало Куліша протягом усього творчого шляху. На відміну від романтичного уявлення Гоголя про історію України, у якого, відповідно, історична концепція мала романтичний характер і моделювалася у такій якості, варіант Куліша і його історизм принципово інший, тоді як гоголівський історизм - це охудожнений погляд на події минулого з огляду на вимоги і потреби тодішнього сучасного. Історична ж перспектива України у Гоголя багато в чому визначається закладеними Гердером ідеями.

П.Куліш вже 1842 р. в одній з перших історичних праць раннього періоду "Ответ Сенковскому на его рецензию "Истории Малороссии" Маркевича" чітко визначив власну національно-патріотичну позицію. Він заперечив думку Сенковського про те, що ця історія є не більше ніж "история одной провинции". У праці Куліша простежуються його вірнопідданські настрої, що зумовлено його тогочасним розумінням неможливості існування України без єдності з Росією. Це визначало і його коло спілкування на той час, зокрема те, що робота була видана у "Москвитянині" М.Погодіна.

У романі П.Куліша "Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" (1843) головною проблемою є пошук шляху збереження національної культурної пам'яті України. Симптоматичною є введена Кулішем опозиція – протиставлення не лише ідеології двох поколінь українців 1760-х років (зіставляються сотник Чарныш як представник ідеології В.Хмельницького, який вбачав своє завдання у збереженні народно-історичних традицій, повного виконання волі гетьмана, і його син Михайло, який прагнув творити власну історію на полі бою), а і взагалі двох шляхів боротьби народу за своє існування.

У нарисі "Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького" 1843 р. Куліш ще перебуває у полоні романтичного уславлення козацької доби, ставить собі за мету наповнити "души юношей и дев тем огнем правды и добра, который всегда горел в сердцах истинных сынов нашей родины" [2].

Проаналізувавши всі доступні на той час джерела, Куліш приходить до висновку, що козацько-гетьманський період у історії України – ганебний епізод, а усвідомлення цього приводить до витворення своєї драматичної моделі історичного розвитку, в якій Україна виокремлюється з-поміж інших слов'янських народів саме завдяки своїй іншій духовній сутності.

Ідея "історичної закономірності" приєднання України до Росії переважала у Куліша і в роботі "Повесть об украинском народе" (1846), досить доброзичливо сприйнятій сучасниками. Цікавим є той факт, що представника російської естетичної думки В. Белінського позиція Куліша обурила: "Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (экая свинская фамилия!) <...> напечатал историю Малороссии, где сказал, что Малороссия или должна отторгнуться от России, или погибнуть" [4].

Питання приниження перед московськими можновладцями викликало суперечливу оцінку роботи Куліша. Сам письменник причину непорозумінь бачив у тому, що "московские вельможи приобрели великое влияние на дела Украины, и, держа в зависимости от себя недостойных ее представителей, делали с этой жалкой областью все, что хотели" [5].

Куліш проводить паралелі між політичним становищем держави та індивідуальним психологічним станом окремої особистості: "Еще недавно каждый обращал в своей голове политическое идеи, не ограничиваясь только своим домом, своим селом, городом. Мысль его была так широка, как широка Украина и все, что учреждено было в

Украине" [6]. На цьому етапі історія України сприймається Кулішем як "история грустная, печальная, как поминальная песня!" [7].

Вже з 1843 р. Куліш досить послідовно живає етнонім "Україна" на означення нашої держави, причому історію її веде від часів Київської Русі.

Простежується рух Кулішевого розуміння історії України: від маніфестації національної самотності, захоплення і романтичного апофеозу у висвітленні козацько-гетьманської доби до тотального її заперечення, вибудови власної концепції України, яка мала б бути складовою омріяної "двоєдиної Русі", де б їй належав духовний провід. Усвідомлення неможливості реалізації такого проекту приводить Куліша до витворення нової, якісно іншої моделі історії України – драматичної: "Уявлення про те, що історія України розгортається як драма, змушує моделювати її як таку" [8]. Зумовлена ж вона саме переосмисленням категорій часу, простору, історичної значимості подій, індивідуальною їх інтерпретацією. А звідси можна говорити і про суб'єктивізм у висвітленні історичних фактів, що, у свою чергу, притаманно романтичній традиції, бо "активізація ролі суб'єкта в процесі пізнання дійсності причинилася до істотних змін у ряді гуманітарних наук.

Найголовнішим досягненням нового аксіологічного підходу стало обґрунтування права на суб'єктивне бачення об'єктивного явища і, як наслідок, – піднесення ролі історика, який, осмислюючи історію, є її співтворцем, адже, на думку романтиків, історією є лише осмислений процес" [9]. Несприйняття і невдоволення існуючими до нього історичними концепціями зумовлює витворення власної. Показовою у цьому плані є "История воссоединения Руси", написана Кулішем уже на пізньому етапі творчості. Це не відображення через літописні та фольклорні джерела історичних подій, а вже власне пошук певного смислу, сенсу історії.

Драматизм української історії, за Кулішем, полягає у тому, що світ спотворено бачить її роль і призначення у загальному історичному поступі, тоді як вона постає уособленням моральної сили і самозреченості в ім'я вищих ідеалів, а провідним є почуття терпіння в ім'я "спасіння всього руського миру". Спасінням же для України Куліш бачить прилучення до "миру європейського інтелекту", що воздвигне націю на належне їй місце у культурному світі.

Отже, у Куліша історичний факт набуває багатоаспектного звучання, всі історичні події ревізуються, а відтак і розглядаються у великому історичному контексті. У Пантелеймона Куліша історичний час набуває нової якості – він тривимірний, а теперішнє – ніби вісь розвитку історії, і саме з такої позиції слід оцінювати минуле і прогнозувати майбутнє: "Стоя на соединительном пути двух уходящих от нас в противоположные стороны путей, то есть между концом прошедшего и началом будущего, мы в силу последовательности должны распространить господствующие на обеих этих путях законы на каждое крупное явление жизни, на каждое многовековое создание былого" [10].

Можна сказати, що на пізньому етапі творчості П.Куліш уже остаточно визначається у своєму розумінні історичного майбутнього України: це

повинна бути держава, прилучена до європейського культурного поступу, позбавлена комплексу географічного (шляхом прилучення до Росії) та культурного (завдяки перейманню і застосуванню досягнень "наукового миру") пограниччя, що дозволить розглядати її у системі загального історичного розвитку, у контексті взаємодії багатьох культурних світів.

Таким чином, можемо зробити висновок, що рецепція історії України у Пантелеймона Куліша – це насамперед "нова версія" історії держави, якій належить відродитися і позбутися статусу провінційної шляхом виявлення всіх фактів історичного розвитку з позицій сучасної методології.

Література

1. Михед П. Слов'янське відродження і формування нової парадигми української культури / П. Михед // Сучасність. – 1999. – № 1.
2. Куліш П. Твори : у 6 т. / П. Куліш. – Львів, 1908.
Т. 2. – 1908. – С. 89.
3. Куліш П. Вибрані листи / П. Куліш. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – С. 75.
4. Велинский В. Полное собр. соч. : в 13 т. / В. Велинский. – М., 1956.
Т. 12. – 1956. – С. 441.
5. Кулиш П. Повесть об украинском народе / П. Кулиш. – СПб., 1846. – С. 85.
6. Там само. – С. 86.
7. Там само. – С. 87.
8. Ковальчук О. Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 118.
9. Там само. – С. 116.
10. Кулиш П. История воссоединения Руси : в 3 т. / П. Кулиш. – СПб., 1874.
Т. 2. – 1874. – С. 373.

УДК 821.161.2(09) "19"

ПСИХОЛОГІЗМ У РОМАНІ ГЕО ШКУРУПІЯ "ДВЕРІ В ДЕНЬ" ЯК ОЗНАКА САМОВИРАЖЕННЯ

Капленко О.М.

Стаття присвячена дослідженню художньої функції психологізму на рівні авторської нарративної структури у романі "Двері в день" Гео Шкурупія.

Ключові слова: психологізм, нарратив, авангард, автор.

Статья посвящена исследованию художественной функции психологизма на уровне авторской нарративной структуры в романе Гео Шкурупия "Дверь в день".

Ключевые слова: психологизм, нарратив, авангард, автор.

The article is devoted to the investigation of artistic function of psychologism at the level of author's narrative structure in the novel "Door in day" by Geo Shkurupiy.

Key words: psychologism, narrative, avantguard, author.

Гео (Юрій) Шкурупій є одним із найпомітніших представників авангардного блоку в українському літературному процесі 20-х рр. ХХ ст. Проте ще багато аспектів його художнього доробку, зокрема прозового, не отримали на сьогодні достатнього висвітлення. Наша стаття спрямована на дослідження найбільш резонансного тексту у творчості письменника (роману "Двері в день"), зокрема увага фокусується на авторській нарративній структурі та функції психологізму у творі.

Як відомо, на рівні інваріантів суб'єкта художнього мовлення (конкретного автора, абстрактного автора та фіктивного наратора) українські авангардні тексти зарекомендували себе як такі, що тягнуть до максимального скорочення дистанції між цими іпостасями авторської свідомості. Логіка руху спрямовується у напрямку наближення до конкретного ("титального", "реального", "емпіричного") автора. Конкретизуючи методи локальних вказівок на персональну ідентичність, можемо прочитати різні шляхи забезпечення самототожності письменників-авангардистів: автобіографічність (скажімо, передмова "Ледачий автор" до збірки поезій Майка Йогансена), автореферентність ("Голляндія" Дмитра Бузька) тощо. Натомість у романі Гео Шкурупія маємо не зовнішні, а внутрішні аналогії. Досягається такий ефект самототожності за рахунок психологізму, до якого рухався митець.

У стильовому відношенні манера Шкурупія знаходиться найближче до футуризму, про що свідчать красномовні висловлювання типу "чистий футурист" [10, с. 15], "король футуроперій" [4, с. 233] тощо. І справді, починаючи з дебютного прозового твору "Ми" та перших поетичних збірок ("Психотези. Вітрина третя" (1922), "Барабан.

Вітрина друга" (1922)), творчість Г.Шкурупія швидко еволюціонує у силовому полі футуризму. У цей час він входить до ядра київського Аспанфуту, пише статті, осмислюючи у такий спосіб концепцію панфутуризму ("Маніфест Marinetti й панфутуризм", "Розгляд існуючих оглядів на мистецтво в марксіській літературі та їх одні...").

Але згодом, не полишаючи авангардних принципів, Гео Шкурупій переживає період відходу від футуризму (1924-1927), схилившись до організації "Гарт" (збірка поезій "Жарини слів (вибрані вірші)" (1925), прозова збірка "Переможець дракона (книга оповідань)" (1925), збірки оповідань "Пригоди машиніста Хорна" (1925), "Штаб смерті, оповідання" (1926), поема "Море" (1927)).

Цей період у творчості Шкурупія є особливим, знаковим. Адже, описуючи розкол серед авангардистів, який хронологічно припадає на кінець другого десятиріччя минулого століття, Мирослав Шкандрій чітко розмежує дві концепції, які визначали творчий профіль авангардистів у той час (мистецтво як "пізнання" і мистецтво як "конструкція" дійсності). Відтак маємо два вектори руху, адже перша концепція спрямовувала письменників до питань майстерності – увага до пейзажу, тла, оточення, докладний психологічний опис, ритмічна організація, – що знаходило своє відображення в орнаменталізмі та психологізмі. Друга концепція виокремлювала суспільну функцію літератури, визначаючи лише значні драматичні конфлікти, прозору побудову, переконувальну дидактику. Ця тенденція спричинилася у свою чергу до наївності, спрощеності і догматизму [11]. Фактично ця суперечність була полемікою між психологізованим аналізом і зображенням суспільно-політичного

конфлікту, між інтуїцією і логікою. Що характерно, другу концепцію, як зазначає М.Шкандрій, представляли футуристи із їх суто інтелектуальною, раціональною прозою.

Роман "Двері в день" Гео Шкурупія, з одного боку, вважався "поверненням до лав футуристів" [10, с. 16], а отже, логічно мав демонструвати антипсихологічні тенденції, суцільний раціоналізм, розгортання суспільно-політичного конфлікту. Натомість, з іншого боку, критики відзначали, що у даному романі автор "на перший план висуває психологічне обґрунтування – іноді пряме, частіше опосередковане, той психологічний підтекст, що поступово стає основною художньою зброею письменника" [12, с. 14].

Ось тут і набуває своєї вагомості попередній період відходу від футуризму, одним із проявів якого було зацікавлення психологічним напрямком. Так, ще в ліриці цього періоду Гео Шкурупій демонструє "показ життя у новому ракурсі, новими "фібрами" допомагає досягнути психоемоційний стан "нової" людини [10, с. 15], у прозі починає розробляти жанр побутово-психологічного оповідання з життя простих "муралів суспільства" ("Нарком") тощо. Отож, повернення Шкурупія до футуристичної методи було збагачене елементами психологічного дискурсу, набуття досвіду у якому неодмінно пов'язане з особистими рефлексіями, асоціаціями, переживаннями. Ось як говорить текст, апелюючи до головного персонажа: "Це був Теодор Андрійович Гай, що в його міцній постаті відчувалося безсилля й байдужість людини, яку закрутило життя в своїй метушні й в своїх примхах" [12, с. 22] або: "Але ж він, Теодор Гай, мусить боротися сам з собою, з своїм безвіллям, з своїми сумнівами" [12, с. 24].

Уникнення "я"-комунікації допомагає якнайефективніше реалізувати принцип "споглядання" дійсності з метою зупинитись і проаналізувати сучасне у контексті минулого і перспективі майбутнього. Звідси – дивні думки головного героя про минуле (до речі, своє власне минуле), його уявні подвиги і проєкція на майбутнє (не таке конкретизоване, як минуле, а більше абстраговане, інтуїтивне).

Такий підхід варто потрактовувати як намагання об'єднати дві концепції авангардистів, запозичивши позитивні моменти обох методологій. Звідси – апеляція як до ratio: "Людський розум повинахдів собі на допомогу безліч дивовижних машин, і кожна найпростіша машина була міцніша будь-якої людини" [12, с. 182], так і до irratio: "Величезна лопата екскаватора нагадувала пащу химерного чудовиська. Ця паща крицевими зубами вгризалась в подерте динамітом каміння, набирала його кілька десятків пудів і потім з дзенькотом і гуркотом випльовувала в чергову вагонетку" [12, с. 182]. Ці полярні описи, які подані у силовому полі однієї людини, розгашовані майже поруч у фіналі роману. Відтак, вони надзвичайно красномовно свідчать про спробу подолання першості самої лише логіки чи окремого передчуття, про спробу поглянути на речі і побачити їх справжню сутність, якою б вона не була (не випадково третій розділ роману має знакову назву "Річ", де звичайна картина "висить у великій вітрині комісійної крамниці між мислив-

ською рушницею й мідяним тазом для варення" як непотрібна річ, але у контексті роману саме вона є знаковою, адже на ній фокусується увага як на "посланці у майбутнє якогось забутого і, мабуть, вже померлого автора. Картина викликає уяви" [12, с. 29]. У полоні саме цих уявних образів герой перебуває протягом усього роману).

У цій ситуації помітно вивисується роль духовного світу "споглядача", його психологічного стану. Специфіка такого споглядального начала у романі полягає в тому, що власне авторські візії і думки головного героя гармоніюють, доповнюють одне одного, можемо навіть стверджувати, що вони накладаються одна на одну. Саме тому нарація від третьої особи не відчужує автора від героя, а скоріше проєктує погляд на себе збоку, адже маємо настільки детальне проникнення у психологію, що в нього неможливо повірити без проєкції на самоідентифікацію, саморефлексію, самовираження автора. Думки і переживання наратора настільки змішалися із думками героя, наскільки "фантазія перемішалася з дійсною біографією Гая, Теодора Гая... Тепер він і сам не знав, що йому робити далі" [12, с. 156]. Спробуємо детальніше простежити цю лінію у романі, пов'язати її із наявною грою наративними інстанціями, оскільки вона здатна наблизити нас до стану реального автора, пролити світло на той факт, що невтомні художні пошуки Гео Шкурупія, які були "своєрідними дверима в новий день української радянської літератури" [12, с. 18], призвели до його арешту, виселення з Києва дружини Варвари Базас з сином Георгієм, до загублених слідів на Соловках, а відтак – до вирішення проблеми цілості "життєтворчості" митця, суголосся в ній "слова" і "діла", далі – "наміру" і "результату" [6, с. 16].

Теоретично психологічний дискурс як такий не покликаний слугувати автоматичним сигналом до автобіографізму чи ототожнення наратора (чи героя) з емпіричним автором. Але у контексті футуристичного письма поява психологічних алюзій не може бути випадковою. Це симптом наявності якоїсь суперечності, яка не вписується у прозору ясну лінію руху до світлого майбуття, і тому саме психологізм маскує цю суперечність. До того ж автор, починаючи здаля (зачіпаючи вселюдські, позастанові і позачасові онтологічні проблеми сенсу людського існування на самому початку роману), поступово вписується у межі сьогодення, вводячи у текст конкретизовану інформацію (здебільшого конкретизуючи хронотоп). Психологічні проблеми, таким чином, виявляються "прив'язаними" до злободенних питань, до тих, які цікавили безпосередньо автора (логіка та інтуїція як причина розколу авангардистів і як проблема роману; конструкція і споглядання – аналогічно).

І справді, з одного боку, роман ясраво імітує автобіографічне письмо: бачимо самотність головного героя, його думки, нав'язливі ідеї, закреслене минуле: "Ось тут, за столиком, сидять його колишні товариші, які прийшли сюди з роботи, щоб попомогнути, віддаючи данину старим традиціям. Але вони лише на кілька хвилин тут порівняно з іншим часом, що його організовано використовують. Він же в полоні цих традицій не може уникнути його.

Треба кинути це все й піти під золоті сузір'я, що блищать над містом, над фабриками, копальнями і над життям" [12, с. 23].

Побудова наративу подібно до людської свідомості викликає, у першу чергу, ілюзію злиття наратора і протагоніста. Вся оповідна структура здається замкненою навколо фігури Теодора Гая: саме через посередництво його свідомості читач сприймає більшу частину описаних явищ і героїв. Але і його свідомість не є активною з точки зору наратування, адже вона є об'єктом споглядання і "говоріння" іншого – імперсонального наратора. Маємо зміщення, неоднозначність оптики, постійні інверсії значень "я" та "інший", що свідчать про спроби побачити одночасно "себе з боку" і "світ з середини". "Світ", таким чином, примірюється на себе, проводяться суперечливі маніпуляції з образом реальності/вигадки. Отож, маємо подібність не лише протагоніста і наратора, але і наближення до титульного автора.

Процес, який подано у романі "Двері в день", є прямою протилежним до того, що його описала Катерина Бакуніна: "Говорячи про себе, я говорю про інших. Мені так зручніше розглядати цих інших через себе. Видніше" [1, с. 191]. Гео Шкурупій скоріше виражав себе через іншого (точніше, інших: наратора і протагоніста, які майже збігаються). Таким чином, увага до "внутрішньої людини", увага якої майже безмежна, природно супроводжується інтересом до кордонів власного "я", стираючи межі між наративними інстанціями.

Саме так виглядає наратологічне оформлення ситуації. Торкаючись її змісту, спробуємо "впіймати" логіку руху психологічного процесу, що саме по собі розставить акценти в "наболілих" питаннях.

У такій перспективі наратологічне позиціонування оповідних інстанцій, встановлення дистанцій між сферами їх функціонування можуть бути найбільш зрозумілими і усвідомленими лише завдяки переконливій аргументації. Роблячи ставку на суб'єкта творення тексту, поновлюється антропологічний аспект творчості, актуалізується "принцип індивідуальності" (І.Франко), мистецтво розуміється не тільки як об'єктивне явище, а "передусім як результат суб'єктивно-творчої діяльності людини" [8], що передбачає "збалансування", врівноваження залежності між особистим і суспільним. Усі ці передумови є базовими компонентами порівняно нової методології, котра оформилась у кінці ХХ століття, – *самототожності письменника* [6]. Саме тому спробуємо скористатися її принципами, які підкреслено зорієнтовані на "людський фактор". Пропонується прочитання літератури у комплексі "творчість – автор", "текст – особистість", "творча спадщина, творчий шлях – біографія й ментальність". Інакше не зможе відбутися повнокровний акт комунікації, що "неминуче призводить до ізоляціонізму в діалозі творця й реципієнта" [6, с. 155]. Окрім того, такий підхід спрямований і на своєрідне розкодування підтекстових алюзій художнього твору, бо здатний вибудувати цілу низку "ймовірних перспектив інтерпретації літературно-художніх явищ" [6, с. 154].

Загалом, передбачено наступний порядок розташування пріоритетів: "автор, індивідуальність,

авторська воля, авторський вибір – твір як наслідок вибору, – нарешті, відношення твору й літератури загалом до дійсності з її правдами, потребами, "партійними" чи просто читацькими запитаними (проблема т.зв. заангажованості" [6, с. 16].

Відтак, психологічний дискурс роману є тим містком, який здатен поєднати запропоновані пріоритети і вибудувати логіку руху у перспективі синхронного розрізу дійсності.

Як уже зазначалося, починається роман з онтологічно закоріненої перспективи. Людина прагне віднайти сенс життя, і тому їй властиво задумуватися над питаннями буття, екзистенції незалежно від вікової і соціальної диференціації: "Двері пивної були відчинені в нічну напружену метушню великої вулиці. У жовтому сьайві вітрин вишикувались батареї порожніх пляшок як переможні свідки людської невивагливості. Коло відчинених дверей під музику джаз-банду маршували проститутки з обов'язків своєї дивовижної професії, що примушує замислюватись над долею людства поважних політичних діячів і безвусих поетів" [12, с. 21].

Складається враження, що текст звернений "до всіх" (перераховуються різні прошарки суспільства: "засмальцьовані машиною робітники", "чисто й скромно одягнені службовці", "запаржені власною тупістю міщани і непмани", "проститутки", "товариство літераторів" та інші), що практично є одне і те ж, як "ні до кого", а це у свою чергу інформує про скорочення дистанції між автором і наративом. Звідси – передчуття того, що автор сам намагається вирішити важливу проблему, знайти свою реалізовану мрію, "як сновиди шукає жовте сьайво місяця темної ночі" [12, с. 21].

У середовищі описаних людей він не знаходить ознак активності, стрімкості у русі до мети життя, мрії. Натомість люди "обдурюють самих себе святом", виконують "узаконений ритуал вбивства: вони вбивають час і наповнений озоном літній вечір" [12, с. 21]. Це видається неприродним кроком, і тому далі іде перелік накопичених у уяві ознак аналогічної штучності: золоті сузір'я, виявляється, блищать над покрівлями кам'яних будинків, не знаходячи свого віддзеркалення; ріку пронизують світлові потоки електричних ліхтарів, а людина замість того, щоб гармонійно вписатися у плин природи, "відірвалася" від неї і "юдала їй виклик: наливала в шлунок терпку отруту і впускала в легені фіміам тютюнового курива", жінки одягали спідниці вище колін і "виставляли на простір сліпучі ноги, а свої голі руки й декольте гріли в огні електричних люстр"; чоловіків своєю поведінкою закликали не до подвигів, а "до зради і фатальних вчинків". Люди не усвідомлювали трагедії.

Ось у такому контексті починається зустріч із головним героєм, котрий теж знаходиться тут, але, на відміну від інших, усвідомлює увесь жах ситуації: "Він дивився на це буденне свято, що відбувалося в пивній і, сам беручи в ньому участь, критикував його" [12, с. 23].

Подається відчуття потужної внутрішньої агресії, яка з'їдає спокій Гая. Свідомість починає "тонути" десь, де логіка поступається інтуїції: "ніби всім своїм еством пересунувся в іншу площину і тепер реагував на зовнішні прояви цього оточення" [12,

с. 24]. Такими знаковими зовнішніми деталями виявилися газетна стаття, де йшлося про те, що уряд УРСР "уповноважив свою делегацію запропонувати цілковите скасування всіх сухопутних, морських та повітряних сил..." [12, с. 23], і картина, котра, як уже говорилося, викликала уяви. На картині було зображено, як "величезне чудовисько – потвора-переможець – стоїть над забитим ворогом, і з його горлянки видається непереможний рев. На землі, що заллята кров'ю, лежить мертва, переможена друга потвора" [12, с. 29].

Значущість цих деталей полягає в тому, що вони допомагають змодельувати подальшу поведінку героя. Відтак, передбачається не уникання агресії (її неможливо уникнути взагалі), а спроба реалізації через уявну ідею знищення: "Хіба може бути щось простіше за цю пропозицію! Навіщо довго міркувати й розмовляти? Знищити шкідливе й непотрібне! Зруйнувати – і людськість вільна. Вона може творити нове" [12, с. 24].

Тут мимоволі починають оживати теоретичні ідеї "чистих" футуристів, які обґрунтували ідею "Революції Духу", вважаючи, що у своєму мистецтві "соціальна" революція має знайти своє логічне продовження і завершення [7, с. 3].

Італійські футуристи свого часу проголошували гімн нищенту: "Хай живе війна – тільки вона може очистити світ. Хай живе озброєння, любов до Батьківщини, руйнівна сила анархізму, високі ідеали знищення всього!..." [2, с. 37].

Але, як зазначено у "Лексиконі загального та порівняльного літературознавства", створивши у 1927 р. організацію "лівого фронту", українські футуристи, попри інші гасла, "прагнули засвоїти "нову форму", зокрема таких течій, як дадаїзм і сюрреалізм" [5, с. 604]. У свою чергу, сюрреалізм мав свої індивідуальні риси, свій профіль, посідаючи дещо окремішнє місце у контексті загального авангарду: "Безперечно, що і в авангардистських, і в сюрреалістичних рухах суб'єкт є вписаним у політичні рамки, котрі свідчать про оптимістичне ставлення до людського духу і епохи, а також міського простору. Але в одному випадку ставка робиться на людський розум – так відбувається більшою мірою в авангардистських рухах, в іншому випадку – на межу із несвідомим – в сюрреалізмі" [9, с. 12].

Роман Гео Шкурупія "Двері в день", таким чином, констатує саме цей процес запозичення – опору не лише на людський розум, але й на несвідомлені прагнення, інтуїцію, уяву. Звідси – генеза уявних авантюрих пригод головного героя, які покликані перенести реальну реалізацію агресії в уявну, фіктивну. Футуристична природа Шкурупія, котра прагнула оновлення, боротьби, отримала своє вирішення у мотиві фіктивного похорону власного безсилля, хоча і не ігнорувала при цьому жодного пункту логіки помсти: бажання жертви – отримання жертви – поєдинок – перемога. Лише у такий спосіб герой міг позбавитись агресії.

Щоби передати силу цього почуття, автор роману моделює кілька варіантів авантюрих пригод головного героя, де варіюються образи жертви. Хронологічно першим кроком була гіперболізація страждань чужої жертви, тієї, що була зображена

на згаданій вище картині. Ось як це відбулось в уяві Теодора Гая: "Раптом страшний крик струшує ліс. Од цього звуку все дрижить. Дрижать дерева й дрижить земля, її трусить землетрус звуків, що видаються з пащі чудовиська. Перше чудовисько натрапило на другу величезну потвору. Крики розлукотаних потвор примушують тремтіти землю. Потвори сходяться, і від їхнього сопіння й тупоту стогне ліс. Клацання зубів, сердитий рев, важкі удари зливаються в чорну рухливу масу, яку раптом обливає червона кров, що бурхливо виривається з пораних тіл. Кров парує й світиться червоним блиском, який зливається з загравою, і ось тепер здається, що обрій, нетрі землі, ліс і потвори палають гарячою кров'ю..." [12, с. 28].

Наступна жертва – це результат поєдинку самого Гая з ведмедем: "Один момент – і він, схопивши роговий ніж, всадив його під ліву пахву ведмедеві. Ведмідь розкарячив лапи, і вони вдвох упали на землю. Від такої щасливої несподіванки юнак не міг одразу очуняти. Він лежав поруч із мертвим медведем на землі і важко дихав. І на цей раз все-таки був переможцем він" [12, с. 108].

Інша вигадка героя – ілюзія власного похорону. Тут не будь-який об'єкт міг претендувати на роль жертви, а лише той, що хоча б приблизно міг нагадати його самого. За таких обставин розгоралося почуття очікування жертви, агресія наповнювала Гая вщерть: "Коли раніше він турбувався за кожного першого, то тепер він розпалившись, досадливо одвертався, коли який-небудь перехожий так швидко викручувався між візниками та автомобілями" [12, с. 31]. Але і тут уява забезпечила наявність маляра, котрий упав із покрівлі: "І тепер чоловік у синьому костюмі побачив біля самих своїх ніг тіло людини, що лежало на цеглах тротуару. Тіло лежало з підлаганими руками й розбитою головою. Обличчя не було зовсім: була кривава рана, що викликала в очах людей жах і обурення" [12, с. 33].

Останній крок – уявна розправа з конкретними "героями свого роману", що під їхнім впливом він знаходився так довго: "... Але ось у цих поглядах промайнув страх, і Гай відчув, що Гамуз і Терещук зараз закричать ще нечуванним, неймовірним криком. Гай вирішив, що це буде останній крик ... витяг револьвера і вистрелив у ці постаті, що розплилися туманом йому в очах" [12, с. 159].

І тільки тоді, коли підсвідомість наситилась уявними жертвами і перемогами над ними, свідомість отримала конкретну відповідь, що спрямовувала поведінковий код героя: "... хай роблять своє діло, але хай не заважають щось робити й іншим". І лише зараз Гай міг повернутися до активного життя (розділ "Вперед"). На чому ж має тепер базуватися нове? Чи все старе заперечено? Іти життям споглядаючи чи конструюючи? Ось ці питання отримують прецію свого вирішення у фіналі роману.

Виявляється, що перший активний крок – розірвання полону своєї дружини, що переростає у розправу із самою суттю кохання як такою: "Кохання – опіум, що замакітрює розум і волю людини. Я спадкоємець тих, що підкладали бомби під набридлу усталеність, і моя власність – праця й широкі дороги" [12, с. 162] – так проголошує футуристична свідомість. Але фінальна зустріч із Оксаною Совз

через інтуїцію приборкує гострі кути розуму і формує іншу формулу: "Хіба не жінка сприяє утворенню нового побуту, нових традицій?" Усвідомлення традиційності вже не є таким нестерпним і гнітючим для Гая.

Ще одна лакуна самореалізації – творчість. Саме тут ми отримуємо відповідь на проекції літературного вибору. У романі подано записи вражень від подорожі Гая Дніпром. Не можна сказати, що це традиційна проза, але однозначно вона не є вибухово новаційною і екстраординарною. Більше того, вона випромінює спокій і навіть подекуди демонструє відверті елементи традиційної оповіді. Такий ефект, скажімо, вже у першому есе "В осередку вандей" справляє розповідь фіктивного наратора ("одного із пасажирів") про те, як "нічні лицарі ще недавно жали людяність" [12, с. 164], із усіма витриманими елементами сюжету.

Окрім того, як зазначає З.Голубева, "основним нововведенням Г.Шкурупія була відмова від сюжету і конфлікту, що дозволило створити деструктивну композицію роману із властивими їй несподіванками і навіть трокацтвами. Проте ця новація виявилася нежиттєздатною. Скориставшись нею для цілого роману, письменник практично не зміг відмовитися від сюжету і конфлікту у складових частинах твору (новела, повість)" [3, с. 38].

Відтак, художня творчість Шкурупія цього періоду засвідчує подолання зневажливого ставлення до культурної спадщини, традиційних прийомів.

Інший аспект втілення ідеї творчого начала у романі – з'ясування вагомості споглядання/конструювання дійсності. У тексті роману проговорюється думка, яка орієнтована на власну потенційність і активність у конструюванні: "Я вважаю, що найкращі сучасні романісти – це друкарки, бухгалтери, рахівники, кур'єри, зави, помзави, робітники, робітничі, селяни. Ви спитаєте – чому? Скажете, що це парадокс? Придивіться! Вони самі будують дивовижні чудові романи, вони якнайбільше заглибилися в матеріал, вони самі герої своїх романів. Вони будують великий роман під назвою "Майбутнє".

Ви скажете тепер: це правда, але ж вони не пишуть, вони будують. Щоб було зрозуміліше, я відповім: подивіться на самого себе, ви щодня компонуєте такі чудесні романи, що коли б їх записати, кожний з нас з великим задоволенням прочитав би їх" [12, с. 27].

Але вже тут поруч із акцентацією лексеми "будують" логічно постає спонування "подивіться!", яке далі у тексті підтримується ненав'язливими сентенціями на кшталт "Дивні явища оточують нас з усіх боків, лише встигай оглядатись, лише встигай спостерігати" [12, с. 132].

І знову ж таки, повертаючись до есе Теодора Гая, бачимо констатацію споглядання, фіксацію вражень від побаченого. У такий спосіб реалізується компромісний принцип, виражений формулою: світ і конструється, і фіксується. У результаті

виграє і автор, і читач, адже, окрім усього, тут висловлюються нотки неоромантичної саморепрезентації (як зазначає Ю.Лавріненко, Шкурупії "прислужився також і до розвитку неоромантизму" [4, с. 233]. Механізм такий: конструкція "героя" суміщає характеристики "я" й "іншого" і співвідноситься з корпоративним "ми" та узагальненим "ви" (досвід, який би міг бути Вашим). У такий спосіб і автор, і реципієнт включаються у структуру центрального персонажа, що призводить до поєднання двох тенденцій: до неоромантичної саморепрезентації та до футуристичної агітації.

Обидві ці тенденції не претендують на абсолютну першість. Перша визначає поведінковий код героя, але не оголює себе, друга не набуває свого апогею-заклику, прямого спонукання. Здається, автора більше цікавить не агітація поїздки на Дніпрельстан, а момент усвідомлення людиною власних можливостей, здатності пізнавати сутність речей (розділ "Єство речей"). У цьому контексті образ енергії, що пронизує текст, найбільше переконував сучасників у можливостях людини. Але у тексті роману ця ідея не обмежена самим лише сьогоднішнім, вона має свою тяглість і сягає давнини, зокрема торкається образів Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело, які "заглиблювались у самий матеріал" [12, с. 27].

Але чи самий лише розум здатен на це? Юнак Гай винайшов вогонь, керуючись і розумом, і асоціаціями, фантазіями: "Маленький успіх юнака розбухав його уяву, і він неспокійно вовтузився в траві, викликаючи шораз дивовижнішу уяву" [12, с. 136]. І от тепер, у реальному житті, оновлений Теодор Гай працював на екскаваторі і, здається, мав позбутися химер, але чому ж оця велетенська машина знову нагадує "пашу химерного чудовиська", невже знову боротьба, і хто стане жертвою, якщо навіть "найпростіша машина була міцніша будь-якої людини"? Чи не боїться автор відповіді, чи не сумнівається він?

Так чи інакше, все ж глобальність поставлених у тексті питань очевидна, і саме це знімає з роману пафос категоричності ранніх футуристів, пафос примітивності чи спрощеності. І якщо погодитися з твердженням, що свідомість тексту – це свідомість автора заднім числом (Б.Маслов), то можемо лише здогадуватися, куди стягнула свідомість реального Гео Шкурупія.

У такий спосіб Гео Шкурупія обирає спосіб рефлексування над актуальними проблемами літературно-мистецького процесу, оформлюючи свої думки у силовому полі психологізму. Саме тому наратив у багатьох місцях нагадує "потік свідомості", таким чином, помітно скорочуючи дистанцію між інтенціями реального автора і тексту. Власне, сам роман є надзвичайно багатограним і цікавим з точки зору наратологічного прочитання, а відтак стимулює до подальших пошуків і звершень.

Література

1. Бакунина Е. Тело: Введение в роман / Е. Бакунина // Числа. – 1933. – Кн. 7/8.
2. Гапанович О. Бегство от человека? / Гапанович. – М., 1989.
3. Голубева З. Новаторство украинского советского романа 20-х годов (Проблематика. Характеры. Поиски формы : автореф. дисс. на соискание степени доктора филол. наук / З. Голубева. – К., 1967.
4. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія–проза–драма–есеї / Ю. Лавріненко. – Мюнхен, 1959.
5. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
6. Самотождність письменника. – К. : Українська книга, 1999. – 160 с.
7. Сироткин Н. "Приказ" в авангардистской поэзии (футуризм и левый экспрессионизм) / Н. Сироткин // Филологические науки. – 2001. – № 4. – С. 3–10.
8. Скупейко Л. Іван Франко про творчу індивідуальність письменника / Л. Скупейко. – К. : Наук. думка, 1986.
9. Сюрреализм и авангард. – М. : ГИТИС, 1999.
10. Український літературний авангард. – Донецьк, 2001.
Ч. 1. – 2001.
11. Шкандрій М. Український прозовий авангард 20-х років / М. Шкандрій // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 51–57.
12. Шкурупій Г. Двері в день / Г. Шкурупій. – К. : Рад. письменник, 1968. – 328 с.

УДК 821.161.2.09

РАДЯНСЬКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК КАНОН

Хархун В. П.

У статті досліджено формування радянської історії української літератури. Зокрема, виявлено стадії становлення літературної історії як "підручника", "нарису" та "канону". Автор статті констатує, що історія літератури моделювалась як міфопроєкт з обґрунтування радянської ідентичності й базувалася на методологічному еkleктизмі.

Ключові слова: історія літератури, канон, міф.

В статье исследовано формирование советской истории украинской литературы. В частности, определены стадии становления литературной истории как "учебника", "очерка" и "канона". Автор статьи констатирует, что история литературы моделировалась как мифопроект по обоснованию советской идентичности и базировалась на методологическом еkleктизме.

Ключевые слова: история литературы, канон, миф.

The paper analyzes the formation of Soviet history of Ukrainian literature defining the stages of establishing literary history as a "textbook", "essay" and "canon". The author states that the history of literature was modeled as a myth project justifying Soviet identity based on the methodological eklecticism.

Key words: history of literature, canon, myth.

Історія літератури символізує оприявлення ідеологічних, культурологічних та антропологічних констант у їх системному вигляді, тому її моделювання стосується створення чи закріплення певної ідентичності. Радянський історіографічний проєкт у царині літературознавства – яскраве тому підтвердження: історія літератури мусила відігравати роль літературознавчої моделі радянської ідентичності. Зважаючи на те, що ця ідентичність – ефемерний продукт влади, літературознавство замикається в зоні державної політики.

Радянський історіографічний проєкт ґрунтувався на підміні національної історії на ідеологічну й постав у результаті процесу централізації та контролю – у 1936 р. на базі Шевченківського інституту засновано Інститут української літератури імені Т.Г.Шевченка, який планувався як центр із виробництва "контрольованої історії". Роботу над створенням такої історії Інститут літератури розпочав у 1938 р.: надруковано проєкт першого тому "Історії української літератури", роботою над яким керували О.Білецький, І.Єрьомін і С.Маслов. Окрім того, готувалася хрестоматія з давньої літератури. Війна, яка невдовзі почалася, завадила реалізації цих проєктів.

Отож, 1930-ті стали лише організаційним і установчим періодом радянської літературної

історіографії: текст історії літератури не був виготовлений. Незважаючи на відсутність текстувального результату, 1930-ті рр. були важливим етапом у становленні літературознавчої історіографії: у 1930-ті була сформована візія радянської історії літератури, базована на звульгаризованих марксистських концепціях. Складалося так, що історія літератури функціонувала поки що віртуально як набір певних ідеологічних установок.

В основу концепції історії літератури покладено розгортання ідеї про соціальне визволення. Звідси концептуалізація категорії літературного процесу, яку приписують саме 1930-м рокам [6, с. 8]. Її актуальність зумовлена, з одного боку, задачами відповідного засвоєння й "перероблення" культурної спадщини, з іншого – необхідністю виявити історичну генезу соціалістичного реалізму. Пізньорадянське літературознавство стверджувало, що "за своїм походженням та основоположним смислом поняття історико-літературного процесу в його марксистському тлумаченні є похідне від процесу загальноісторичного і означає підпорядкування культурного розвитку фундаментальним законам розвитку загального" [6, с. 15].

"Літературний процес" семантично узгоджується зі зміною, розвитком і прогресом. Якщо загальнотеоретична радянська концепція історії мислилась як

рух до комунізму, то літературна – як становлення соцреалізму. Так радянська літературна історіографія знайшла своє обґрунтування в життєстворженні соцреалізму, який виступає її основним кодифікаційним чинником. Тому радянська модель історії літератури базується на рецептивній двоклітності: література поділена на реакційну й прогресивну згідно з її провіденційними заданостями зумовлювати генезу соцреалізму.

Другий загальнометодичний чинник, характерний передусім для науки 1930-х, – це погляд на історію літературного процесу як на постійну боротьбу реалізму з усіма іншими, нереалістичними формами творчості. Так соцреалізм, ідеологічно позиційований у контексті реалістичної естетики, закорінювався в історії літератури.

Загальнометодичні задачі синхронізуються з інтерпретаційними: кожен літературний період мусив отримати своє ідеологічне призначення. Один із ключових періодів, який мав концептуальне значення для нової історії, – це давня література. Саме їй були присвячені авторські історії літератури М.Грушевського й М.Возняка, які радянське літературознавство вважало зразками буржуазно-націоналістичної науки. Тому виписати “коректну” щодо радянської ідеології теорію Київської Русі як колиски братніх народів із акцентуацією на російського “старшого брата” – одне з ключових завдань українського літературознавства.

Друга ідеологема пов’язана з відповідним коригуванням творчих портретів класиків дожовтневої літератури. Трактатування класичної літератури потужно вульгаризується завдяки використанню ленінського положення про творче використання класичної спадщини в будівництві нової культури. Класики мусили “служити” ідеї прогресу, тобто символічно пришвидшувати епоху соціалізму й комунізму. Так формувались образи Т.Шевченка й І.Франка як предеч пролетарської літератури.

Третя ідеологема стосувалася генези літератури “Великого Жовтня”. У 1930-х вона розгорталася в нещадній критиці В.Коряка та його теорії “перших хоробрих”, якою дослідник розпочинав свою історію радянської літератури. Ішлося про вирішальну роль у розбудові нового пролетарського мистецтва В.Еллана-Блакитного, Г.Михайличенка, В.Чумака та А.Заливчого. Зважаючи на те, що їхні ідеологічні боротьбістські установки й теоретичні принципи нової пролетарської естетики були неприйнятні для радянського літературознавства, питання про їх першість було зняте.

Четверта ідеологема пов’язана з вибудовуванням канону пожовтневої літератури. Проводиться нещадна критика репресованих у 1933–1937 рр. Г.Косинки, О.Влизька, М.Ірчана, М.Куліша, М.Семенка, В.Підмогильного, емігрантів В.Винниченка й О.Олеся, померлого М.Хвильового. Тавровані, вони тривалий час залишалися поза межами канону історії української літератури.

Після доби Великого терору візія історії знайшла лише одне оприявлення: функцію символічної репрезентації літературної історії виконувала “Хрестоматія критичних матеріалів про нову українську літературу” (упорядник С.Шаховський), видана у 1940 р. [10], поява якої симптоматична з кількох

причин. По-перше, вона фіксує відповідний статус літературознавчої історіографії як “хрестоматії”: протягом двадцятиріччя (1930-ті – 1950-ті) “координати” історії літератури заявляються переважно в хрестоматіях – “навчальних книгах, укладених із систематично підібраних матеріалів” [7, с. 126]. Така “систематика” – це одна з перших фаз формування радянського канону історії літератури. Вона розгорталася надзвичайно потужно: через численність різноманітних хрестоматій, їхній тираж і багаторічні перевидання. По-друге, у хрестоматії С.Шаховського пунктирно прокреслено ті догмати, які згодом будуть канонізовані як модель радянської літературної історіографії: уявлення про те, що українське літературознавство розвивалось в умовах класової боротьби, його спотворювали у власних інтересах буржуазні націоналісти, основи об’єктивно-правильної критики зароджувались у середовищі революційно-демократичного письменства, єдино-правильною є марксистська критика.

Узагальнює теоретичні катаклізми 1930-х і проєктує пошуки повоевненої науки знакова стаття О.Білецького “Проблема синтезу в літературознавстві” (1940) [3], де конституювана концепція історії як історіографії – вироблення узагальнюючої, синтезуючої, послідовної оповіді про минуле й теперішнє колективного “ми”, про особливий унікальний шлях радянської літератури. О.Білецький ідеологізував уявлення про історію як цілісність (картина єдиної історії), що в методологічному плані вимагає системного підходу, розгляд явищ у їх системності, вияв лінії розвитку й закономірності.

Цех із продукування історії літератури “на замовлення” з моменту організації Інституту літератури не замовкав і в роки війни. Уперше українське літературознавство демонструє текстовий варіант радянської історії української літератури в 1945 р. Це був “Нарис історії української літератури”, підготовлений М.Плісецьким, М.Ткаченком, С.Масловим, Є.Кирилюком, І.Пільгуком, С.Шаховським, загальну редакцію якого здійснили С.Маслов і Є.Кирилюк. Колективне авторство, заявлене у “Нарисі...”, стає однією з основних ознак радянського літературного історіописання і прогнозує відсутність індивідуальної авторської персонісфери, виразності стильової домінанти.

У передмові редактори зазначили, що завдання книги – дати у стислому науково-популярному нарисі огляд найголовніших явищ української літератури в її історичному розвитку [8, с. 3]. Саме поняття літератури тлумачиться як “сукупність усних і писаних пам’яток художнього слова, створених протягом усього історичного існування українського народу” [8, с. 3]. У “Нарисі...” виділено кілька етапів української літератури. Як окрема доба розглядається усна народна творчість, багато уваги приділяється давній літературі, котру детально періодизовано, поява “Енеїди” тлумачиться як початок нової української літератури, а Жовтнева революція – української радянської літератури.

Автори “Нарису...” намагалися спроектувати чітку ідеологічну проєкцію літературної історії. По-перше, це історія “переможців”, як у загальнонотейоретичному плані, пов’язаному з ідеєю прогресу, так і в політичному – ідея перемоги у Великій

Вітчизняній війні позиціонувався як цивілізаційна подія, що інтенсифікувала художнє мислення. По-друге, автори вказували на спадкоємність прогресивних мотивів у дожовтневій і радянській літературі, вибудовували міфологію пожовтневої літератури ("Революція запліднила мистецтво високими ідеалами, благородними прямунками, надала йому нечувано піднесеного пафосу" [8, с. 233]). Однак ідеологічна "надбудова" таки не приховала національної "бази", пов'язаної з референціями набутоків "забороненого" літературознавства, передусім М.Грушевського і М.Возняка.

Така ситуація не могла, безумовно, влаштувати владу-замовника. Як результат – поява Постанови ЦК КП(б)У від 24.08.1946 р. "Про перекинування і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури", у якій книгу названо шкідливою. Влада висунула такі звинувачення: історія української літератури висвітлюється поза зв'язком із боротьбою класів; вирішальна роль у розвитку творчості письменника надається національному моменту; затушовується суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі; пропагується ідея про безкласовість українського народу в минулому; ігнорується спільність походження, єдність в історичному розвитку російського і українського народів; культура й література Київської Русі подані тільки як українські; не показано впливу російської культури й літератури на розвиток української культури; не відображено вплив на українську літературу декабристів, діяльності Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Горького; не показано відображення в літературі боротьби партії і радянського народу за перемогу соціалістичного ладу і роль літератури у формуванні соціалістичного світогляду радянських людей [9, с. 3-4]. Ці зауваження важливі тим, що вони оприявнюють візію влади про те, якою повинна бути історія літератури: історіографічна модель була узаконена документально. Практичну її реалізацію обумовлювали жданівські чистки, які максимально звужували історико-літературну перспективу й сприяли канонізуванню квазіідеологічних тенденцій.

Перша текстуальна претензія на канон з'являється у 1954, 1959 роках у двотомній "Історії української літератури". Радянська історико-літературна модель, задекларована в ній, реалізується через загальнотеоретичний історіографічний міф, міфічну іпостась літератури в радянському контексті, міфологему української літератури, усталенні радянського літературознавчого "лексикону".

У радянському історико-літературному проекті специфіку літератури тлумачено як відображення історії народу. Тому історія літератури "поглинається" радянським історіографічним міфом. Його основний постулат: нерозривність історичної долі українського народу з братнім російським народом. Міф про народження народів-братів розгортається за допомогою міфем "кореня" (древньоруської народності), "праматері" і "колиски" (Київської Русі). У цьому контексті вирішальної міфологічної ролі набуває Переяславська рада 1654 р., яка усунула "грізну небезпеку знищення українського народу іноземними загарбниками". Відповідного епохаль-

ного значення в радянському міфопроєкті набуває Жовтнева революція, що "відкрила нову епоху в історії людства", "визволила народи від кайданів", "відкрила шлях до комунізму". Для України вона відіграла космогонічну роль – уможливила створення національної держави, "на руїнах старої, буржуазної української нації зросла і зміцніла нова, соціалістична українська нація" [4, с. 8]. Водночас вона узабезпечила участь України в іншому цивілізаційному проекті – появі "радянської сім'ї народів" і у творенні багатонаціональної радянської культури.

В основу радянської концепції літератури покладено марксо-ленінське вчення про закони розвитку суспільства, про народ як рушійну силу історичного процесу. Література тлумачиться в марксистських категоріях як надбудова над економічним ладом та, згідно з ленінською теорією відображення, як наймогутніший засіб людського пізнання, форма освоєння людиною реальної дійсності й засіб її впливу на дійсність. Активно-перетворювальна роль літератури оприявнюється в ідеях партійності, правдивості й типовості.

Феномен партійності в його "естетичному" статусі в "Історії..." практично не прописаний, подано лише апеляції на її генезу – відповідну статтю В.Леніна, де вона була задекларована як основоположна. Натомість і правдивість, і типовість окреслені в їх ідеологічній і художній ролях, що передбачали відповідну трансформацію реальності. Правдивість означала художнє відображення істотних сторін дійсності з погляду інтересів і прагнень народу, тобто з погляду прогресивного руху історії [4, с. 10]. Типове тлумачиться як основна сфера виявлення партійності (читай: ідеологічної доцільності) в мистецтві: воно передбачає свідоме вдавання до перебільшення [4, с. 10].

Загальнотеоретична концепція літератури сусидить із кодифікацією української літератури. Її основна заданість – анігіляція національної основи. Це забезпечується принаймні двома способами. Перший – це заміна національного й естетичного на соціальне, обрамлене квазінародницькою патетикою: "Найхарактернішими національними рисами української літератури, творчості кращих її письменників є тісний зв'язок із життям і боротьбою народу за вільне, щасливе життя, реалізм, народність, демократизм, патріотизм, широке використання народної творчості" [4, с. 11].

Другий шлях – це пряме підпорядкування й узалежнення української літератури російській: "Однією з найважливіших умов правильного, марксистсько-ленінського розуміння українського літературного процесу є глибоке вивчення єднання двох братніх літератур", – зазначено в "Історії..." [4, с. 11]. Ідея впливу розгорталася в моделі "учитель – учень": революціонери-демократи сприяли розвитку української літератури по шляху реалізму й народності, І.Франко, П.Грабовський, Леся Українка, М.Коцюбинський зазнали "благотворного впливу" пролетарського революційного руху, ідей наукового соціалізму й еволюціонували у своєму світогляді від революційного демократизму в напрямі до марксизму [4, с. 12]. Роль російської літератури посилюється в радянський час, зокрема творчість

М.Горького і В. Маяковського визнана за "вищу", бо "посідає провідне місце в усій радянській літературі" [4, с. 12]. Так українську літературу було маргіналізовано й зведено в ранг провінційної в контексті концепції радянської літератури.

Радянський варіант літературної історіографії обертається навколо цивілізаційного значення Жовтня, тому літературу символічно розчахнуто на дві ключові епохи – дожовтневу й радянську, звідси й два томи аналізованої історії. Дожовтнева епоха малюється, як правило, у мінорних тонах, коли "українська література розвивалася в умовах тяжкого соціального й національного гноблення" [4, с. 8]. Історіографія української дожовтневої літератури концептуалізується в семі боротьби, яка розгортається за двома векторами: це боротьба проти буржуазного націоналізму й декадентства та боротьба за реалізм. Дожовтнева література стала поціновуватися тільки в радянські часи, зазначено в "Історії...", коли стала культурним надбанням усього народу, але перед тим була "критично перероблена" [4, с. 9]. Такі установки зумовлюють формування "творчих образів класиків", які "проскрибовуються" й "перекроюються" згідно з ідеологічними завданнями в цензурованих видавничих проєктах і літературознавчих опусах, коли, приміром, ідейне становлення П.Грабовського, І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського тлумачиться як "рух від революційно-демократичних настанов до марксистських" [4, с. 753], а "в кращих творах М.Коцюбинського і Лесі Українки наявні елементи соціалістичного реалізму" [4, с. 753].

Народження української радянської літератури подається в мажорних тонах космогонічного міфу: "Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції українська література, запліднена великими ідеями марксизму-ленінізму, ідеєю дружби народів, радянського патріотизму, боротьби за соціалізм, вийшла на шлях бурхливого розвитку і розквіту, стала одним із передових загонів у сім'ї літератур братніх народів Радянського Союзу" [4, с. 20]. Радянська література мислиться як "найідейніша" і "найпередовіша", вона бере активну участь у комуністичному будівництві, описуючи життя робітничого класу, селянства й інтелігенції, їхню боротьбу за комунізм. Так літературна історіографія остаточно узаконює ув'язнення літератури в її "надбудовчо-ідеологічній" функції.

Фіналом лабораторних управ зі створення радянської моделі історії української літератури є вироблення періодизації, у якій використано три підходи. В її основу покладено вчення класиків марксизму-ленінізму про соціально-економічні формації, періодизацію суспільної історії. Українська дожовтнева література в умовах експлуататорського ладу розвивалася за двох суспільно-економічних формацій – феодалізму й капіталізму, – констатовано в "Історії...". Культура Київської Русі мислиться як спільний початок трьох слов'янських народів, час

формування української народності датується XVI–XVII ст. – це другий період, виділений в "Історії...". Третій період – сер. XVII – кін. XVIII ст. – розклад феодалізму й зародження капіталізму в Росії, який в "Історії..." штучно "накладається" і на Україну.

Далі періодизація ґрунтується на ленінській візії визвольного руху в Росії, яка "накладається" на українську ситуацію. Виділено дворянський, різночинський, або буржуазно-демократичний, і пролетарський періоди. В основу періодизації радянської літератури покладено хронологію радянської держави. Українська радянська література розглядається за такими періодами: література періоду громадянської війни (1917–1920), відбудови народного господарства і соціалістичної індустріалізації (1921–1929), колективізації сільського господарства (1930–1934), завершення будівництва соціалістичного суспільства в СРСР (1935–1941), Великої Вітчизняної війни (1941–1945), повоєнного періоду (1946–1952).

Кодифікаційно-періодизаційні штампи були поширені й на персоналії. Однією з основних ознак канону, радянського тим паче, було визначення певного "місця" за кожним письменником. Така чітка "прописка", з одного боку, ідентифікувала творчий портрет письменника, з іншого – унеможливила появу "зайвих" імен. Слід також вказати, що чи не вперше було чітко визначено персоналістичний канон пожовтневої літератури: П.Тичина, М.Рильський, В. Сосюра, А.Головко, П.Панч, Остап Вишня, Ю.Смолич, Ю.Яновський, І.Кочерга, М.Бажан, І.Микитенко, І.Ле, С.Тудор, П.Козланжк, Л.Первомайський, О.Корнійчук, Я.Галан, О.Гаврилюк, А.Малишко, О.Гончар.

Завершальним чинником в оприявленні "Історії..." як канону стало формування відповідного лексикону – *Lingva Sovietica* апробована як міфологізований дискурс у царині науки. Це означає затвердіння певних смислових і синтаксичних структур, перетворення їх на певний вербальний канон – ідіомний штамп. Основним мотивуючим чинником є феномен "завдяки" – він пронизує весь дискурс "Історії...". Його ключовий зміст – це уславлення ролі партії, яка спрогнозувала й реалізувала новий хід історії.

"Історія..." не була остаточною і досконалим варіантом, на цьому наголошував голова редакційної колегії О.Білецький [2, с. 72], вона почала відразу ж переписуватися з новою претензією на "справжність". Однак те, що вона стала основою радянського історико-літературного канону, презентуючи нову якість літературознавчого письма, є беззаперечним. Радянська "Історія..." ґрунтується на міфологемному мисленні, виявляється в методологічному еkleктизмі, помноженому на піднесений пафос народницько-сентиментального стилю. У такому варіанті "Історія..." якнайоптимальніше включалася в радянські цивілізаційні проєкти й засвідчувала їхній канонізаційний статус.

Література

1. Білецький О. Літературознавство і критика за 40 років Радянської України / О. Білецький // Білецький О. Зібрання праць : у 5 т. – К. : Наукова думка, 1966.
Т. 3 : Українська радянська література. Теорія літератури. – 1966. – С. 49–70.

2. Білецький О. Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства / О. Білецький // Білецький О. Зібрання праць : у 5 т. – К. : Наукова думка, 1966.
Т. 3 : Українська радянська література. Теорія літератури. – 1966. – С. 71–84.
3. Білецький О. Проблема синтезу в літературознавстві / О. Білецький // Білецький О. Зібрання праць : у 5 т. – К. : Наукова думка, 1966.
Т. 3 : Українська радянська література. Теорія літератури. – 1966. – С. 505–526.
4. Історія української літератури : у 2 т. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1954.
Т. 1 : Дожовтнева література. – 1954. – 758 с.
5. Історія української літератури : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1988.
Т. 2 : Радянська література. – 1988. – 741 с.
6. Купріянова Е. Историко-литературный процесс как научное понятие / Е. Куприянова // Историко-литературный процесс. Проблемы и методы изучения. – Л. : Наука, 1974. – С. 5–41.
7. Літературознавчий словник-довідник. – К. : Академія, 1997. – 750 с.
8. Нарис історії української літератури / [за ред. С. Маслова, Є. Кирилжка]. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1945. – 279 с.
9. Про перекирення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури". З Постанови ЦК КП(б)У від 24.08.1946 р. // Радянське літературознавство. – 1947. – № 7. – С. 3–5.
10. Хрестоматія критичних матеріалів про нову українську літературу : [посібник для філол. факультетів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський]. – [2-ге вид.]. – К. ; Харків : Рад. школа, 1947.
Т. 1. – 1947. – 246 с.

МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2

З ІСТОРІЇ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ (НА МАТЕРІАЛІ УНІВЕРСАЛІВ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ)

Примушко Н.О.

У статті на матеріалі універсалів українських гетьманів проаналізовано форми майбутнього часу. У процесі дослідження залучено дані інших пам'яток староукраїнської мови кінця XVII – початку XVIII ст. з території Середньо-наддніпрянщини та сучасний діалектний матеріал. З'ясовано шляхи утворення форм майбутнього часу в українській мові.

Ключові слова: універсали, пам'ятки, форми майбутнього часу.

В статье на материале универсалов украинских гетманов проанализированы формы будущего времени. В процессе исследования использовано данные других письменных памятников староукраинского языка конца XVII – начала XVIII вв. из территории Среднего Поднепровья и современный диалектный материал. Выяснены пути образования форм будущего времени в украинском языке.

Ключевые слова: универсалы, письменные памятники, формы будущего времени.

The author analyses the forms of the future tense on the materials from the universals of the Ukrainian hetmen. During the investigation the author deals with other documents of old Ukrainian language of the end of the XVII to the beginning of the XVIII centuries from Naddnipyrianschyna and the modern dialect's materials. The forming of the future tense was analysed in the Ukrainian language.

Key words: universals, written sights, forms of future tense.

У кінці XVIII – 1-й пол. XIX ст. на базі середньо-наддніпрянських говірок почала формуватися нова українська літературна мова. Дослідити історичні процеси становлення та шляхи розвитку української літературної і народнорозмовної мови допоможе діахронічне й синхронічне вивчення давніх текстів середньої частини Лівобережної України. Серед пам'яток староукраїнської мови XVII–XVIII ст., у яких відбито риси південно-східного наріччя, слід відзначити тексти офіційно-ділового стилю, зокрема гетьманські універсали й інші документи гетьманської, полкових та сотенних канцелярій і ратуш. Ці документи набували особливого поширення на Лівобережній Україні з 2-ї пол. XVII ст. і допомагали вирішити ряд військових, державних, соціально-економічних проблем. Наймасовіші добірки універсалів збереглися в Генеральному слідстві 1729–1730 рр. десяти полків Гетьманщини та Генеральному опису Лівобережної України 1765–1769 рр. [8, с. 34]. Багато документів загинуло під час лихоліть, зокрема під час пожежі 1748 р. в м. Глухів. Проте Генеральна військова канцелярія організувала їх копіювання. Ці копії й стали джерелом для публікацій, що з'явилися в першій чверті XX ст. [8, с. 35].

Мовні риси документів канцелярії Б.Хмельницького досліджували О.П.Влик [4; 5], У.Я.Єдлінська [11; 12], А.А.Москаленко [20], Ф.С.Ткач [29; 30; 31]. Проте значна частина пам'яток староукраїнської мови залишилася невивченою. Та це не випадково, оскільки писемні тексти, що зберігаються в різних книгосховищах та архівах, у XIX – 1-й пол. XX ст. були ще недоступними для широкого кола дослідників.

У кінці XX – на поч. XXI ст. розпочато публікацію документів козацької адміністрації, у тому числі й універсалів та листів українських гетьманів. Збірку "Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657", що містить 204 документи, упорядкували Іван Крип'якевич та Іван Бутич [7]. Збірку "Універсали Івана Мазепи 1687–1709", що містить 597 документів, упорядкував Іван Бутич [8]. Збірку "Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)", що містить 774 документи, упорядкували Іван Бутич, В'ячеслав Риневич та Ігор Тесленко [6].

До збірок вміщено документи з фондів державних архівів, рукописних відділень наукових бібліотек і музеїв України, Російської Федерації, Білорусі, Польщі, США, Бразилії, а також із

попередніх публікацій [7, анотація; 8, анотація, с. 10; 6, анотація, с. 18]. Це всі відомі універсали, накази, угоди й вимоги українських гетьманів, зокрема Богдана Хмельницького (1648–1657), Івана Мазепи (1687–1709), Івана Виговського (1657–1660, 1664), Юрія Хмельницького (1659–1662, 1677–1679), Яким Сомка (1660–1663), Павла Тетері (1658, 1663–1666), Івана Брюховецького (1663–1668), Петра Дорошенка (1666–1670, 1672–1675, 1677), Дем'яна Многогрішного (1668–1672), Михайла Ханенка (1670–1674), Івана Самойловича (1672–1687). Окрім того, усі три збірки містять додатки, в яких уміщено сумнівні та підроблені універсали, котрі приписувано Богданові Хмельницькому (1648–1656), універсали полковників (1648–1657), універсали полковників і сотників (1687–1708), документи генеральної військової старшини та полковників (1648–1687).

Перші документи (листи) Б.Хмельницького написані гетьманом особисто. Пізніше їх писав генеральний військовий писар. Після створення Генеральної військової канцелярії гетьман давав вказівки генеральному військовому писареві, останній формулював думку, а переписував документ писар канцелярії [7, с. 36].

Як відомо, універсали – розпорядчі акти адміністративно-політичного характеру, призначені для широкого повідомлення про певну справу. Вони висвітлюють політичне та суспільно-економічне життя Лівобережної України від часів Богдана Хмельницького до кінця XVIII ст., містять відомості про розвиток сільського господарства, торгівлі, промисловості, становище різних прошарків населення (шляхти, духовенства, міщан, козаків, селян). Переважна більшість універсалів повідомлялася всьому населенню оголошенням на площах і в церквах, а отже, мова, якою вони написані, повинна бути зрозумілою для народних мас.

Як зазначив І.Бутич, в основу публікацій покладено оригінали. Якщо оригінали відсутні, текст друкувався за найвірогіднішою копією [7, с. 37; 8, с. 38; 6, с. 18]. Не всі копії виготовлено уважно. У деяких допущено не лише зміну правопису, але й здійснено перестановку окремих слів і навіть речень. [7, с. 36; 6, с. 18]. Готуючи матеріали, видавці намагалися уникати похибок і друкувати документи мовою оригіналу зі збереженням усіх особливостей, у тому числі й графічних [7, с. 36–37; 8, с. 38; 6, с. 18]. Отже, такий підхід до публікації дозволяє історика мови досліджувати мовні особливості пам'яток.

Предметом нашої уваги вже були форми дієслів теперішнього часу, зафіксовані в універсалах Івана Мазепи [25]. Розглянемо синтетичні та аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, засвідчені в текстах документів козацької адміністрації, створених на Лівобережній Україні.

Відомо, що праслов'янська мова мала два типи описових складених форм майбутнього часу: **futurum primum**, що виражався синтаксично – поєднанням інфінітива основного дієслова з допоміжними дієсловами *byti, iměti, načeti, vьčeti, хьїtі* [26, с. 328], та **futurum exactum**, що утворювався поєднанням дієприкметників на **-ль** із

допоміжним дієсловом *byti* в майбутньому часі [Там само, с. 329].

У науковій літературі вже висловлено думки про походження конструкцій, що склалися з дієслів *буду, иму, имаю, имамь, имхю* та інфінітива [24, с. 177; 19, с. 162–163; 28, с. 251–252].

Наймолодшою часовою формою української мови є різновид **futurum primum**, який утворюється поєднанням інфінітива основного дієслова з формами теперішньо-майбутнього часу допоміжного дієслова **" ти** [26, с. 329]. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду пройшла через стадію аналітичної конструкції. Перші приклади аналітичних конструкцій, що дали початок синтетичним формам майбутнього часу, трапляються ще в давньоукраїнській мові [3, с. 256; 26, с. 294; 21, с. 493–494; 16, с. 9]. У цей період дієслова *имх ти, имати, яти* виступали з інфінітивами доконаного та недоконаного виду [16, с. 9]. В українській мові XIV–XV ст. наявні форми майбутнього часу, утворені поєднанням інфінітива з формами дієслова *яти* [13, с. 117; 3, с. 255–256; 26, с. 294–295; 21, с. 493–494; 16, с. 9–10], котре до XIV ст. виступало в препозиції, а пізніше й у постпозиції [21, с. 493–494]. У XIV–XV ст. такі форми майбутнього часу функціонують паралельно з конструкціями, у яких вживаються допоміжні дієслова *имати (мати), имх ти (имх ти)* [26, с. 295; 16, с. 9–10]. Як зауважила Л.М.Марчило, численні сполуки з допоміжним дієсловом *яти*, що вживалися на позначення майбутньої дії, становили аналітичну форму майбутнього часу; наявність додаткових модальних відтінків, виразний модальний характер інфінітивних сполук з дієсловами *имх ти, имати* не дозволяє кваліфікувати такі конструкції як спеціальні форми майбутнього часу [16, с. 10].

Дієслово **" ти** вже в XIV–XV ст. сполучалося з інфінітивами недоконаного виду, що й стало виразною граматичною передумовою для перетворення модальної конструкції *иму + інфінітив* у форму майбутнього часу [26, с. 295; 16, с. 9–10]. У пам'ятках XVI–XVII ст. аналітична форма з дієсловом *яти* трапляється рідко [16, с. 10].

З XVI ст. особові форми допоміжного дієслова можуть виступати без початкового **и** та з'єднуватися з інфінітивом відмінюваного дієслова, утворюючи таким способом одну синтетичну форму вираження майбутнього часу [13, с. 117; 14, с. 233; 21, с. 494; 16, с. 10]. Від початку XVII ст. названі форми набувають поширення на переважній більшості території України [13, с. 117; 14, с. 235; 26, с. 295; 21, с. 494; 16, с. 10].

У науковій літературі висловлювалися різні погляди щодо утворення синтетичної форми майбутнього часу [пор.: 13, с. 116; 2, с. 137; 3, с. 257; 21, с. 494]. На думку В.В.Німчука, деєтимологізації форм *иму, имеш* і т.д. у сполучі з інфінітивом сприяв вихід з ужитку дієслова *яти* "розпочати, брати" та фонетичні чинники – відпадання початкового **и** або тут було й стягнення **им** в **и** [21, с. 494].

У досліджуваних пам'ятках виявлено форми аналітичного майбутнього часу, утворені поєднанням особових форм допоміжного дієслова **" ти** з інфінітивом недоконаного, зрідка – доконаного

виду, напр.: *потребовати имут* (1656, УБХ, с. 201); *Литва поддаватис имет* (1657, УБХ, с. 223); *заживати имуть* (1658, УІВ, с. 82); *належати имуть* (1670, УІД, с. 384).

Проте в аналізованих текстах уже зафіксовано й синтетичну форму вираження майбутнього часу недоконаного виду, утворену на основі аналітичних форм з допоміжним дієсловом "ти, напр.: пережджати там *трафлятиметься* (1668, УІД, с. 405); кому колвекъ *надлежитиметь* о томъ *вн* дати (1682, УІС, с. 773); кому о томъ *належатьметь* *вн* дати (1688, УІМ, с. 139), *мы зънатиимемъ* якъ с таковими... поступити (1703, УІМ, с. 413), потреба *указоватимет* (1704, УІМ, с. 428), *поки вятиметься* ця війна (1708, УІМ, с. 66). Такі форми засвідчено також в інших пам'ятках Середньонадніпрянщини, пор.: *виконятимешь* (1720, Вел. І, с. 310); *чидимете* (1720, Вел. І, с. 297); *звату(т)* (1723, ЛІ, с. 36); *не живимешь* (1723, ДНМ, с. 149).

На думку дослідників, незважаючи на те, що в українській літературній мові XVI – 1-ї пол. XVII ст. форми майбутнього часу на **-му**, **-меш** і т.д. зафіксовано рідко, вони були живими в народній мові [17, с. 196; 14, с. 235; 28, с. 90; 22, с. 17; 23, с. 15].

В українській мові відома ще аналітична форма майбутнього часу, утворена в спільнослов'янській період, що складалася з особових форм допоміжного дієслова *буду* й інфінітива відмінюваного дієслова. Свої міркування щодо походження названих форм висловлювали Т.П.Ломтев [15, с. 67], В.М.Русанівський [27, с. 60] та ін.

У праслов'янських і давньоукраїнських пам'ятках аналітичні форми майбутнього з *буду* не виявлено [3, с. 255; 26, с. 328]. Проте конструкції, у яких дієслово *буду* сполучається з іменними формами й підкреслює лише стан, широко представлені в старослов'янських та староукраїнських пам'ятках [27, с. 60–61; 3, с. 255]. Л.М.Марчило дослідила, що в пам'ятках XI–XIII ст. засвідчено кілька конструкцій з дієсловом *быти*, у яких інфінітиви могли бути як недоконаного, так і доконаного виду [16, с. 13]. Аналітичні форми майбутнього часу типу *буду* + *інфінітив* зафіксовано в пам'ятках староукраїнської мови XIV ст. [1, с. 324; 16, с. 13], в українських грамотах XIV – 1-ї пол. XV ст. [10, с. 35; 26, с. 328]. Аналітичні форми майбутнього часу, складені з інфінітива відмінюваного дієслова й відповідних особових форм допоміжного дієслова *быти*, набували дедалі більшого поширення вже з XVI ст. [1, с. 324; 27, с. 61; 3, с. 255; 16, с. 13]. Названі форми утворюються тільки від дієслів недоконаного виду. Виняток становлять молдавські пам'ятки (як XVI, так і попередніх століть), у яких під впливом молдавської мови трапляються форми майбутнього часу і від дієслів доконаного виду [14, с. 227–228; 26, с. 294].

В універсалах українських гетьманів досить повно представлено аналітичні форми майбутнього часу 1-ї, 2-ї та 3-ї ос. одн. і множ., утворені від інфінітива недоконаного виду й допоміжного дієслова *быти* (*бути*), напр.: *жили будеть* (1654, УБХ, с. 66); *будемо карати* (1658, УІВ, с. 73); *не будете разсуджати* (1660, УОХ, с. 154); *просити будуть* (1670, УІД, с. 397); *варити пива будуть* (1683, ГВС, с. 916); *буду смотрѣти* (1685, УІС, с. 616); *я содержать буду* (1687, УІМ, с. 63). Досить широко такі форми

зафіксовано в інших пам'ятках, пор.: *будуть заживати* (1665, Гал., с. 77); *не будеш роскошатися* (1667, АПУ ІІ, с. 94); *буду плаши* (1670, АПУ І, с. 72); *не буду еднати* (1678, АІ, с. 174); *будеть горѣти* (1683, АІ, с. 3); *шанова(т) буду(т)* (поч. XVIII ст., КІМ, с. с. 251), *боронили буду* (1720, Вел. І, с. 393).

Парадигма **futurum exactum**, що існувала в праслов'янській мові, у давньоукраїнській мові набула значного поширення й не зазнала помітних змін порівняно з попереднім періодом [26, с. 329]. Так, у давньоукраїнських пам'ятках XIII ст., переважно в складнопідрядних реченнях зі значенням умови, була поширена форма майбутнього аналітичного часу, що утворювалася поєднанням форми активного дієприкметника минулого часу на **-льъ** від основного дієслова з допоміжним дієсловом *быти* в майбутньому простому часі (*буду створишь, будеть субишь*) [26, с. 293–294; 16, с. 14]. І в староукраїнській мові XIV–XV ст. вживаються названі форми [26, с. 329; 16, с. 14]. В.К.Дем'янчук дослідив, що в українських грамотах XIV – 1-ї пол. XV ст. один раз виявлено форму майбутнього часу, утворену з допоміжного дієслова *быти* та дієприкметника (*буде хотів*), але зауважив, що "приклад, зрештою, не цілком бездоганний, бо об'єднано форму прийдучого з формою умовного способу" [10, с. 35]. У XVI ст. праслов'янські за походженням аналітичні форми майбутнього часу, складені з дієприкметника на **-льъ**, **-ла**, **-ло**, у множині – **-ли** й відповідних особових форм допоміжного дієслова *быти*, засвідчено переважно в західноукраїнських пам'ятках, головним чином галицьких [27, с. 55; 14, с. 228], де вони підтримуються особливостями місцевих говорів; у пам'ятках з Волині, Київщини та Чернігівщини названі форми вживаються рідше [14, с. 228–231]. Л.М.Марчило звернула увагу, що в староукраїнській мові XVI–XVII ст. спостерігається тенденція до занепаду форм передмайбутнього часу. Форми з дієприкметником на **-льъ** вживалися за традицією в ділових пам'ятках переважно в канцелярських штампах [16, с. 14].

О.О.Потебня вважав, що форма майбутнього часу, утворена зі сполучення *буду* з дієприкметником на **-льъ**, запозичена з польської мови [24, с. 211]. Проте П.Г.Житецький піддавав сумніву думку про польське походження названої форми [13, с. 71]. В.М.Русанівський писав, що в старій українській мові XVI–XVII ст. форма *бути* + дієприкметник на **-l-** зберігалася від давньоукраїнського періоду й підтримувалася впливом польської, де сполучення *b'd'* + дієприкметник на **-l-** запанувало як рівнозначне сполученню *b'd'* + інфінітив [27, с. 57]. В українській літературній мові XVI–XVIII ст. форма "буду + дієприкметник на **-льъ**" простежується рідко і згодом зовсім виходить з ужитку [26, с. 329].

У досліджуваних пам'ятках засвідчено форми аналітичного майбутнього часу, складені з дієприкметника й форми 3-ї ос. одн. або 3-ї ос. множ. дієслова *быти*, напр.: *будеть учили бь чемь мстить* (1654, УБХ, с. 66), *которьмъ колвекъ о томъ вн дати будеть належало* (1659, УОХ, с. 134); *кождому, кому о томъ вн дати будеть належало* (1663, УІТ, с. 220); *кому о томъ вн дати будеть належало, ознаймуемъ*

(1687, УІМ, с. 90). Поодинокі названі форми виявлено в інших пам'ятках, пор.: кому о сем *вн* дати *будеть надлежало* (1722, АП, с. 325); уконтентовати *скутечне будеть рачиль* (1720, Вел. П, с. 245).

На нашу думку, вони свідчать про намагання писарів дотримуватися зразків тогочасного діловодства, адже в універсалах українських гетьманів та в актових книгах такі форми є переважно стандартними початками й закінченнями документів. Впливом польської мови можна пояснити й наявність таких форм у літописі Самійла Величка. За нашим спостереженням, сполучення *буду* + дієприкметник на **-л-** засвідчене не тільки в умовних реченнях. Таким чином, можна вважати, що ця форма є виразником майбутньої дії.

Занепад форми **futurum exactum**, що складалася з відмінюваних форм допоміжного дієслова *бути* й дієприкметника минулого часу на **-ль, -ла, -ло**, у множині – **-ли**, в пам'ятках XIV–XV ст., на думку Ф.П.Медведева, слід розглядати у зв'язку із занепадом перфекта, складова частина якого – дієприкметник – стала вживатися у значенні дієслова минулого часу, що, без сумніву, вплинуло на форму **futurum exactum**, до складу якої також входив дієприкметник минулого часу на **-ль, -ла, -ло** [18, с. 224]. Л.М.Марчило пише, що тенденція до занепаду форм недоконаного виду, які нині збереглися в окремих північних та південно-західних говорах, виявляється у втраті колишнім дієприкметником граматичних значень (жіночого та середнього роду, множини) [16, с. 15].

Засвідчені в пам'ятках конструкції з особовими формами дієслів *хотіти, стали, почали, начати, учили, имати, ити* та інфінітивами, напр.: Турки жь *хотять* городь *длати* у Хортиць (1677, УІД, с. 439); *ви не маєте себе тить турбовати* (1693, УІМ, с. 255); *люде не хотять давати* повинности (1696, УІМ, с. 298), виражають модальні відтінки необхідності, обов'язковості, примусовості, початку дії, бажання, повинності, що не дозволяє зараховувати їх до форм майбутнього часу.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що в XVII ст. у говорах Середньої Наддніпрянщини сталось кінцеве оформлення аналітичного та синтетичного майбутнього часу. У значенні майбутнього аналітичного часу вживалися часові конструкції *буду* – дієприкметник на **-л-**, сполучення інфінітива з модальними дієсловами й форми *иму* + інфінітив та *были* (*бути*) інфінітив; у значенні майбутнього синтетичного часу вживалися лексикалізовані форми, утворені поєднанням інфінітива з формами дієслова *яти*.

За спостереженням В.С.Вашенка, у записках XIX – початку XX ст. з території Полтавщини, а також у полтавських говорах у сер. XX ст. форма 1-ї ос. одн. майбутнього часу функціонує у двох варіантах: *братиму* – *буду брати* паралельно, при цьому обидва варіанти виступають у мові однієї й тієї ж особи [9, с. 239–240].

Сучасним середньонаддніпрянським говорам властиві форми 1-ї ос. одн. майбутнього часу недоконаного виду типу *буду брати* (*брат'*), *буду бити* (*бит'*), *буду косити* (*косит'*), а паралельно форми типу *братиму*, *битиму*, *коситиму* [АУМ I, карта № 263]. Форми з дієприкметником недоконаного виду типу *буду брав*, *буду бив*, *буду косив* поширені в говірках наддністрянських, подільських, бойківських, гуцульських, покутсько-буковинських південно-західного наріччя [АУМ II, карта № 244], а також збереглися в окремих населених пунктах степового говору [АУМ I, карта № 263]. Форми *му брати* (*бити*, *косити*) зафіксовано в гуцульському та покутсько-буковинському говорах [АУМ II, карта № 244].

Отже, форми майбутнього часу, відбиті в пам'ятках XVII–XVIII ст. з території Середньонаддніпрянщини, становили певну систему, яка вже зазнавала істотних фонетико-морфологічних змін. Панівною формою вираження майбутнього часу стає аналітична форма, складена з допоміжного дієслова *бути* й інфінітива недоконаного виду типу *буду робити*. Вона властива нинішнім середньонаддніпрянським говіркам і є нормою сучасної української літературної мови. Простежуються процеси граматикалізації та деїтимологізації, унаслідок яких утворюються форми синтетичного майбутнього часу, що мають парадигму **-му – -меш – -memo – -mete – -муть**. Синтетичну форму майбутнього часу дієслів недоконаного виду слід віднести до рис живої мови. Ця форма згодом набуває поширення, закріплюється в середньонаддніпрянському говорі й стає літературною нормою поряд з аналітичною формою типу *буду робити*. Серед архаїчних форм майбутнього часу 3-ї ос. одн. й множ. слід відзначити форми, складені з допоміжного дієслова *были* та дієприкметника на **-ль, -ло, -ли**. Вони позначають майбутню дію, яка відбувалася раніше від іншої дії в майбутньому, і вживаються в універсалах, у Літописі С.Величка, трапляються в пирятинських актах. Такі форми можна назвати канцелярськими штампами, які часто використовували писарі з метою дотримання встановлених стандартів ділового мовлення. У сучасній українській літературній мові, як і в більшості її говорів, аналітичні форми майбутнього часу, складені з дієприкметника на **-ль, -ла, -ло** й особових форм допоміжного дієслова *были*, зовсім вийшли з ужитку. Зберігаються вони в південно-західних говорах.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бесєдіна-Невзорова В. П. До історії складних форм майбутнього часу в українській мові / В. П. Бесєдіна-Невзорова // Питання історичного розвитку української мови : праці міжвузівської наукової конференції. – Харків, 1962. – С. 251–257.

4. Блик О. П. З історії сполучників підрядності в українській мові (на матеріалі документів канцелярії Б. Хмельницького / О. П. Блик // Наукові записки Київського пед. ін-ту ім. О. Горького. – К., 1958. Т. XXIX. – 1958.
5. Блик О. П. Синтаксис документів канцелярії Б. Хмельницького : дисс. ... канд. філол. наук / Блик О. П. – Київ : [s. n], 1960.
6. Бутич І. Передмова / І. Бутич // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. : Іван Бутич, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко ; ред. кол. : Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ ; Львів : НТШ, 2004. – С. 7–19.
7. Бутич І. Передмова. Вступ / І. Бутич // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / [упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Альтернатива, 1998. – С. 8–9, 11–38.
8. Бутич І. Передмова. Вступ / І. Бутич // Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / [упоряд. Іван Бутич ; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ ; Львів : НТШ, 2002. – С. 9–10; 11–44.
9. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко. – Харків : Видавництво Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1957. – 540 с.
10. Дем'янчук В. К. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. / Василь Дем'янчук // Окрема відбитка із Записок історико-філологічного Відділу. – Київ : З друкарні Української Академії наук, 1928. Т. XVI. – 1928. – 41 с.
11. Єдлінська У. Я. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького / У. Я. Єдлінська. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 107 с.
12. Єдлінська У. Я. Спостереження над мовою першого листа Б. Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича / У. Я. Єдлінська // Віковічна дружба народів-братів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 127–146.
13. Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія / П. Г. Житецький / [упорядк., вступ. ст. і приміт. Л. Т. Масенко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 327 с.
14. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.
15. Ломтев Г. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Г. П. Ломтев. – М., 1956.
16. Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Укр. мова" / Марчило Л. М. – Київ, 1999. – 19 с.
17. Маштабей О. М. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини / О. М. Маштабей // Середньонадніпрянські говори : збірник статей. – К., 1960. – С. 184–203.
18. Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики / Ф. П. Медведев. – Харків, 1964. – 248 с.
19. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – Москва, 1951. – 492 с.
20. Москаленко А. А. До походження української писемної і писемно-літературної мови / А. А. Москаленко // Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Серія філологічних наук. – Одеса, 1962. – Рік ХСVII. – Т. 152. – Вип. 15. – С. 97–111.
21. Німчук В. В. Частка / В. В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 466–501.
22. Передрієнко В. А. Передмова // Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 5–19.
23. Передрієнко В. А. Передмова до видання / В. А. Передрієнко // Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, – К., 1987. – С. 5–16.
24. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / О. О. Потебня. – М., 1958. Т. I–II. – 1958.
25. Примушко Н. О. Дієслівні флексії теперішнього часу в універсалах Івана Мазепи (1687–1709 рр.) / Н. О. Примушко // Наукові записки. Серія "Філологічні науки" / [відп. ред. Г. В. Самойленко]. – Ніжин, 2004. – С. 9–14.
26. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Історія української мови: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 235–341.
27. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст. / В. М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 99 с.
28. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
29. Ткач Ф. Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (Лексика и фразеология) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ткач Ф. – Львов, 1954. – 16 с.
30. Ткач Ф. Є. До питання про характер української літературної мови XIV–XVIII століть / Ф. Є. Ткач // Питання історичного розвитку української мови : праці Міжвузівської наукової конференції, що відбулася в Харкові 15–20 грудня 1959 року, присвячені V Міжнародному з'їздові славистів. – Харків, 1962. – С. 65–75.
31. Ткач Ф. Є. Про діалектизм у мові пам'яток XVII ст. / Ф. Є. Ткач // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів : тези доповідей та повідомлень. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 82–84.

Список використаних джерел та їх умовних скорочень

- АЛ** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття : збірник актових документів / [підгот. до вид. : О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.
- АП** – Книги третія *м*сскія Пирятинскія, споряженныя..., въ року 1683.. / Стороженки. Фамильний архивъ. Т. шестой. – Київъ, 1908. – С. 1–388.
- АПУ I** – Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века. Справы вечистья 1672–1680 годов. / [ред. и прим. В. А. Модзалевского]. – Чернигов : Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912.
Вып. II. – 1912. – 115 с.
- АПУ II** – Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664–1671 годов / [ред. и прим. В. А. Модзалевского]. – Чернигов : Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912.
Вып. I. – 1912. – 216 с.
- АУМ I** – Атлас української мови : у 3 т. – Київ : Наук. думка, 1984.
Т. I : Полісся. Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – Київ, 1984. – 498 с.
- АУМ II** – Атлас української мови : у 3 т. – Київ : Наук. думка, 1988.
Т. II : Волинь, Наддністріянина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ, 1988. – 521 с.
- Вел. I** – *Л*н топись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ *вн кн*. Составиль Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київъ, 1848.
Т. I. – 1848. – 454 с.
- Вел. II** – *Л*н топись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ *вн кн*. Составиль Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київъ, 1851.
Т. II. – 1851. – 612 с.
- Гал.** – Галятовський Й. Ключ розуміння / [підгот. до вид. І. П. Чепіга]. – К. : Наук. думка, 1985. – 444 с.
- ДНМ** – Ділова і народорозмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- Клим.** – Климентій Зиновіів. Вірші. Приповісті посполиті / [підгот. тексту І. П. Чепіги]. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.
- ЛЛ** – Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.
- УБХ** – Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / [упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. : В. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Альтернатива, 1998. – С. 45–240.
- УІМ** – Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Київ ; Львів : НТШ, 2002.
Кн. 1 / [упоряд. Іван Бутич; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – 2002. – 780 с.
- ГВС** – Документи генеральної військової старшини та полковників. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. : Іван Бутич, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ ; Львів : НТШ, 2004. – 1086 с. – С. 839–958.
- УІВ** – Універсали Івана Виговського. – Там само. – С. 21–108.
- УІС** – Універсали Івана Самойловича. – Там само. – С. 583–833.
- УІД** – Універсали Петра Дорошенка. – Там само. – С. 373–443.
- УІТ** – Універсали Павла Тетері. – Там само. – С. 215–251.
- УІХ** – Універсали Юрія Хмельницького. – Там само. – С. 109–192.

УДК 811.161.2'373

ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНІВ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ

Жук Т.В.

У статті розглядається питання використання термінологічної лексики у професійному мовленні.

Ключові слова: мова, професійна термінологія, термін, мовлення, фахове спілкування.

В статье рассматривается использование терминологической лексики в профессиональной речи.

Ключевые слова: язык, профессиональная терминология, термин, речь, профессиональное общение.

The article considers the problem of terminological lexic in professional speech.

Key words; language, professional terminology, term, speech, professional communication.

Мова – це “характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об’єктивної дійсності з метою обміну між членами спільноти інформацією” [14, с. 318].

А Ф. де Сосюр колись писав: “Мова – це система, всі елементи якої складають ціле” [12, с. 114]. Можна сказати, що мова – це система систем. І кожен елемент будь-якої системи знаходиться в складних взаємозв’язках у межах того цілого, яким є мова. Сутність кожного елемента у всій повноті розкривається саме в системі й у взаємодії систем.

Термін “державна мова” з’явився в часи виникнення національних держав. У статті 10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 р., записано:

“Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

Звичайно, в однопілітнічних державах немає необхідності конституційного закріплення державної мови. У багатонаціональних країнах статус державної закріплюється за мовою більшості населення.

Державна мова – це “закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов’язкове в органах державного управління та діловодства, промислових органах та організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, науки, культури, у сферах зв’язку та інформатики” [14, с. 126].

Утвердження української мови як державної неможливе, як зазначають учені, “без органічної взаємодії принаймні двох засад:

1) створення такої мовної ситуації, за якої українська мова мала б усі можливості безперешкодного вживання, вияву комунікативних функцій, властивих іншим високорозвинутим літературним мовам у сучасних цивілізованих суспільствах;

2) ефективного вивчення на різних ділянках освіти у поєднанні з мовним вихованням” [10, с. 3].

Мова – елемент соціальної сфери, оскільки тісно пов’язана з виробництвом, його галузями та процесами, із соціальними відносинами, активно використовується у сфері духовної культури, регулює стосунки між людьми, впливає на них. Це засіб не лише спілкування, а й формування нових виробничих відносин. Вона виражає думку, є засобом пізнання й діяльності, тому правильного професійного спілкування людина вчиться все своє життя.

Знання мови – один із основних компонентів професійної підготовки фахівців, а основними критеріями професіональності є знання свого фаху, рівень володіння професійною термінологією.

Фахова мова забезпечує різні комунікативні потреби в професійній сфері, виділяється відповідно до сфери трудової діяльності, в якій вона функціонує, і відрізняється від інших професійних мов своєю лексико-семантичною системою.

Знання мови своєї професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Мова професійного спілкування є соціальним варіантом сучасної літературної мови, якою послуговуються переважно представники певної професії. Фахівець володіє понятійно-категоріальним апаратом певної сфери діяльності і відповідною йому системою термінів. Слова “**термін, термінологія**” походять від імені латинського божества меж і кордонів – Термінуса.

Терміни (від латинського слова *межа* – границя) – це слова або словосполучення, які створюються для точного вираження відомих у світі спеціальних понять певної галузі науки, виробництва, процесів, явищ, предметів і вживаються у специфічній сфері мовлення. Він не тільки позначає предмет, а й обов'язково ґрунтується на визначенні. Тому головною ознакою мови професійного спілкування є наявність термінології, притаманної тій чи іншій професії, та професіоналізмів. Крім того, ця мова має деякі особливості в наголошуванні, фразеології, словотворі, граматиці. Термінологія є надзвичайно динамічним шаром лексики, 90% нових слів становлять терміни. За статистичними даними мовознавців, лише в хімії використовують 2 млн. термінів.

Оскільки терміни, що обслуговують кожен галузь науки, є засобом вираження системи понять у сфері наукової думки, а, за словами О.Реформатського, "мова в науці не випадковий інгредієнт, а структурний елемент" і "мова "входить" структурно в науку перш за все як термінологія" [9, с. 46], то можемо стверджувати, що кожен термін є невід'ємним елементом термінологічної системи, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між котрими існує особливий та тісний зв'язок. Сукупність зв'язків у межах такого цілого визначає його структуру. Таким чином, системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [5, с. 36].

У зв'язку з поширенням використання української мови на підприємствах та в установах помітно збагачується словник професійної термінології новою науково-технічною, соціально-політичною лексикою.

Основна функція термінологічної лексики номінативна, терміни називають спеціальні поняття з різних галузей людських знань. У цій функції вони виступають у науковому, публіцистичному, професійно-виробничому та діловому стилях. Терміни можуть вживатися й поза цими стилями. Їх часто використовують і в художньому стилі.

Кожна галузь науки оперує своїми термінами, що становлять суть термінологічної системи певної науки. У складі термінологічної лексики маємо такий поділ термінів:

1. Загальнонаукові, тобто ті, що використовуються в різних галузях науки й належать до наукового стилю в цілому. Наприклад: *еквівалент, експеримент, проблема, прогресувати, теорія*.

2. Спеціальні, тобто закріплені за певними науковими дисциплінами. Серед них розрізняють:

- історичні (*аракчєєвщина, первісний, палеоліт, середньовіччя, реформація, нова історія, епоха відродження*);

- мовознавчі (*тире, крапка, займенник, граматики, означення, числівник, лексика, фразеологія, діалект, синтаксис, афікс*);

- літературознавчі (*ямб, новела, епіграм, фольклор, хорей, вірш, роман, драма, альманах, епітет, метафора*);

- філософські (*монізм, апейрон, беркліанство, діалектика, буття, гедонізм, свідомість, екзистенціалізм*);

- математичні (*квадрат, ромб, площ, теорія функцій, знаменник, конус, сума, прямокутник, логарифм, гіпотенуза*);

- хімічні (*соляна кислота, бром, водень, перекис, хлорид, гідрат, пероксид, трипсин, хромоген*);

- географічні (*меридіан, клімат, північний полюс, географічний атлас, земна кора, океан, екватор*);

- ботанічні (*капуляція, хлорофіл, бутон, цитрусіві, віночкоподібний, розовілі, чашилистик, тмишка*);

- зоологічні (*безкрилі, личинка, тритон, зоолог, двокрилі, ссавець, хребетні, земноводні, златка*);

- медичні (*дерма, ін'єкція, гормон, аспірин, фізіолог, бронхіт, суцлюб, ефералган, фізіотрія, органогенезис*) тощо.

3. Технічні (*зварник, зварний шов, шестірня, конвеєр, статор, наждак, реле, муфта, самоскид, метрополітен, відвантажувач*).

Характеризуються терміни за такими ознаками:

- системністю (кожен термін належить до певної терміносистеми або коли входить до кількох терміносистем, то в кожній з них має своє значення);

- наявністю дефініції (термін не тлумачать, а визначають);

- відсутністю експресивного забарвлення, суб'єктивно-офіційних відтінків значення;

- стилістичною нейтральністю.

Системність термінів має насамперед екстралінгвістичну природу, що забезпечується зв'язком терміна з системою понять. Система термінів, що обслуговує кожен галузь науки, не може залишитися осторонь від змін, що відбуваються в системі понять. Термін як елемент системи не тільки реєструє поняття, але й у свою чергу впливає на це поняття, уточнює його, відокремлює від суміжних уявлень. Терміни порівняно з лексичними одиницями загальнолітературної мови більш системні, оскільки терміносистеми мають вищу ступінь організації, що забезпечується їх свідомим формуванням.

Оскільки в українській мові є багато термінів, які в різних галузях науки позначають різні поняття, то однією з найголовніших ознак терміна є його однозначність у межах тієї термінологічної системи, в якій він уживається. Наприклад, термін "**терція**" вживається в музичній термінології і друкарській. У музичній термінології він означає третій ступінь від даного в діатонічній гамі або інтервал між даним ступенем і третім від нього в тій же гамі, а в друкарській термінології – це один різновидів титульних шрифтів. Або термін "**гіпербола**" в

математиці означає "графік функції" $y = \frac{1}{x}$, а у

літературознавстві – стилістичну фігуру перебільшення ("...відчинили потихеньку двері та й злякались, бо побачили, як Шкурор' яка мене руками відразу дванадцять шкур, тільки видно, як коливає отакою білою бородою"). Це завжди потрібно враховувати під час написання наукової праці, щоб забезпечити однозначність і точність вислову. Точність у науці виражається в першу чергу через термін (а звідси вимога однозначності термінів) і

за допомогою формул. Як зазначає Будагов, "формула добра лише тоді, коли вона допомагає наочніше зрозуміти думку або ідею, а не тоді, коли з її допомогою хочуть "справити враження" на недосвідчену людину" [2, с. 94]. Тому до вживання термінів ставляться такі вимоги:

1. Терміни повинні вживатися лише в одній, зафіксованій у словнику формі.

2. Кожен термін має лише одне значення у певній науці. При наявності кількох варіантів у діловому стилі варто вибирати той, який не має емоційних або експресивних відтінків, тобто кодифікований варіант, що ввійшов до загального вжитку і зрозумілий для більшості. У межах одного документа слід вживати тільки один варіант, бо синонімічний руйнує точність і зрозумілість тексту.

3. Використовуючи той чи інший термін, фахівець повинен дотримуватися правил утворення похідних від нього форм, напр., **листопад** (місяць), **листопада**; але **листопад** (процес) **листопаду**.

4. Якщо певний термін, ужитий у тексті документа або наукової праці, викликає сумнів, то варто

перевірити його написання чи тлумачення за словником.

Терміни треба відрізнити від професіоналізмів – слів та словосполучень, характерних для мови людей певних професій. Вони базуються на метафоричних асоціаціях, невідомих для більшості, тому провокують двозначність. Оскільки їх використовують на позначення спеціальних понять лише у сфері тієї чи іншої професії, ремесла, промислу, вони не завжди відповідають нормам літературної мови. Вони є неофіційними (а отже, експресивно забарвленими) синонімами до термінів.

Отже, мова фахового спілкування забезпечує різні комунікативні потреби мовців у професійній сфері. Головне правило, якого потрібно дотримуватися при вживанні термінів: використовувати у тексті лише ті терміни, значення яких можете впевнено пояснити. А щоб досягти значних успіхів у професійній діяльності, необхідно досконало володіти мовою професійного спілкування.

Література

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Л., 1990. – С. 91–95.
2. Будагов Р. А. Эстетика языка / Р. А. Будагов // Русская речь. – 1975. – № 4. – С. 68.
3. Галузинська Л. І. Українська мова (за професійним спрямуванням) : [навч. посіб.] / Л. І. Галузинська, Н. В. Науменко, В. О. Колосюк. – К., 2008. – С. 23–25.
4. Дорошенко С. М. Про польову структуру української термінології нафтогазової промисловості / С. М. Дорошенко // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. НПУ ім. М. П. Драгоманова / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К., 2002. – С. 151–159.
5. Лейчик В. М. Терминология информатики (теоретические и практические вопросы) / В. М. Лейчик, И. П. Смирнов, И. М. Сулова // Итоги науки и техники. Серия "Информатика". – М., 1977. Т. 2. – 1977. – С. 36–45.
6. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : [навч. посіб.] / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К., 2007. – С. 53–57.
7. Мозговий В. І. Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний екурс : [навч. посіб.] / В. І. Мозговий. – К., 2008. – С. 138–142.
8. Пентелюк М. І. Культура мови і стилістика / М. І. Пентелюк. – К., 1994. – С. 29–60.
9. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии : материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М., 1961. – С. 46.
10. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А. П. Грищенка]. – К., 1997. – С. 3.
11. Сучасна українська літературна мова / [за ред. І. К. Білодіда]. – К., 1993. – С. 158–173.
12. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики / Соссюр Ф. де. – М., 1933. – С. 114.
13. Українська мова : енциклопедія. – К., 2000. – С. 126.
14. Шевчук С. В. Ділове мовлення. Модульний курс : [підручник] / С. В. Шевчук. – К., 2007. – С. 8–11.

УДК 811.112.2'373.2

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ

Харчук О.В.

У статті розглядаються такі системні явища у сфері фразеологічних одиниць з кінесичним компонентом (ФОК), як синонімія та антонімія. Спостереження над семантичним розвитком досліджуваних мовних одиниць засвідчують наявність внутрішніх системних відношень з різною продуктивністю: синонімічних (внутрішньорівнева та міжрівнева синонімія) та антонімічних.

Ключові слова: фразеологічна одиниця з кінесичним компонентом, семантичні відношення, внутрішньорівнева та міжрівнева синонімія, антонімія.

В статье рассматриваются такие системные явления в сфере фразеологических единиц с кинесическим компонентом (ФОК), как синонимия и антонимия. Наблюдения над семантическим развитием исследуемых языковых единиц свидетельствуют о наличии внутренних системных отношений с разной продуктивностью: синонимических (внутриуровневая и межуровневая синонимия) и антонимических.

Ключевые слова: фразеологическая единица с кинесическим компонентом, семантические отношения, внутриуровневая и межуровневая синонимия, антонимия.

The article deals with such systemic notions in the field of phraseological units with kinesic components (PKC) as synonymy and antonymy. Analysis of their semantic development allows to establish inner systemic relations of different levels of productivity: synonymic (same-level and inter-level synonymy) and antonymic ones.

Key words: phraseological units with kinesic components (PKC), semantic relations, same-level and inter-level synonymy, antonymy.

Серед широкого кола проблем сучасної фразеології виділяються основні, які привертають до себе особливу увагу дослідників, зокрема вивчення фразеології як системи і рівень у сфері фразеології, тобто розв'язання проблеми наявності/відсутності фразеологічного рівня тощо. Вирішення зазначених проблем, а також й інших, які так чи інакше з ними пов'язані, потребує ґрунтовного вивчення та уточнення таких істотних і дуже важливих питань, як системні явища у сфері фразеології: синонімія та антонімія.

Ураховуючи зазначене, а також розбіжність поглядів сучасних дослідників стосовно системних відношень у сфері фразеології, в даній розвідці розглянемо це явище у сфері фразеологічних одиниць з кінесичним компонентом (ФОК).

Синонімічні відношення. На сьогодні синонімія, яка вважається одним із найважливіших типів семантичних відношень мовних одиниць, що розкривають специфіку структури лексики, є об'єктом пильної уваги також і фразеологів. Починаючи з 50-х років, з'явилася велика кількість праць, у яких досліджуються різні аспекти фразеологічної синонімії на матеріалі різних мов та ін.

Привертає увагу і те, що однією з основних проблем, які знаходили своє вирішення в цих

дослідженнях, є сутність фразеологічного синоніма, котра визначається по-різному, зокрема, підкреслюється синонімічність одному слову, взаємозамінність ФО в певних контекстах, акцентується відмінність за окремими семантичними ознаками, а також відмінності в образності тощо. Однак, незважаючи на розбіжності та суперечливі міркування щодо встановлення категоріальних ознак фразеологічних синонімів у різних учених, усі вони включають у визначення сутності синонімів критерій тотожності чи близькості значення, без чого цей тип семантичних стосунків не має права на існування.

З огляду на зазначене вище, ми визнаємо, що для нашого дослідження передусім важливими є такі питання: 1) які одиниці називати синонімічними; 2) яка продуктивність фразеологічних синонімів у системі мови при зіставленні з лексичними синонімами; 3) у чому специфіка фразеологічних синонімів. Обґрунтування і уточнення цих питань передбачає аналіз різних точок зору дослідників.

Вочевидь, найпоширенішим у російській фразеології є визначення фразеологічних синонімів, згідно з яким під фразеологічними синонімами розуміють фразеологізми з близьким значенням,

які позначають одне і те ж поняття, як правило, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, яким притаманний частковий збіг чи (рідше) однакова лексико-фразеологічна сполучуваність, але відрізняються один від одного відтінками значень, стилістичним забарвленням, а іноді тим та іншим одночасно [1, с. 54]. Заслуговує на увагу думка В.П.Жукова про фразеологічні синоніми як такі, що мають різні ступені синонімічності ФО. Ступені синонімічності ФО детермінуються сполучуваністю, повним збігом/незбігом значення і стилістичною приналежністю ФО.

У пропонуваному дослідженні поділяється точка зору мовознавців на фразеологічні синоніми відповідно до традиційних дефініцій як різноструктурні і одноструктурні ФО, які мають спільне значення при неадекватності образної мотивації і можливих відмінностях у семантичних відтінках значення, функціонально-стилістичної приналежності і сполучуваності у сферах вжитку.

Синоніми, позначаючи одне і те ж чи близьке поняття, виражають його різні ознаки, тобто ознаки предмета, явища, процесу тощо. В основі кожної ФО лежить властивий лише їй образ, який відрізняє її від паралельного синоніма. Національно-культурна індивідуальність фразеологізмів, їх специфіка призводять до незбігу фразеологічних образів, що виражають тотожні поняття.

Ми дотримуємося тієї точки зору, згідно з якою значення ФО вступають у зв'язки і відношення не лише зі значеннями ФО, але й зі значенням лексичних одиниць, тобто слів. Зв'язки і відношення першого порядку ми називаємо внутрішньорівневими, а зв'язки і відношення між ФО і словами називаємо міжрівневими. Таким чином, вимальовується ще й такий аспект аналізу синонімії ФО: внутрішньорівнева синонімія ФОК та міжрівнева синонімія ФОК.

1. Внутрішньорівнева синонімія ФОК

Аналіз синонімічності ФОК на матеріалі німецької мови виявив, що ФОК-синоніми – явище достатньо поширене. Передусім особливо важливим нам видається специфіка ФО, які вступають у синонімічні відношення. Аналіз фактів мови засвідчує, що фразеологізми-синоніми з кінесичним компонентом утворюють декілька груп.

До першої групи ми відносимо ФО з бінарною структурою:

- *j-m durch die Finger sehen – ein Auge zudrücken* (ставитися поблажливо до кого-н., дивитися крізь пальці на чиї-н. вчинки);

- *j-m an die Gurgel springen (fahren) – j-m an die Kehle gehen (fahren, springen) – учепитися в горло кому-н.; схопити за горло кого-н.;*

- *keine Hand rühren (weder Hand noch Fuss rühren) – keinen (nicht einen) Finger krümmen (krumm machen, rühren) – та пальцем не кивнути, не ворухнути; і за холодну воду не взятися;*

- *j-m (et)was (eins) auf die Finger geben (klopfen, schlagen) – j-m auf die Pfoten geben (schlagen) – вдарили кому-н. по руках;*

- *j-d trägt die Nase hoch – sich in die Bruch werfen – дерти носа, гнути крпу, бундючитися, напускати на себе лиху.*

У другу групу ми включаємо такі ФОК, синонімічний ряд яких складається з трьох, чотирьох, п'яти і навіть більше компонентів:

а) тричленні структури:

- *etw. mit dem kleinen Finger machen – etw. aus dem Handgelenk schütteln – etw. mit der linken Hand machen (erledigen) – зробили щ-н. дуже легко, одним махом;*

б) чотиричленні структури:

- *die Fersen zeigen – das Hasenpapier ergreifen – Hasenschuhe anhaben (anziehen) – Fersengeld geben – втекти, п'ятами наживати;*

- *j-m das Fell vollhauen – j-m Buckel voll schlagen*

- *j-m eins auf den Kopf geben – j-m die Haut gerben – нам'яти боки кому-н.*

Характерно, що синонімічні ряди зі спільним значенням є набагато чисельнішими, ніж вищезначені. Заслуговує на увагу той факт, що наше спостереження над синонімічними ФОК підтверджує думку попередніх дослідників про те, що ФО, які вступають у синонімічні відношення, можуть належати до різних груп структурно-семантичної класифікації В.В.Виноградова – Н.М.Шанського [2; 7].

Стилістичний статус фразеологізмів-синонімів залшився за межами роботи. Проте варто підкреслити, що фразеології характерна широка амплітуда диференціації фразеологізмів за ознакою стилістичної маркованості від високих поетичних до фамільярних і навіть вульгарних. Питання стилістичної маркованості фразеологізмів мало висвітлене в теорії фразеології і лексикографії, але безсумнівно, що вибір образу і самі способи організації змісту в межах внутрішнього контексту ФОК домінантно впливають на стилістичний статус фразеологізму. Переважне вживання ФОК у розмовному мовленні пояснює кількісну перевагу стилістично знижених ФОК, побудованих на побутових образах, на загальновідомих поняттях.

2. Міжрівнева синонімія

Фактичний матеріал засвідчує, що міжрівнева синонімія, в основному, охоплює семантичні поля, пов'язані з людиною, її внутрішнім світом та її станом. Нами виявлені такі семантичні сфери, як фізичний та психічний стан людини.

Найбільша кількість ФОК, які перебувають у синонімічних відношеннях зі словами, входить у зазначені семантичні поля:

- *Gebärden machen – gestikulieren – жестикулювати;*

- *die Farben von geronnener Milch bekommen – an Gesichtsfarbe verlieren – die Farbe verlieren – erleichen – збліднути, пополотніти;*

- *kalte Füße bekommen – kalte Beine bekommen – Eisbeine bekommen (kriegen) – erschrecken – злякатися, здрейфити;*

- *an die Decke gehen – sich (D) das Gelbsucht (die Kränke, die Krätze, die Platze, Schwindsucht) an den Hals ürgern – erzüfmen – обуритися, спалахнути від обурення, розгніватися.*

Антонімічні відношення. На відміну від синонімії, повна антонімія у фразеології є досить рідкісним явищем. Фразеологічні антоніми часто утворюють неоднорідні синонімічні ряди [6, с. 11], що зумовлюється нерівномірним ідеографічним розподілом фразеології.

Встановлення антонімічності ФО в цілому спирається на вироблене відносно лексем поняття

антонімії. Однак нарізнооформленість ФО та відмінність їх семантики від семантики лексичних одиниць вимагає уточнення цього поняття стосовно фразеологізмів, тому проблема антонімії насамперед потребує визначення та уточнення у зв'язку з багатокомпонентною структурою фразеологізмів.

Щодо структурного оформлення фразеологічних антонімів з кінсичним компонентом існують дві точки зору: вузького та широкого розуміння фразеологічної антонімії. У зв'язку з цим ФО-антоніми поділяються на *одноструктурні (однотипні)*: *j-m Steine in den Weg legen (rollen)* – устромляти палиці в колеса кому-н. – *j-m Steine aus dem Weg räumen* – розчищати шлях кому-н., усувати перешкоди з чийого-н. шляху і *різноструктурні (різномісні)*: *j-m in die Hände arbeiten* – грати на руку кому-н., *ллити воду на чий-н. млин* – *j-m in den Rücken fallen* – напасти на кого-н. з тилу, *завдати кому-н. удару в спину, позрадлицькому напасти на кого-н.*

Одноструктурні фразеологічні антоніми відрізняються чітко вираженою антонімічністю, ідентичністю синтаксичної структури і лексичного складу за винятком одного антонімічного компонента. Антонімічність цих фразеологізмів засновується на семантичній значимості конститuentів ФО, які не втратили своїх семантичних зв'язків з лексемами у їх вільному вжитку [4, с. 68–69].

Релевантними мовними критеріями антонімічності ФО визнаються в нашій роботі, спираючись на доробки вчених [3; 5], спільна семантична основа при протилежності значень, співвіднесеність ФО з однією частиною мови і однакова синтаксична функція в реченні.

До формальних показників антонімічності одноструктурних фразеологізмів належать лексичні антоніми: дієслова, прикметники, іменники, прислівники, займенники, антонімічні прийменники [3, с. 11–22].

Крім цієї, є ще й інші класифікації фразеологічних антонімів з погляду на маркованість/немаркованість протилежних значень. ФО-антоніми поділяються в цьому плані на чотири групи: 1) один фразеологізм відрізняється від іншого наявністю антонімоутворювального компонента, протилежність значень виражена експліцитно: *sich Bedenken machen* – *sich keine Bedenken machen*; 2) фразеологізми, які мають по одному лексичному антоніму, протилежність значень також виражена експліцитно: *aufßer Kraft treten* – *in Kraft treten*; 3) компоненти, що утворюють антоніми, мають імпліцитне (латентне) вираження протилежних значень: *den Mut aufbringen* – *den Mut verlieren*; 4) антоніми, у складі яких немає загальних і антонімічних компонентів, протилежність значень немаркована: *sich Ende finden* – *das Licht der Welt erblicken*.

Ці групи антонімів зводяться до двох груп: одноструктурних і різноструктурних фразеологічних антонімів [4, с. 55–56]. Поділ антонімічних ФО на зазначені дві групи, на нашу думку, є більш слушними, тому що їх відрізняє не лише однотипність/різномісність структурного оформлення, але й різний ступінь вираження антонімічності, який є наслідком структурних розбіжностей.

Основним критерієм антонімічності ФО є протиставлення не антонімічних компонентів, а

значень фразеологізмів у цілому. Це положення підтверджується тим, що істотною властивістю фразеологізму є поява нового значення, яке відрізняється від суми значень його окремих компонентів. Як наслідок процесу переосмислення словесного комплексу є неможливість вільного моделювання фразеологічних антонімів, тобто неможливість створення антонімічних ФО лексичними антонімами. Пор. для ФО *kalte Füsse kriegen/bekommen* – “*fürchten, in eine gefährliche Lage geraten, bei einer (nicht ganz legalen) Sache plötzlich Angst bekommen*” неможливо утворити ФО-антонім за допомогою лексичної одиниці *warm*.

На роль протилежності значень ФО вказує той факт, що наявність антонімічних компонентів у двох одноструктурних фразеологічних одиниць не обов'язково призводить їх до антонімії. Пор. *j-m die Augen öffnen* – “*j-m darüber aufklären, wie unerfreulich etwas in Wirklichkeit ist*”; *die Augen vor etwas verschliessen* – “*etw. nicht zur Kenntnis nehmen, nicht wahrhaben wollen*”.

Найбільший ступінь антонімічності одноструктурних фразеологічних антонімів, який дає право називати їх також абсолютними антонімами, полягає не лише в однотипності їх структурного оформлення. Одноструктурні ФО-антоніми мають однакову внутрішню форму, як правило, значення того самого типу і відрізняються однаковою стилістичною маркованістю: *mit offenen Karten spielen* – *mit verdeckten Karten spielen*; *auf die falsche Karte setzen* – *auf die richtige Karte setzen*.

Різноструктурним фразеологічним антонімам характерна відсутність формальних показників антонімічності і різномісність структурного оформлення. Лексична та структурна різнооформленість цього типу фразеологічних антонімів, що є наслідком їх виникнення внаслідок семантичного переосмислення зовсім різних змінних словосполучень, зумовлює меншу чіткість вираження антонімічності подібними одиницями і певною мірою видозмінює процедуру їх аналізу. Відсутність формальних показників антонімічності, які сигналізують про можливу наявність антонімії, призводить до використання протилежних понять при встановленні антонімічності цих ФО, наприклад, антонімічність фразеологізмів *sein Herz auf der Zunge tragen* – “*alles offenherzig aussprechen, nichts für sich behalten können*” та *sich nicht in die Karten gucken lassen* – “*von seinen Plänen nichts verlauten lassen, seine Absichten geheimzuhalten wissen*” встановлюється на основі їх співвіднесеності з протилежними поняттями *Offenheit* та *Verschlossenheit*.

Таким чином, різноструктурні фразеологічні антоніми є відносними антонімами через низку причин: 1) вони можуть відрізнятися обсягом значення, один з антонімічних фразеологізмів може відрізнятися більшою ускладненістю денотативно-сигніфікативного змісту; 2) різноструктурні фразеологічні антоніми можуть бути нерівноцінними за ознакою наявності/відсутності конотативних сем. Один з членів антонімічної опозиції може бути нейтральним, містити оцінку та інші конотативні семі; 3) в антонімічній опозиції можуть бути різноструктурні ФО, які належать до різних стилів мовлення; 4) в основі оригінальних фразеологізмів

можуть лежати різні образи, тобто такі одиниці мають різну внутрішню форму, а також різняться ступенем мотивованості внутрішньої форми.

Викладені тут особливості різноструктурних фразеологічних антонімів вказують на необхідність аналізу їх функціонування в тексті, тому що в конкретному мовленнєвому акті реалізуються як лінгвістичні властивості ФО, так і їх конотативні і текстоутворювальні потенції, розкривається комунікативний намір автора тексту. Інакше кажучи, семантична властивість антонімів-фразеологізмів реалізується синтагматикою при їх контактному вживанні, що дає змогу виразити все розмаїття

протилежності (антонімічності) з урахуванням лексико-семантичних варіантів.

Отже, вивчення та аналіз семантичних відношень досліджуваної фразеомікросфери засвідчує наявність синонімії та антонімії. Серед синонімів широко представлена внутрішньорівнева синонімія, яка охоплює декілька підгруп, а також міжрівнева синонімія, яка охоплює семантичні поля, пов'язані з людиною та її внутрішнім світом. У сфері антонімічних відношень досліджуваних мовних одиниць спостерігається дія закону єдності і боротьби протилежності: протиставлення двох полярих сторін однієї сутності.

Література

1. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 310 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
3. Зимина Л. П. Антонимия и синонимия во фразеологии / Л. П. Зимина // Соотношение содержательной и формальной сторон языковых единиц. – Кемерово, 1971. – С. 11–22.
4. Миллер Е. Н. Природа лексической и фразеологической антонимии / Е. Н. Миллер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1990. – 222 с.
5. Чернышева И. И. Фразеология немецкого языка / И. И. Чернышева. – М. : Наука, 1970. – 136 с.
6. Gontscharowa E. Untersuchungen zur phraseologischen Antonymie in der deutschen Sprache der Gegenwart: Diss. A. – Leipzig, 1981. – 158 S.
7. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Наука, 1985. – 196 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т. / [укл. В. І. Гавриць, О. П. Пророченко]. – К. : Рад. школа, 1981.
- Т. 1 : А-К. – 1981. – 416 с. ; Т. 2 : L-Z – 1981. – 382 с.

УДК 811.111'42

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНИХ КОНЦЕПТІВ У РОМАНАХ М. ДРЕБЛ

Сборик С. П.

Стаття є аналізом мовної реалізації гендерних концептів ЖІНКА та ЧОЛОВІК у художніх творах М. Дребл.

Велика увага приділяється соціолінгвістичній репрезентації ролей жінок і чоловіків у британському суспільстві та стилістичним засобам, які використовуються для зображення особливостей зазначених вище концептів.

Ключові слова: гендер, концепт, мовна особистість, тезаурус.

Эта статья представляет собой анализ языковой реализации гендерных концептов ЖЕНЩИНА и МУЖЧИНА в художественных произведениях М. Дрэбл. Большое внимание уделяется социолингвистической репрезентации ролей женщин и мужчин в британском обществе и стилистическим способам, которые используются для изображения особенностей названных концептов.

Ключевые слова: гендер, концепт, категория, языковая личность.

The article deals with speech realization of such gender concepts as WOMAN and MAN in M. Drabble's novels. Much attention is paid to sociolinguistic representation of the given concepts, female and male roles in the British society and the stylistic devices which are used to better depict the peculiarities of the above mentioned concepts.

Key words: gender, concept, linguistic personality, thesaurus.

Інтегративний підхід до вивчення мови і принцип антропоцентризму зумовлюють аналіз лінгвістичних явищ крізь призму мовної особистості [7; 9; 2]. Остання має низку здібностей і характеристик людини, які зумовляють створення і сприйняття нею мовних творів [3, с. 3].

Біологічний фактор усе більше береться до уваги у сучасних дослідженнях з лінгвістики [4; 1]. Він ґрунтується на соціально і культурно маркованих особливостях статі (gender) [11; 6; 10]. Крім того, поняття 'гендер' широко розглядається як дискурсивний і психолінгвістичний феномен, що визначає особистісний біологічний і соціальний статус чоловіка чи жінки, отриманий через певні соматичні характеристики і особливості поведінки [5, с. 65].

Досліджуючи мовну свідомість, аналізу піддається те, як виявляється залежність концепції від біосоціального параметра [8]. Загальновизнаною є точка зору, що на суб'єктивно-тезаурусному рівні жіночі пріоритети виявляються у матримоніальному комплексі когнітивних категорій і концептів ЖІНКА, ЧОЛОВІК, ШЛЮБ, РОЗЛУЧЕННЯ, МАТЕРИНСТВО, ДІТИ, БАТЬКИ та СІМ'Я.

У цій статті нас цікавить авторське розуміння й інтерпретація таких гендерних концептів, як ЖІНКА та ЧОЛОВІК. Тому ми маємо на меті розглянути вербалізацію саме цих концептів у романах письменниці.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що авторка чітко розділяє два світи: сильної та слабкої статей. Чоловіки і жінки оцінюються позитивно, негативно і нейтрально. Представники сильної половини людства мають краще становище у світі завдяки природі, яка дала їм активну, "світлу" сутність, а жінки мають захищатися, пристосовуватися і залежати від чоловіків та обставин.

Авторка розглядає ЧОЛОВІКА і ЖІНКУ як світло і темряву: *The choice between Konstantin and Miss Pomtip, between the light and the dark* (GI, 108); *They* [Faro and Sebastian – C.C.] *are the dark and the light* (RW, 345).

Повтор лексеми 'between' – між і антитеза 'Konstantin and Miss Pomtip', 'the light and the dark' вживаються для контрастного зіставлення чоловіків і жінок.

Інтереси та стиль життя чоловіків і жінок різняться значною мірою, вони неначе належать до різних біологічних видів і тому важко розуміються між собою. Жінкам належить світ емоційного, а чоловікам – раціонального: [...] *men are the unpredictable lot. One has no way of knowing how their minds work [...] men [...] belong to another world of logic, another species. Men are a strange lot. They are so inflexible. So extreme. They have to take sides. They have opinions* (RW, 20); *Men and women can never be*

close. They can hardly speak to one another in the same language (MG, 211).

У зазначених вище прикладах повтор лексем 'men' – 'чоловіки' та 'they' – 'вони' вказує на логічне виділення цих одиниць, щоб підкреслити протилежність і несхожість сильної і слабкої статей.

Жінки зображуються у творах М.Дребл витонченими, розумними, з широким кругозором, упевненими **у собі та комп'юльськими**. *She is a sophisticated woman, Miss Porntip, a woman of the world* (GI, 54); *A clever woman, confident, full of her own opinions. An adult woman, an embodied woman. She was plugged into Reality and Property. He had enjoyed her company* (GI, 364).

Цей фрагмент наповнений експресивними синтаксичними та лексико-синтаксичними засобами: паралелізм, еліпс, повтори. Крім того, авторка залучає метафору 'was plugged into Reality and Property' – 'є включена в реальність і нерухомість'. У цьому прикладі дієслово 'plug' – 'вмикати' підкреслює те, що героїня добре розуміється в реальності і має безпосередньо сама всім займатися. Разом із тим, щоб привертати увагу читача до цього фрагмента тексту, лексеми 'Reality' і 'Property' виділяються графічно, пишуться з великої літери.

У творах зустрічаються також судження з негативною оцінкою жінок. Для цього авторка залучає епітети з оцінкою "погано". Наприклад: *Mad bad women [...] Perhaps there are no individuals, no singularities* (GI, 363); *Mad women, demented women, voracious, demanding, insatiable women* (GI, 33); *bloody women* (MG, 2); *very good looking stupid women, [...] disastrously neurotic, self-destructive, hard-drinking, exhibitionist women* (RW, 131); *she was a woman, and she had no creative imagination* (GI, 18).

Описуючи жінок у такий спосіб, авторка виокремлює такі негативні характеристики, як хвороблива психіка, відсутність особливих розумових здібностей, у результаті чого суспільству бракує жінок-особистостей з творчою уявою.

Світ жінок постає у таких оцінних судженнях: 1. *Woman-being, woman-life, possess her entirely. Shames and humiliations, triumphs and glories, birth and blood* (GI, 379); 2. *The topics on which women are particularly interested – home, family, freedom from worry, hatred of war – are all affected by party politics* (PM, 168); 3. *[...] a typical woman of our time, marriage, children, divorce, illness, ageing parents, lost love, rejection* (MG, 9).

Паралелізм і полісиндетон (повтор сполучника and) у першому прикладі наголошують на тому, що складає буття жінки, а відокремлення у другому і третьому прикладах 'home, family, freedom from worry, hatred of war' і 'marriage, children, divorce, illness, ageing parents, lost love, rejection' уточнюють те, чим власне цікавляться і живуть сучасні жінки.

Ідеться у творах і про те, що жінки обмежені у своїх діях, соціальному житті та професійній діяльності, бо їм не вистачає амбіційності: *You waste your talents. [...] You bury them in the ground instead of investing them. Is it because you are a woman, that you lack ambition? Or because you despise money? Or because you don't need money?* (RW, 349).

Метафори 'waste your talents', 'bury them in the ground instead of investing them', риторичне запитання

і повтор 'because' створюють відчуття напруження. Авторка дивується, чому жінкам не потрібні гроші, робота незалежність і свобода. Ще раз підкреслюється те, що жінки не мають маскулінних рис характеру, таких як енергійність і цілеспрямованість.

Проте, на думку мовної особистості авторки, існує розподіл професій на чоловічі і жіночі. Наприклад, праця на рівні з чоловіками, виконання важкого фізичного навантаження робить представниць прекрасної статі нещасними: *Do we really want to see women making themselves miserable doing men's job, jobs that no human being could enjoy doing anyway?* (MG, 140).

У наведеному вище прикладі підхват, а саме повтор лексеми 'job' – 'робота' уточнює те, що саме такий вид діяльності свідчить про важкі умови праці та не може сприяти реалізації жінки як особистості. А лексема з негативною конотацією 'miserable' вказує на низький соціальний статус і втомиленість робітниць.

Разом із тим із зміною соціальної ролі жінки у суспільстві престижна робота постає джерелом влади, незалежності, високого статусу: *She [the teacher, Miss Heald, – C.C.] was happy single. She had a good job, and a position of power and influence. [...] She was independent* (PM, 35) – та є засобом від самотності: *Work was all that was left, with Karel gone and the children growing* (RG, 225).

Крім того, в текстах висловлюється думка про значущість фізичної краси і другорядність розуму для успішного життя жінок: *Louise always wins whatever she does, she wins. And I lose. I've too much wit and too little beauty. So I lose* (SB, 186).

Авторка залучає іронію у наступному прикладі, вказуючи на зверхнє ставлення до жінок, які навчені лише привертати увагу чоловіків, щоб утримати їх: *Most of her education had been devoted to the art of getting and keeping a man* (RW, 119).

Даний приклад наводить на думку: мовна особистість авторки переконана в тому, що жінка має підвищувати свій освітній і інтелектуальний рівень, бути самостійною і незалежною.

Висловлюється також думка про перевагу становища чоловіків, про неповноцінність жіночого існування: *[...] but I've been thinking lately, every single bad thing that's happened to me happened to me because I'm a woman* (MG, 5).

Це можна пояснити тим, що гендерні психологічні розбіжності містять низку характеристик і стосунків: агресивність чоловіків і їх домінування та залежність жінок вважаються культурною і специфічною філогенетичною константою [5, с. 65].

У наступному фрагменті йдеться про причетність жінок до поразки, захисту і залежності. Підкреслюються активне начало чоловіків і найважливіша соціальна роль жіночої статі у коловороті людського буття – материнство:

I looked at myself in fascination, thinking how unfair it was, to be born with so little defence, like a soft snail without a shell. Men are all right, they are defined and enclosed, but we in order to live must be open and raw to all comers. What happens otherwise is worse than what happens normally, the embroidery and the children and the sagging mind. I felt doomed to defeat. I felt all women were doomed. Louise thought she wasn't but

she was. It would get her in the end, some version of it, simply, because she was born to defend and depend instead of to attack. I can get very bitter about this subject with very little encouragement [...] (SB, 28-29).

У цьому фрагменті авторка осмислює буття жінки за допомогою зооморфного образу, равлика без мушлі, який є незахищеним від сторонніх і має страждати. Жінкам залишаються сім'я і домашні турботи. Це у свою чергу спричиняє 'the sagging mind' – 'ослаблення розумових здібностей', яке є показником деградації особистості.

Що ж до чоловіків, то вони характеризуються авторкою як позитивно: *A patient, reasonable, gentle man* (RW, 246); [...] *he was the nice harmless kind of person who would quite like to do another person a kindness even if it inconvenienced himself* (RG, 59), так і негативно: *He was a crashing bore* (GI, 26); *He was a corrupt cretin* (GI, 24); *a dangerous man* (W, 27); *Ted [...] a shadowy monster [...] Men were awful* (MG, 37); *The men [...] had behaved like caricatures out of a male chauvinist pin-up book, destroying her naively held faith that men were human after-all, and behaved decently if you treated them decently. [...] The fact remained that they did not behave decently* (MG, 64).

Для позитивного опису чоловіків авторка залу-чає такі оцінні прикметники: *patient, reasonable, gentle, nice, harmless*. Зображуючи чоловіків негативними створіннями, письменниця вживає такі дескриптори, як: *cretin, monster, caricatures, dangerous, not decently*.

У прикладах: *Sensible, solid and respectable, did you say? That archetypal mad man* (SB, 48) і [...] *Paul, was a pleasant, smooth and lively chap, but quite corrupted in style* (MG, 81) присутня нейтральна оцінка. У першій частині фрагментів використовуються позитивні оцінні атрибутиви: *sensible, solid, respectable, pleasant, smooth, lively*, а у другій – словосполучення 'mad man', 'corrupted in style' містять негативну оцінку.

Світ чоловіків визначається як діловий: *A male world, a world of suits and ties and speeches, of meetings and money* (RW, 23). Зображуючи життєдіяльність представників сильної статі, авторка залу-чає метонімію – 'світ костюмів, галстуків, промов, зборів і грошей', акцентуючи увагу на основних складниках їх буття.

Таку особливість чоловічого буття можна пояснити рольовою поведінкою останніх. Адже традиційно життя чоловіків є ефективним і діяльним.

Отже, аналіз фактичного матеріалу показує, що мовна особистість Маргарет Дребл вербалізує концепт ЖІНКА і ЧОЛОВІК у свої художніх творах, залучаючи різні стилістичні засоби. Репрезентуючи соціальні статуси та ролі жінок і чоловіків у британському суспільстві, авторка оцінює їх позитивно, негативно і нейтрально. Для цього використо-вуються лексеми з відповідною конотацією. Подальша робота у цьому напрямку уможливила дослідження мовленнєвої реалізації інших гендерних концептів у романах письменниці.

Література

1. Борисенко Н. Д. Гендерний аспект репрезентації персонажного мовлення в англійських драматичних творах кінця ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Борисенко Н. Д. – К., 2003. – 231 с.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
3. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
4. Кисельова А. Л. Концепт "Жіночість" у вікторіанській лінгвокультурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Кисельова А. Л. – К., 2007. – 20 с.
5. Петренко О. Д. Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження / О. Д. Петренко // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 64-70.
6. Попов А. А. Об учёте гендерного аспекта в лексикографическом кодировании / А. А. Попов // Гендер как интрига познания : [сб. ст.] / [под ред. А. В. Кирилиной]. – М. : Рудомино, 2000. – С. 93-98.
7. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі недійсного дискурсу (лінгвокогнітивний аспект) / С. І. Потапенко. – К. : Видавничий центр КНУ, 2004. – 360 с.
8. Потапов В. В. Попытки пересмотра гендерного признака в английском языке / В. В. Потапов // Гендер как интрига познания : сб. статей / [под ред. А. В. Кирилиной]. – М. : Рудомино, 2002. – С. 151-167.
9. Семенюк І. С. Відтворення концепту ЗЛОЧИНЕЦЬ у сучасній американській художній прозі та газетній публіцистиці : монографія / І. С. Семенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 256 с.
10. Табурова С. К. Эмоции в речи депутатов бундестага: мужские и женские предпочтения / С. К. Табурова // Гендер как интрига познания : сб. статей. – М. : Рудомино, 2000. – С. 168-191.
11. Халева И. И. Гендер как интрига познания / И. И. Халева // Гендер как интрига познания : сб. ст. / [под ред. А. В. Кирилиной]. – М. : Рудомино, 2000. – С. 9-18.

Джерела ілюстративного матеріалу

- GI: Drabble M. Gates of Ivory. – Harmondsworth : Penguin Books, 1992.
MG: Drabble M. The Middle Ground. – L. : Weidenfeld and Nicolson, 1980.
PM: Drabble M. The Peppered Moth. – Harmondsworth : Penguin Books, 2001.
RG: Drabble M. The Realms of Gold. – Harmondsworth : Penguin Books, 1978.
RW: Drabble M. The Radiant Way. – L. : Weidenfeld and Nicolson, 1987.
SB: Drabble M. A Summer Bird-Cage. – Harmondsworth : Penguin Books, 1977.
W: Drabble M. The Waterfall. – Harmondsworth : Penguin Books, 1977.

УДК 81'37

**КОМПОЗИЦІЯ В ЧОРНИХ І ФІОЛЕТОВИХ БАРВАХ:
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ВИРАЖЕННЯ МЕМА *FEMME
FATALE* У ЖАНРІ ЧОРНОГО РОМАНТИЗМУ**

Ігіна З.О.

Статтю присвячено зіставному аналізу мовних реалізацій мема "фатальна жінка". В утворенні мема задіяні ділянки мозку, що відповідають за сприйняття певних площин реальності. Як складена культурна й біологічна одиниця він протиставляється концепту й культуремі – результату зрощення мовного й культуроносного значення. Матеріалом лінгвокультурологічної розвідки слугують повісті А.Мейчена, Г.Майрінка та О.Гріна. Аналіз проводиться на стику трьох культур: у німецько-, російсько- й англійській прозі.

Ключові слова: культурологічна компонента, концепт, мем, чорний романтизм.

Статья посвящена контрастивному аналізу мема "роковая женщина". Мем трактується в статті як "концепт, перенесений на нервную ткань". Участки мозга, задействованные в его формировании, отвечают за восприятие определенных физических реалий. Мем (культурно-биологическая единица) противопоставляется концепту и культурологической компоненте (культуреме, логоэпистеме), причем последняя рассматривается как результат синтеза языка и культуры. Материалом анализа на стыке трех культур являются повести "черных романтиков": А.Мейчена, Г.Майринка, А.Грина.

Ключевые слова: культурологическая компонента, концепт, мем, черный романтизм.

The article is dedicated to contrastive analysis of the meme "femme fatale". Meme is treated in the article as "a concept, transferred to nerve tissue". Brain zones, enabled in its formation, are responsible for perception of certain physical realities. Meme (a cultural and biological unit) is opposed to concept and cultural component, the latter being the result of linguo-cultural synthesis. A.Machen's, G.Meyrink's, and A.Green's novellas serve as language material to the study, carried out on the fringe of German, Russian, and English cultures.

Key words: meme, concept, cultural component, black romanticism.

*Если можешь, беги, рассекая круги,
Только чувствуй себя обреченной!
Стоит солнцу взойти – вот и я
стану вмиг фиолетово-черным.
Э.Шклярский*

Метою цієї статті є дослідження поширеного культурного стереотипу фатальна жінка (вамп) за допомогою лінгвокультурологічного аналізу в контексті теорії мемів, а також розмежування термінів мем і концепт.

Застосування лінгвокультурологічного аналізу видається доречним і корисним, оскільки мем визначається як одиниця культурної інформації [19, с. 192], що далі буде експліковано докладніше.

Мета лінгвокультурології – реконструкція попередніх станів матеріальної і духовної культури

на ґрунті мовних даних [3, с. 104]. Її предмет складають концепти абстрактного змісту, "те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини" [13, с. 43]. Лінгвокультурологічна реконструкція мовної картини світу полягає у визначенні способу вираження культурної маркованості, що реалізується як культурологічна компонента – результат зрощення мовного і культуроносного значень [6, с. 64–66]. Культурологічна компонента також описана в лінгвістичній літературі як логоепістема – форма вербалізації культурних смислів у мовних одиницях різних рівнів [8, с. 3–4] – і культурема, структурні елементи якої – гетерогенний план вираження (у словах, словосполученнях, реченнях тощо), план змісту й сама реалія (прагма) [1, с. 295; 2, с. 142–144]. Лінгвокультурологічний аналіз може мати на меті 1) відбір

культурно-маркованих мовних одиниць і складення таксономій; 2) виявлення парадигматики й синтагматики цих одиниць; 3) культурологічну інтерпретацію концептів, дослідження мовних стереотипів [6, с. 71–73].

За В.Ліппманом, стереотип – це сталий ментальний образ, культурно детерміноване уявлення про предмет, явище, ситуацію. В.А.Маслова додає, що це не лише образ, а й вербальна оболонка. Належність до певної культури визначається базовим стереотипним ядром знань, набутих у процесі соціалізації особистості, тому стереотипи вважаються прецедентними іменами в культурі [10, с. 110]. Образ *femme fatale* цілком підлягає під визначення стереотипу, оскільки має стійкі риси в суспільній думці й легко упізнається в мовному вираженні. Наприклад, сталі вирази *жінка-вогонь*, *жінка-згуба*, *жінка-вамп* (вампір) прямо вказують на найхарактерніші риси стереотипу – небезпечність і сексуальну активність.

Наше зацікавлення саме цим образом полягає в його суспільній актуальності й навіть пропаганді способу життя, який уособлює жінка-вамп. Чим же пояснюється ця мода? Е.Сепір писав, що мода є засобом наближення вищих соціальних класів до нижчих. Тож *femme fatale* як модний стереотип є вираженням вишуканого аристократизму й індивідуальної свободи – що вабить усі соціальні прошарки [28, с. 377–378]. Вибір матеріалу пояснюється тим, що глибокий психологізм, спроба занурення в природу особистості, зокрема фатальної жінки, і розкриття прихованих механізмів буття роблять жанр чорного романтизму плідним ґрунтом дослідження. *Чорний романтизм* наслідує традицію *проклятих письменників* (Е.По, Лотреамона, Ш.Бодлера, Ж. де Нерваля, А.Гюїсманса, О.Вайльда тощо) й близький німецькому експресіонізму і французькому постімпресіонізму. Епітет *чорний* не стільки пояснюється наявністю в творчості *чорних романтиків* інфернальних сторін дійсності, скільки ступенем розчарування, песимізму їхньої творчої позиції. Це розчарування змушує їх цілком заглибитися у “хворобливу безодню” душі [4, с. 309].

Безодня душі *femme fatale*, як показує подальший аналіз, чатує на тих, хто підсвідомо прагне смертельної небезпеки, як і сама жінка. Нищити життя інших і своє власне – її культурно-генетична особливість.

Наприкінці ХХ ст. американський етолог Р.Докінз висунув гіпотезу, що *ген* як носій спадкової інформації є *реплікатором* – *одиницею імітації* (a unit of imitation), яка заради виживання відтворює себе в різноманітних біологічних видах протягом тисячоліть, і людина – лише тип генетичної машини для її виживання. Передача культурної інформації, далі розвинув ідею Р.Докінз, аналогічна генетичній трансмісії та є причиною культурної еволюції. Тож у сфері культури, як і в генофонді, існують свої реплікатори – одиниці культурної інформації, поведінкові або культурні стереотипи, які передаються від покоління до покоління не генетично, а шляхом імітації. Культурні реплікатори називаються *мемами*, або *мімами* (memes). Термін походить від грецького слова *μίμημα* – схожість, подібність.

Приклади мемів – мелодії, популярні ідеї, афоризми, фразеологізми, види модного одягу, патерни архітектурних стилів тощо. Якщо ідея сприймається й приживається в суспільстві, вона пропагує себе, поширюючись з одного мозку на інші. Мем, вважає Р.Докінз, – це синаптична структура, новий еволюційний реплікатор, який прийняв естафету у гена. Деякі з них уподібнюються до вірусів або ж ракових клітин. Основні ознаки мемів – живучість, продуктивність і точність відтворення (copying-fidelity), хоча мають місце також мутації і мем-бленди [19, с. 189–194; 20, с. 198]. Мутації мемів загалом “спрямовані”, а не випадкові стосовно еволюційних тенденцій [18, с. 112].

Отже, мем фізично знаходиться в мозку, хоча й нелокально, оскільки при цьому задіяні різні церебральні ділянки. Однак це тіло мема слід відрізняти від його *фенотипічних ефектів* [18, с. 109], тобто реалізацій у зовнішньому світі: мелодій, фразеологізмів тощо – того, про що було сказано вище. Сам мем при цьому лишається незайманим (particulate); він не ідентичний своєму ефекту [20, с. 199]. Набір взаємодіючих мемів у символічних відношеннях Р.Докінз пропонує називати *мемокомплексами* (мемплексами). Реалізацією мемплексів можуть бути релігії, соціальні рухи, мистецькі напрями, традиції, наукові парадигми, мови тощо. [19, с. 199].

Сучасний мережевий дискурс – плідне середовище реплікації. Явище набуло такого поширення, що наразі існують неформальні інтернет-енциклопедії мемів: *Encyclopedia Dramatica* (<http://encyclopediadramatica.com/>), *Луркоморье* і його аналог *Файна Меморія* (<http://lurkmore.ru/> або <http://lurkmore.com.ua/>) тощо. Проте здається доцільним зазначити, що всі ці вікі-проекти не розмежовують власне мемів та їхні фенотипічні ефекти, тому мем у мережевій субкультурі означає саме реалізацію синаптичної структури в мові, музиці, графіці тощо. Наприклад, популярний мем *ЧСВ* (чувство собственної важности) відсилає до творів Карлоса Кастанеди про вчення індіанця Хуана Матуса. Головне завдання цього вчення – необхідність позбутися *ЧСВ*, аби досягти істинного знання. Мем традиційно вказує на безглузду самовпевненість співрозмовника, агресивне небажання чути логічні контраргументи, зарозумілість тощо.

У зв’язку з цим постає необхідність диференціювати термини *мем* та більш звичний для лінгвістичної науки *концепт*, адже *ЧСВ* як представлений вище гіпертрофований егоцентризм у широкому діапазоні індивідуальних рис – це, безперечно, приклад концепту – тобто ідеї, що містить абстрактні, конкретно-асоціативні й емоційно-оцінні ознаки, а також спресовану історію поняття [13, с. 42–43].

Ідеї – складні мисленнєві образи, які узагальнюють досвід і ставлення до дійсності, – мають концептуальне буття, тоді як синаптичні структури, що є біохімічним підґрунтям для виникнення свідомих образів, розташовані в мозку фізично. Отже, *мем* – це *концепт*, *локалізований на нервовій тканині*. З такого погляду згаданий термін *ЧСВ* – мовний знак (абревіатура), вираження складної концептуальної референційної категорії, яка виникла в результаті утворення певної кількості синаптичних структур у головному мозку та

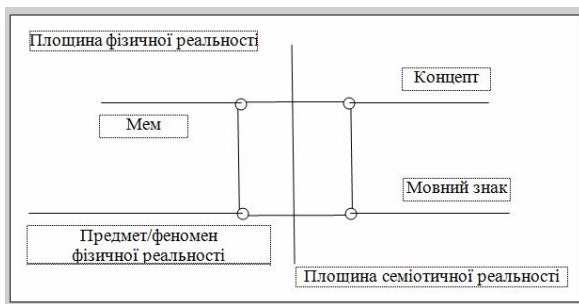

Рис. 1. Семіотичний квадрат

має комплекс тригерів в об'єктивній реальності. Для системного представлення цього логічного ланцюга виникає потреба розширити відомий семіотичний трикутник Огдена – Ричардса до квадрата (рис. 1). Фізична реальність (світ і мозок) зображена на рисунку в опозиції до семіотичної реальності (мовний план вираження і концептуальний план змісту).

Проведемо мислений експеримент з мемом *femme fatale*.

Якщо припустити, що мем – це перенесений на нервову тканину концепт, то в його утворенні задіяні ділянки мозку, котрі відповідають за сприйняття певних площин об'єктивної реальності. Зрештою, оформлюється розгалужена синаптична структура, яка в концептуальній реальності відповідає образу *фатальної жінки* – стереотипу, що на цьому етапі розвитку суспільства набув універсальності.

На нашу думку, стереотип *femme fatale* ґрунтується на наступних категоріях: краса, сексуальність (вужче – жіноча сексуальність), небезпека.

Пояснимо причини такого узагальнення шляхом аналізу культурологічної компоненти стереотипу.

Шкала фатальності має полкуси доступності [27, с. 99]. З одного боку, це орієнтально-гедонічна Клеопатра-Саломея, постійна причина душевних терзань і жагучих ревнощів, з іншого – гонорова й холоднокровна Венера в хутрі. Утім, в обох випадках еротична привабливість є експонентом загрози, деструкції і навіть смерті чоловіка або іншої жінки, хоч і джерелом його/її мазохістського задоволення [9, с. 22]. За Г.Флобером, фатальна жінка – це істота, яка є світом [9, с. 24]. Її діонісійська врода – антитеза фертильності, нічна бентежна область таїни [12, с. 58] і водночас, як не дивно, уподібнення до механізму машини, що на початку індустріального ХХ ст. "відбилася від рук", бо отримала застосування майже в усіх сферах життя. Тому вона така необхідна, але й небезпечна [21, р. i-ii]. Влада, яку фатальна жінка може здобути над чоловіком, часто виявляється для нього згубною, бо є латентною помстою за минуле покори [16, с. 6-9; 17, с. 33-34]. Страждання – свідцтво цієї влади. На думку К.Пальї, *femme fatale* – личина психопатичної сексуальності, якій властива аморальна схильність спостерігати страждання [26, с. 13-15, 131-132]. Прагнення домінувати – це викривлене ініціальне позитивне бажання незалежності, що майже повсякчас перетворює кокетку на *belle dame sans merci*, бездушного суккуба [29, с. 120-121]. Романтичні взаємини з *femme fatale* парадоксальні, бо тривають завдяки відкладанню на потім. Чоловік,

що домігся з нею близькості, приречений на втрату, оскільки її насолода особливого ґатунку – морбідна, не пов'язана з продовженням роду й попирає загальноприйнятий принцип задоволення, намагається вийти за його межі. Ж.Лакан називав це хворобливе жіноче задоволення *jouissance* – волею до смерті як подолання життя і себе як симптом чоловіка [23, с. 72-77, 121]. Саме тому еротичний образ *femme fatale*, яка ніколи не те, чим здається, символізує життя на межі смерті, дискурсивний неспокій, потенційну епістемологічну травму [21, с. i; 25, с. 100] і відтак є очевидним розвитком ідеї байронічного героя [16, с. 10, 12]. Вона порушує традиційну гендерну роль дбайливої хранительки родинного вогнища і стає протилежністю, прагне маскулітності [25, с. 180; 30, с. 472]. У зв'язку з цим не можна не погодитися з С.Жижкою: фатальна жінка спершу є для чоловіка об'єктом згубного потягу, але потім не може впоратися з тим, що більше за неї саму – об'єктом у собі [5, с. 288]. І, як свій власний об'єкт, вона втілює еротично-маркований архетиповий потяг до смерті – *libido-mortido*, що дозволяє їй постійно жити в метафізично-екстатичному стані й бути у змозі свідомо переступити смерть як результат болісного вмирання [11, с. 290].

Концептуальна метафора, якою можна скористатися для стислого опису впливу фатальної жінки, – це метафора Дж.Лакоффа *сексуальність – фізична сила*. Проте слід зазначити, що Дж.Лакофф аналізує передусім причини насильства: якщо сексуальність – фізична сила, то жінка має нести за неї відповідальність, оскільки, щоби залишатися в межах моралі, чоловік мусить придушувати в собі природний потяг. Придушуючи потяг, він почувається приниженим, і це змушує його відповідати приниженням на приниження – застосовувати іншу фізичну силу [24, с. 411-414]. Так мислять, на думку Дж.Лакоффа, гвалтівники. Але в нашому випадку концептуальна метафора *сексуальність – фізична сила* не вичерпує предмета аналізу. Якщо ми приймаємо сексуальність за силу впливу, тобто своєрідну зброю, логічно зробити висновок, що зброя – це смертельна загроза і, отже, сексуальна жінка загалом – це небезпека. Але з *femme fatale* справа ще безнадійніша й складніша: її сексуальність – несвідомий потяг до смерті; втамувати її бажання – зробити спробу вбивства і, оскільки вона прагне маскулітності, – то й архетипового чоловіка в ній (носія рис мужності, незалежності, витривалості, сили), тобто – для чоловіка – найкращого в собі. *Близькість із femme fatale* – це духовне спустошення, моральне самогубство, яке страшніше за смерть.

До названих культурно-маркованих ознак образу *femme fatale* додамо ще одну – асоціативно-символічне ототожнення з певним кольором.

Колір як символ віддавна має стійкий потужний вплив на перцептивне й асоціативне мислення людини, на формування й розвиток чуттєвого знання як системи осмислених образів, пов'язаних з високою емоційною енергетикою. Так, знаний митець американського походження Дж.А.Вістлер, попередник імпресіоністського напрямку в живописі, називав свої роботи "кольоровими гармоніями",

що загалом ґрунтувалися на поєднанні кількох барв: "Nocturne in blue and gold" ("Ноктюрн у блакитному й золотому"), "Arrangement in Black and Grey" ("Композиція в сірому й чорному") тощо. Акцент у цих роботах, як і в творчості імпресіоністів, а пізніше представників різних течій нефігуративного мистецтва, концептуально переносився з образу (портрета, жанрової сцени, пейзажу) на колір – перетворював тло на фігуру, і колір сам ставав образом, певним абстрактно-синестетичним відбиттям картини світу.

За М.Гайдеггером [14, с. 41–63], картина як світ є надбанням людини Нового часу, яка, на відміну від людини античних часів, середньовіччя тощо, зробила зі світу конструкт предметного уявлення – і цей конструкт усьому суцільному задає міру й норму на ґрунті усвідомлених попередніх світоглядів. Якщо ж картина – це світоглядна система, то коли колір переноситься митцем на передній концептуальний план, він стає ядром системи й набуває особливих психосемантичних ознак. За визначенням І.В.Гете, колір містить ідею, що розкривається в ньому й через нього тому, хто сприймає, тобто є візуалізацію ставлення до суб'єкта/об'єкта [15, с. 6–7, 11, 14]. Але слід зазначити, що психосемантика кольору культурно детермінована й може досліджуватися лише з урахуванням теорії мовної релятивності – отже, "картина" як струнка наукова система не мусить ігнорувати іншу картину – мовну чи наївну, яка є первинним відтворенням людських стереотипів – як у сприйнятті кольору, так і у ставленні до жінок як мегер, бімбо, лоліт або *femme fatale*.

Стереотип фатальної жінки загалом асоціюється з червоним – символом палких пристрастей, південного експансивного темпераменту й ризикованого, авантюрного способу життя. Така активна жінка (*femme rouge*) – відкритий вогонь; живе швидко, бо спалює себе замолоду (або інтринсивно – якщо природна пристрастність психологічно й фізично перевищує її здатність витримувати емоційне напруження, або екстринсивно – якщо невиправданий ризик і нерозважлива провокаційна поведінка, зрештою, обривають її життя). Яскраве уособлення змалюваного червоного стереотипу – героїня повісті П.Меріме циганка Кармен, художній прообраз великої кількості персонажів у різних областях мистецтва – від музики до живопису.

Проте, попри безумовну цікавість образу *femme fatale rouge*, ми не розглядатимемо його докладно, оскільки маємо на меті сконцентруватися на мовному вираженні стереотипу фатальної жінки у чорному романтизмі. На наш погляд, це дещо видозмінена одиниця культурної інформації.

Загальний похмурий амб'янс жанру зумовлює трансформацію образу, зміщення салієнтних рис червоного типу в темний спектр. Більше того, персоніфікація пекельної згуби, яка чатує на рокованого протагоніста, має настільки гетерогенні ознаки, що доцільно говорити про диференціацію стереотипу *femme fatale* у чорному романтизмі на *femme noire* (чорний тип), *femme violette* (фіолетовий тип) та змішаний тип. Полум'яний темперамент *femme rouge* меркне й пригнічується родовими прокляттями, злочинами проти людяності, зухвалим

зазіханням людини на місце творця й іншими жахами, привидами й таємницями, успадкованими від макабричної готики. "Фіолетовий – фізично й психологічно охолоджений червоний, бо приховує щось хворобливе й сумне" [7, с. 77]. Даліше "затемнення чорним небезпечно, адже, кінець-кінцем, мертва чорнота гасить горіння" [7, с. 75]. Доля жінки змішаного типу (*violette-noire*) набуває щодалі більш трагічних ознак, ставить її між світами людей і ворожих не-людей: машин і потойбічних сутностей. А "чорний внутрішньо звучить як ніщо без можливостей, як вічне безнадійне мовчання тіла по смерті, бо то і є її символ" [7, с. 73].

Уособленням *femme noire* – надприродної химерної істоти, інкарнації архаїчного, панічно жаского зла – у нашому аналізі слугує образ демонічно-прекрасної Хелен Воган з твору А.Мейчена "The Great God Pan" ("Великий бог Пан"). Тип *femme violette* – естетський артефакт доби первинної електро-механістичної акселерації життя – репрезентує персонаж повісті О.Гріна "Сірий автомобіль" Корида ель Бассо – воскова фігура, що ожила й утекла з паноптикуму, аби заморочити голову головному героєві. Зрештою, змішаним типом є збірний образ жіночого фатум-фактору, створений Г.Майрінком у філософській притчі "Meister Leonhard" ("Майстер Леонгард"), – мати героя (стара графиня), його сестра-коханка Сабіна і його дочка.

Чорнота образу Хелен Воган обумовлена передусім тим, що вона не людина, а древній могутній демон – *diabolus incarnate* (Machen, GGP) – результат етично сумнівного експерименту з розширення свідомості. Вона походить з іншого, невидимого для простого ока боку світу, вочини темного бога Пана:

<..> *the ancients knew what lifting the veil means. They called it seeing the god Pan <..> to meet the Great God Pan was, indeed, an exquisite symbol beneath which men long ago veiled their knowledge of the most awful, most secret forces which lie at the heart of all things; forces before which the souls of men must wither and die and blacken, as their bodies blacken under the electric current* (Machen, GGP). – Давні народи знали, що значить підняти завісу [яка приховує істинний світ. – Тут і далі коментарі й переклад наші – З.І.]. Вони називали це – бачити бога Пана. Зустріти Пана – насправді витончений символ, за яким люди здавна приховували знання про найжахливіші, найтаємничіші сили, що лежать в основі всіх речей; сили, перед якими людська душа, як тіло від електричного струму, – марніє, помирає й чорнішає.

Бог Пан, на думку автора, – втілення язичницької нестримності. Ця нестримність, судячи з тексту, загалом розуміється як гіперсексуальність, морально неприйнятна для англійського суспільства межі XIX–XX ст. Так, описи розваг Хелен справляють враження чогось жажливо злочинного й потойбічного, негідного людини, хоча жодного разу читач не посвячується в деталі. Наприклад, пан Герберт, чоловік Хелен, помирає, не в змозі подолати шок від спілкування з нею:

The night of the wedding I found myself sitting in her bedroom in the hotel, listening to her talk. She was sitting up in bed, and I listened to her as she spoke in her beautiful voice, spoke of things which even now I

would not dare whisper in the blackest night, though I stood in the midst of a wilderness (Machen, GGP). – Шлюбної ночі в готелі я слухав, як вона, сидючи в ліжку, говорить своїм прекрасним голосом про речі, які я не зважився би згадати навіть пошепки серед пустелі.

І далі додає:

<..> that woman, if I can call her woman, corrupted my soul. <..> The name she passed under when I met her was Helen Vaughan, but what her real name was I can't say. I don't think she had a name. <..> Only human beings have names. <..> she disappeared one night. I don't know where she went, but I am sure if I saw her again it would kill me (Machen, GGP). – Ця жінка, якщо її можна так називати, занепастила мою душу. Я знав її під іменем Хелен Воган, але не можу сказати, яке насправді її ім'я. Лише люди мають імена. Однієї ночі вона зникла. Не знаю, де вона поділася, та певен: ще одна зустріч мене б убила.

Інший персонаж також запам'ятав її з негативного боку:

<..> the worst den in London was far too good for her. The person from whom I got my information, as you may suppose, no great Puritan, shuddered and grew sick in telling me of the nameless infamies which were laid to her charge (Machen, GGP). – Певно, найгірший притон Лондона надто гарний для неї. Чоловік, від якого я отримав інформацію, – невеликий пуританин, як ви можете собі уявити, але навіть його пересмикувало й нудило, коли він розповідав мені про невимовні сороміцькі вчинки, які їй приписували.

Утім, незважаючи на знеславлену репутацію, Хелен Воган під різними іменами з однаковим успіхом спокушає як аристократів, так і простих міщан. Усі вони не можуть протистояти її дивній діонісійській вроді, яка водночас вабить і відштовхує.

Наприклад:

I met a girl, a girl of the most wonderful and most strange beauty <..> My friends had come to know her at Florence; she told them she was an orphan, the child of an English father and an Italian mother, and she charmed them as she charmed me (Machen, GGP). – Я зустрів дівчину найвидатнішої і найдивнішої вроди. Мої друзі познайомилися з нею у Флоренції. Вона розповіла, що сирота, дитина англійця й італійки. Мене вона причарувала так само, як їх.

As for Mrs. Herbert, nobody seemed to know who or what she was, and, between ourselves, I fancy the divers after her history found themselves in rather strange waters. Everyone who saw her at the police court said she was at once the most beautiful woman and the most repulsive they had ever set eyes on. I have spoken to a man who saw her, and I assure you he positively shuddered as he tried to describe the woman, but he couldn't tell why. She seems to have been a sort of enigma (Machen, GGP). – Щодо пані Герберт, ніхто, здається, не знав, хто вона й чим займається, але, між нами, усі цікаві до її історії, очевидно, плавали в дивних водах. У поліції кожен говорив, що вона найпрекрасніша й найогидніша з усіх жінок, яких доводилося бачити. Я розмовляв із чоловіком, який просто таки здригався, намагаючись її описати, але не міг сказати, чому. Здається, в ній була якась таємниця.

<...> the glance that came from those eyes, the smile on the full lips, or the expression of the whole face – the most vivid presentment of evil I have ever seen (Machen, GGP). – Погляд очей, посмішка повних губ чи вираз обличчя – найяскравіший приклад коли-небудь баченого зла.

Такі амбівалентні враження пояснюються тим, що Хелен – буквально втілення зла, його зрима земна форма, що збуджувала бажання, притлумлені вікторіанською мораллю, і водночас вселяла страх за власні життя й розум. Опиратися цій хтонічній силі було неможливо, тому кількість трупів і далі продовжувала б зростати, якби Хелен, зрештою, не позбавили земного життя й не вигнали потойбіч, до Пана.

Фатальність *femme violette* Кориди Ель-Бассо виявляється в тому, що вона, на відміну від сексуально активної Хелен, залишається холодною (за шкалою доступності – Венерою в хутрі) в будь-якому товаристві.

Головний герой повісті "Сирій автомобіль" Ебенезер Сідней даремно намагається "отыскать тень приветливости в этих больших, с несколько удивленным выражением глазах, выглядящих так строго под гордым выгибом шляпы" (Грин, СА) й викликати посмішку на її обличчі "с большим выражением раздражительно полуоткрытого рта" (Грин, СА), бо, спершу не знаючи природи Кориди, сподівається на взаємність воскової механічної ляльки:

Корида Ель-Бассо <...> была заинтересована моим изобретением из вежливости. От меня зависело превратить эту форму чувства, эту пустую приятную улыбку, вызванную хорошим пищеварением, в чувство, быть может, в страсть. <...> Она жила скверно, то есть была полным, послушным рабом вещей, окружавших ее. Эти вещи были: туалетными принадлежностями, экипажами, автомобилями, наркотиками, зеркалами и драгоценностями. <...> Ее день был великолепным образцом пущенной в ход машины, и я уверен, что ее сны составлялись преимущественно из разных вещей. <...> когда я думал о ней, мне легче всего было представить ее манекеном, со спокойной улыбкой блистающим под стеклом (Грин, СА).

Сам того не помічаючи, від початку знайомства з нею, Ебенезер постійно уподібнює її до неживої речі – манекена, машини тощо. Його дивує й зводить з розуму її холодність. Усе, чого він прагне, – розтопити її лід, але, усвідомлюючи, зрештою, неможливість перетворити ляльку на живу жінку, хоче вбити і себе, і її, прагнучи переродження:

Нам следовало умереть и родиться! <...> Я поставлю ее лицом к лицу с Живой Смертью, ее, Мертвую Жизнь. Но в ее присутствии я чувствовал лишь крайне стесняющее и связывающее меня напряжение. Это происходило не столь от ее красивой и легкой внешности, овладевавшей мной повелительным впечатлением, сколько от сознания несоответствия моего душевного темпа с ее темпом души; ее темп был полон перебоев и дисгармонии, в то время как мой медленно, ровными и острыми колебаниями звучал непримиримо всему, что не было моим настроением (Грин, СА).

Темп життя Кориди також фатальний для Ебенезера, оскільки як жива людина він вбачає

смертельну небезпеку в тому, що подобається Корида, – у швидкості, яка долає межу: "движение по горизонталі превращается в падение, в наслаждение чувством замедления при падении" (Грин, СА). Герой певен, що вона прагне уподібнити рух падінню – отже, в очах людини, смерті. Він боїться цього, однак не може протистояти спокусі навіть тоді, коли повністю переконується в механічно-восковій, далекій від будь-яких емоцій сутності своєї жінки. Незворушна Корида – людське творіння, яке повертається проти творця. Червона пристрасть, якої прагнув Ебенезер, охолоджується логікою точного механізму й перетворюється на фіолетову байдужість: апатичне лице "цвета желтого мела" і брак живої жіночої сили, яка "переходя теплом и молчанием в наши руки, так электрически замедляет дыхание" (Грин, СА).

Фіолетово-чорний типаж фатальної жінки – це поєднання демонічної байдужої сили й трагічної боротьби людини проти темряви в собі, яка априорі нездоланна й призводить до одного й того ж – поламаної долі й смерті.

За ідеєю Г.Майрінка, персонажі повісті "Майстер Леонгард" – граф, графиня та їхні діти – Сабіна й Леонгард – лише втілення всезагального Я – *alle Ichs sind ein gemeinsames Ich* (Meyrink, ML). Графиня боролася проти родинного прокляття нестримної злочинності й кровозмішення, поки воно не здолато і її, і її чоловіка, і їхніх дітей. Навіть попри те, що Сабіну немовлям в дочерили слуги, а старий граф шукав мудрості в буддійській незворушності і намагався навчити сина не пускати в себе світ:

Ringe nach einem festen Punkt in dir, dem die Außenwelt nichts anhaben kann, mein Kind. Sieh alles, was geschieht, wie ein gemaltes lebloses Bild an und laß dich davon nicht berühren (Meyrink, ML). – Борися за тверде опертя в собі, з яким ніщо не зможе вдіяти зовнішній світ, дитино. Дивися на все, що відбувається, як на бездушну картину, і не дозволяй собі нею перейматися.

Проте нікому не вдалося уникнути родинної біди, адже де живе жінка, яка б не була водночас сестрою? (*Wo lebt die Frau, die nicht zugleich seine Schwester ist?* (Meyrink, ML)). Опертя, яке закликав шукати граф, виявилось прокляттям, круговим блуканням душі крізь тумани народжень до смерті (*Die Wanderung der Seele im Kreis durch die Nebel der Geburten zurück zum Tod* (Meyrink, ML)). Графиня перетворилася на божевільну мегеру, що викликала у всіх лише ненависть. Її дії здавалися Леонгардові повною протилежністю батькової мудрості:

... langsam dümmert ihm daraus die Erkenntnis, daß alles, was sie tut und denkt, das Gegenteil von Weisheit sein muß (Meyrink, ML). – Повільно в ньому починає мріти усвідомлення, що все, що вона робить і про що думає, мусить бути протилежне мудрості.

Навіть сам її образ викликає огиду й роздратування. Злий фатум його життя й життя батька наче сконцентрувався в ній:

Die Gestalt seiner Mutter taucht vor ihm auf mit den ewig zuckenden Gesichtszügen; alles an ihr bebzt in beständiger Unruhe, nur die Haut ihrer Stirn ist unbeweglich, glatt wie Pergament und straff über den

runden Schädel gespannt, der gleich einer fugenlosen Elfenbeinkugel ... scheint. ... Nie kommt ein Gedanke in ihrem Hirn zu Ende, ... wird er schon zu hastiger zweckloser Tat. Sie ist wie der vorwärtszapfelnde Sekundenmesser einer Uhr ... Er hört das ununterbrochene, keine Sekunde pausierende Rascheln ihres schwarzen seidenen Kleides, das wie das nervenaufpeitschende Schwirren von Millionen Insektenflügeln die Räume des Schlosses erfüllt (Meyrink, ML). – Перед ним з'являється образ матері з невротичним лицем; все в ній тремтить через постійний неспокій, тільки шкіра чола нерухома й гладенька, мов пергамент, цупко натягнута на круглий череп, схожий на цільну кулю зі словової кістки. Думка в її мозку ніколи не закінчується, а перетворюється на стрімкий безцільний вчинок. Вона схожа на секундну стрілку годинника, яка рветься вперед. ... Він чує невпинне шурхотіння її чорної шовкової сукні, що не змовкає ні на мить і сповнює, мов мільйони комах, замкові зали нервовим напруженням.

І вже пізніше, княком, він так само напружується від цього чорного шурхоту, який здається йому власним диханням (*der eigene Atem rauscht wie das schwarze seidene Kleid* (Meyrink, ML)). Нервові руки матері, її пронизливий голос та порожній метушливий погляд (*die nervösen Hände der Mutter, das Schrillen der Stimme seiner Mutter, der leere fahriges Blick* (Meyrink, ML)) драгують його до нестями, він більш свідомо її ненавидить. Леонгард шукає й копається в собі й не може знайти причину, яка робить його таким слабким перед цієї жінкою з її непостійним, звивистим польотом кажана (*sucht und scharrt in seinem Innern und kann doch die Ursache nicht finden, die ihn so ohnmächtig macht gegen diese Frau mit ihrem unstillen, fledermaushaften Zickzackflug* (Meyrink, ML)).

Як Ебенезер, Леонгард порівнює жінку з неживим предметом (кулею зі словової кістки) та механізмом (секундною стрілкою). А його страх перед матір'ю – панічний, метафізичний (як у персонажів "Великого бога Пана") і, як у випадку з Хелен Воган, пояснюється втручанням диявольських сил:

Sie hat nichts Menschliches mehr für ihn, sie ist ein urfremdes Geschöpf aus einer teuflischen Welt (Meyrink, ML). – Вона більше не має нічого людського, вона – чужорідна потвора з диявольського світу.

Навіть після смерті матері повітря сповнене її таємничої присутності, вона бореться за втілення. – *Die Luft ist voll von ihrer geisterhaften Anwesenheit; sie ringt nach Gestalt* (Meyrink, ML).

Леонгард ніде не може уникнути її злобною нав'язливою присутності. Фатум знову вступає в силу, коли їхній із Сабіною взаємний потяг долає суспільні перешкоди – і графський син більше не опирається чарам служниці:

Ein neues, seltsam heißes Gefühl wirft ihn hin und her, beklemmt ihn die Brust, verfolgt ihn und treibt ihn, die Nähe Sabines zu suchen, ohne daß er sich klar wird, was er von ihr will; sie ist erwachsen und trägt Röcke bis zum Knöchel, das Rascheln ihres Kleides erregt ihn noch mehr als das seiner Mutter (Meyrink, ML). – Нове, дивне палке почуття охоплює його, стискає груди, переслідує й змушує шукати близькості Сабіни,

хоча він ясно не розуміє, чого від неї хоче; вона виросла й носить спідниці до шиколоток – їхнє шурхотіння хвилює його ще більше, ніж шурхотіння материнської сукні.

Автор у такий спосіб указує, що Сабіна перебрала на себе головну рису фатальної графині. Шурхотіння спідниці, метафора загрози, продовжує наближувати лихо. Підтвердження своїх передчуттів Леонгард знаходить у батькових паперах, де всюди видно доказ того, що рід століттями в'язне у злочинах і нещастях, і ніхто не може досягти спокою, бо завжди є **жінка** – дружина, мати чи дочка, яка стає впоперек шляху до духовної свободи як жертва чи співучасниця злочину (*da jedesmal ein Weib, sei es als Gattin, Mutter oder Tochter, bald als Opfer einer Blutschuld, bald als Urheberin selbst, den Weg zum geistigen Frieden durchkreuzt* (Meyrink, ML)).

Старі граф і графиня так само були братом і сестрою, як Леонгард і Сабіна. Ніхто з них не міг опиратися інцесту ні свідомо – у випадку графа, який про те знав, ні несвідомо – у випадку Леонгарда, який не знав, мав би не зважати на дівчину-плебейку й не бути разом з нею причиною смерті матері.

Повне ототожнення Сабіни й графині відбувається в той момент, коли Леонгард, зломлений новим нищівним знанням, іде до неї в кімнату, і раптом його охоплює смертельна незбагненна певність, що там на нього чекає мати – живий труп (*Es packt ihn plötzlich eiskalt wie tödliche unbegreifliche Gewißheit, daß da drinnen seine Mutter steht, leibhaftiger Leichnam, und auf ihn wartet* (Meyrink, ML)).

Та все навіть гірше. Фатальної жінки не можна уникнути, хай там хто вона, бо Сабіна щойно народила дитину й померла, а дитина – копія бабусі:

Ein neugeborenes Kind, ein Mädchen, mit faltigem Gesicht, leerem, unnhigen Blick, auf der Stime ein rotes

Mal – Zug um Zug das grauenhafte Ebenbild der Erschlagenen aus der Kapelle (Meyrink, ML). – Новонароджене дитя, дівчинка зі зморшкуватим обличчям, порожнім неспокійним поглядом і червоною міткою на лобі, – точна копія вбитої в Капеллі.

Аналіз стереотипу *femme fatale* в жанрі чорного романтизму доводить вірність нашого припущення, що у його формуванні задіяні такі категорії, як небезпека, жіночі сексуальність і врода (певний її тип, діонісійський), а також колір як індивідуальна асоціація автора цієї статті. Отже, можемо зробити умовлядний висновок, що мем, який є біохімічною основою стереотипу, структурно розосереджений у зонах мозку, котрі відповідають за сексуальні реакції, розпізнавання небезпеки й за естетичне та асоціативне сприйняття – тобто в утворенні синаптичних структур беруть участь загалом кора великих півкуль та лімбічна система.

Лімбічна система – сітка взаємопов'язаних зон мозку, які регулюють емоційні стани, естетичні сприйняття, забезпечують навчання й пов'язану з ним імітацію, а також пам'ять. Милдалеподібні тіла й гіпоталамус, котрі є, зокрема, ядрами лімбічної системи, відповідають за сексуальність. Передня частина кори поясної звивини (відділ мозку під лобною кісткою) регулює почуття страху, яке пов'язане з небезпекою. Емоційні стани й асоціативне сприйняття також залежать від здорового функціонування кори великих півкуль, особливо лобних доль [22, с. 83–90, 100–107].

Результати цієї статті можуть слугувати матеріалом для лінгвістичних досліджень у межах нейронауки й лінгвокультурології та застосовуватися у викладанні спецкурсів з новітніх напрямів мовознавства на старших курсах факультетів іноземних мов за спеціальностями "Англійська й німецька мови".

Література

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология (теория и методы) / В. В. Воробьев. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
2. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
3. Донец П. Н. Теория межкультурной коммуникации: специфика культурных смыслов и языковых форм : дисс. ... д. филол. наук : спец. 10.02.19 "Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика" / Донец П. Н. – Харьков, 2003. – 368 с.
4. Дугин А. Г. "Магический реализм" Густава Майринка. Послесловие / А. Г. Дугин // Голем; Вальпургева ночь. – М. : Прометей, 1990. – С. 309–329
5. Жижек С. В бесстыдном его взгляде – моя погибель / Славой Жижек ; [пер. с англ. Бориса Скуратова] // То, что вы всегда хотели знать о Лакане (но боялись спросить у Хичкока). – М., 2004. – С. 217–291.
6. Иванова С. В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц : дисс. ... д. филол. наук : спец. 10.02.19 "Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика" / Светлана Викторовна Иванова. – М. : РГБ, 2003. – 364 с.
7. Кандинский В. О духовном в искусстве / Василий Кандинский. – М. : Архимед, 1992. – 110 с.
8. Костомаров В. Г. Об одной из единиц описания текста в аспекте диалога культур / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова // Иностранные языки в школе. – М., 2000. – № 5. – С. 3–6.
9. Матич О. Покровы Саломей: эрос, смерть и история / О. Матич ; [пер. с англ. О. В. Карповой] // Эротизм без берегов : сб. статей и материалов / [общ. ред. М. М. Павловой]. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 90–121.
10. Маслова В. А. Лингвокультурология / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
11. Ниббриг К. Л. Х. Эстетика смерти / Кристиан Л. Харт Ниббриг ; [пер. с нем. А. Белобратова]. – СПб. : Издательство Ивана Лимбаха, 2005. – 422 с.

12. Микеле де Дж. История Красоты / Джироламо де Микеле, Умберто Эко ; [пер. с итал. А. А. Сабашниковой]. – М. : СЛОВО/SLOVO, 2005. – 440 с.
13. Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов // Константы. Словарь русской культуры. – М. : Академический проект, 2001. – 990 с.
14. Хайдеггер М. Время картины мира / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Библина] // Время и бытие: статьи и выступления. – М. : Республика, 1993. – С. 41–63.
15. Яньшин П. В. Психосемантический анализ категоризации цвета в структуре сознания субъекта : автореф. дис. на соискание уч. степени д. филол. наук : спец. 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Петр Всеволодович Яньшин. – М., 2001. – 32 с.
16. Bae P. *Femme Fatale. Images of evil and fascinating women* / Patrik Bae. – N-Y : Mayflower Books, Inc., 1979. – 128 p.
17. Bentley T. *Sisters of Salome* / Tony Bentley. – Yale UP, 2002. – 223 p.
18. Dawkins R. *The Extended Phenotype* / Richard Dawkins. – Oxford UP, 1983 – 295 p.
19. Dawkins R. *The selfish gene* / Richard Dawkins. – Oxford UP, 1989. – 360 p.
20. Distin K. *The Selfish Meme. A Critical Reassessment* / K. Distin. – Cambr. UP, 2005. – 231 p.
21. Doane M. A. *Femmes Fatales: Feminism, Film Theory, Psychoanalysis* / Mary Ann Doane. – N-Y and London : Routledge, 1991 – 312 p.
22. Eccles John C. *Evolution of the Brain: Creation of the Self*. – London & N-Y: Routledge, 1991. – 294 p.
23. Lacan J. *The Seminar On Feminine Sexuality. The Limits of Love and Knowledge* / Jacques Lacan; [translated from French by Bruce Fink] / [ed. by Jacques-Alain Miller]. – N-Y: W. W. Norton & Company, 1998. – 150 p.
24. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind* / George Lakoff. – Chicago: UP, 1987. – 614 p.
25. Matsumoto D. *Culture and psychology* / D. Matsumoto, L. Juang. – Belmont, California : Wadsworth Publishing, 2003. – 576 p.
26. Paglia C. *Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson* / Camille Paglia. – Vintage Books, 1992. – 736 p.
27. Romaine S. *Communicating gender* / S. Romaine. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1999. – 406 p.
28. Sapir E. *Selected Writings in Language, Culture and Personality* / E. Sapir / [ed. by D. G. Mandelbaum]. – Los Angeles University of California Press, Ltd., 1973. – 617 p.
29. Snodgrass M. E. *Femme fatale* / M. E. Snodgrass // *Encyclopedia of Gothic Literature*. – N-Y : Facts On File, Inc., 2005. – P. 120–121
30. Talbot M. *Gender Stereotypes: Reproduction and Challenge* / M. Talbot // *The handbook of language and gender* / [ed. by J. Holmes, M. Meyerhoff]. – Blackwell Publishing, Ltd, 2003. – P. 468–487

Список ілюстративних матеріалів

1. Грин, СА: Грин А. С. Серый автомобиль / Александр Степанович Грин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://grinlandia.narod.ru/comp/story/sery_avtomobil.htm
2. Machen, GGP: Machen A. The Great God Pan / Arthur Machen [online] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fullbooks.com/The-Great-God-Pan.html>
3. Meyrink, ML: Meyrink G. Meister Leonhard / Gustav Meyrink [online] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.symbolon.de/books2003/leonhard.htm>

УДК 81' (374.3:371:373.7)=112.2

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ОПИС КОНОТАЦІЇ НІМЕЦЬКИХ АДВЕРБІАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СИСТЕМІ ПОЗНАЧОК

Кулик Н. Д.

Стаття висвітлює фіксацію конотативного компонента семантики адвербіальних фразеологізмів у системі позначок тлумачних та фразеологічних словників німецької мови. Встановлено верхню (три ремарки) та нижню (нульова ремарка) межі кодування конотації німецьких адвербіальних фразеологізмів у системі позначок. Ключові слова: адвербіальний фразеологізм, конотація, система позначок, лексикографічна стаття.

Статья освещает фиксацию коннотативного компонента семантики адвербиальных фразеологизмов в системе помет толковых и фразеологических словарей немецкого языка. Установлено верхний (три ремарки) и нижний (нулевая ремарка) пороги кодирования коннотации немецких адвербиальных фразеологизмов в системе помет. Ключевые слова: адвербиальный фразеологизм, коннотация, система помет, лексикографическая статья.

The paper considers the recording of connotative component in the adverbial phraseological units' semantics in the system of markings of the German explanatory and phraseological dictionaries. The upper (three markings) and low (zero marking) thresholds of the German adverbial phraseological units' connotation in the system of markings have been indicated. Key words: adverbial phraseological unit, connotation, system of markings, lexicographic article.

Постановка загальної проблеми. Передумовою висвітлення інтерпретації значення фразеологічних одиниць (далі – ФО) у лексикографічних працях є виокремлення таких взаємопов’язаних рівнів, як макро-, медіо- та мікроструктура словника [16, с. 73–74]. До завдань опису макроструктури відносять створення типології словників, обґрунтування необхідності розроблення системи конкретного словника, відбір джерел для його укладання, визначення загальної структури тощо [7]. На медіоструктурному рівні вирішуються проблеми побудови та експлікації різноманітних лінгвістичних відношень між словниковими одиницями, як наприклад, відношення словотвору, яке у словниках певного типу набуває вигляду словотворних гнізд [61, с. 74]. Мікроструктура словника охоплює проблеми побудови лексикографічної статті – окремої різнопланової системи всередині словника [4, с. 25]. Вивчення розробок німецьких адвербіальних фразеологічних одиниць (далі – АФО) у тлумачних і фразеологічних словниках дає підстави стверджувати, що лексикографічна стаття складається із

реєстрової частини, словникової дефініції, позначки (ремарки), ілюстративної частини та етимологічного коментаря [8, с. 48].

Особливість фразеологізмів полягає в тому, що в їх семантичній структурі провідну роль відіграє конотативний компонент [5, с. 11; 10, с. 14–15]. Як біфункціональні мовні одиниці, ФО виокремлюють об’єкт позначення та несуть інформацію про ставлення суб’єкта мовлення до позначуваного [15, с. 15; 12, с. 141; 13, с. 73]. Фразеологізми використовуються для образної характеристики та суб’єктивної оцінки явищ позамовної дійсності. Конотація притаманна фразеологічним одиницям інгеретно [11, с. 6].

Незважаючи на чотирьохсотлітню історію вивчення конотації мовних одиниць [6, с. 83], її трактування залишається дифузним. Сучасні лінгвісти відносять до конотації не тільки експресивні, оцінні та емотивні відтінки, функціонально-стилістичне забарвлення, а й соціально-політичні, морально-етичні, етнографічні та культурологічні поняття [1, с. 168; 14, с. 281]. Для дослідження

поділяємо думку М.Ф.Алефіренка та Л.Г.Золотих про розмежування мовної та мовленнєвої конотації [1, с.167].

Враховуючи, що конотація є домінуючим компонентом фразеологічного значення, необхідно проаналізувати опис конотатів німецьких адвербіальних фразеологізмів у словниковій статті, зокрема у системі позначок. У словниках позначка несе різноманітну, значну за обсягом інформацію, орієнтовану на виявлення додаткових семантичних характеристик ФО [3, с. 71; 9, с. 10]. Позначки експліцитно передають конотацію досліджуваних мовних одиниць. Отже, **актуальність** дослідження зумовлена необхідністю удосконалення лексикографічних тлумачень фразеологізмів. Під АФО розуміємо стійкі словесні комплекси різних структурних і семантичних типів, які виконують синтаксичну функцію обставини.

Метою пропонованої розвідки є виявлення типів конотатів адвербіальних фразеологізмів у системі позначок тлумачних і фразеологічних словників сучасної німецької мови. Мета роботи передбачає розв'язання таких завдань: встановити позначки, які використовуються у тлумачних і фразеологічних словниках німецької мови; виокремити позначки, якими у лексикографічних статтях фіксується конотативний компонент семантики німецьких адвербіальних фразеологізмів; визначити межу кодування конотації АФО у системі позначок.

Об'єктом дослідження є адвербіальні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови. **Предметом** вивчення є лексикографічний опис конотації німецьких АФО у системі позначок. **Матеріалом** аналізу слугували тлумачні "Deutsches Universalwörterbuch" (DUW), "Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache" (HdG), "Wörterbuch der deutschen Umgangssprache" (WdU), "Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache" (WdG), "Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache" (LG) та фразеологічні словники німецької мови "Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten" (RsR), "Moderne Deutsche Idiomatik" (MDI).

Позначки, що використовують словники німецької мови, розмежуємо за параметрами: емотивність, стилістичний прошарок, сфера вживання, соціально зумовлене вживання, стилістичний вплив, часова належність, територіальне вживання, частота вживання, оцінка, середовище вживання.

1. Емотивність відображається ремарками *scherzhaft, ironisch, verhüllend* [RsR, с.18]; *ironisch, pejorativ, euphemistisch, humorvoll* [LG, с. XVIII]; *scherzhaft, ironisch, spöttisch, verhüllend* та *emotional negativ, gespreizt, emotional positiv* [HdG, с. 7]; *ironisch, pejorativ (verschlechtend, abschätzig)* [WdU, с. XI-XII]; *scherzhaft, vertraulich, verhüllend (euphemistisch), albertümelnd, gespreizt, papierdeutsch, übertrieben, abwertend, spöttisch, Schimpfwort, derb* [WdG, с. 011-012]; *scherzhaft, ironisch, verhüllend, abwertend*, а також *nachdrücklich* та *Schimpfwort* [DUW, с. 9]. Словник MDI на позначення емоційності не виокремлює ремарок. Уживаними є позначки *scherzhaft, ironisch, spöttisch, verhüllend, abwertend, negativ*.

2. На стилістичний прошарок вказують позначки *gehoben* та *familiär* [RsR, с. 18];

umgangssprachlich, salopp, neutral [MDI, с. 9]; *umgangssprachlich, salopp, derb, neutral* [HdG, с. 7]; *normalsprachlich, umgangssprachlich, gehoben, dichterisch, salopp-umgangssprachlich, vulgär* [WdG, с. 010-011]. Словник LG, окрім *salopp* та *vulgär*, відносить до цієї рубрики позначку *gesprochen!* Під ремаркою *gesprochen!* або *vulgär* розуміють нижній прошарок розмовної мови [LG, XVIII]. Словник DUW уживає ремарки *umgangssprachlich, salopp, derb, vulgär, gehoben* та *bildungssprachlich, dichterisch*. Під ремаркою *bildungssprachlich* розуміють спосіб висловлення, який передбачає певні знання та хорошу шкільну освіту [DUW, с. 9]. На нашу думку, таку ремарку слід віднести до соціально зумовленого мовного вживання. Словник WdU не використовує жодної ремарки на позначення стилістичного прошарку. Таким чином, до вживаних належать позначки *umgangssprachlich, salopp, derb, vulgär, offiziell, feierlich, gehoben*.

3. Сфера використання відображається у словниках позначками: *Bergmannsprache, Seemannsprache* та *Amtssprache* [RsR, с. 81]; *fachsprachlich* [HdG, с. 7]; *Ärztessprache, botanisch* [WdU, с. XI-XII]. На позначення сфери використання словник LG уживає 44 ремарки [LG, с. XIX]. Словник WdG об'єднує під позначенням *Fach- und Sondergebiete* 79 ремарок [WdG, с. 01-03]. Словник DUW об'єднує ремарки на позначення сфери використання та соціально зумовленого мовного вживання, користуючись розгалуженою системою позначок зі 181 найменування [DUW, с. 9]. У словнику MDI відсутні ремарки на позначення сфери використання.

4. На позначення соціально зумовленого вживання зустрічаються ремарки *bildungssprachlich, Soldatensprache* та позначки: *Kindersprache, Schülersprache, Gaunersprache* [RsR, с.18]; *Kindersprache, Soldatensprache, Studentensprache, Schülersprache* [WdG, с. 01-03]; *jugendsprachlich, studentensprachlich, soldatensprachlich, arbeitersprachlich, Bundessoldatendeutsch, halbwichsigensprachlich, journalistensprachlich, marinesprachlich, prostituiertensprachlich, schülersprachlich, soldatensprachlich, sportlersprachlich, zigeunersprachlich, zivilsprachlich* [WdU, с. XI-XII]. Словники MDI, HdG, LG не уживають ремарок, які б сигналізували про соціально зумовлене вживання. Отже, уживаними є ремарки *jugendsprachlich, bildungssprachlich, studentensprachlich, soldatensprachlich, Sprache der Familie*.

5. Стилiстичний вплив може відображатися позначками: *gespreizt, Papierdeutsch, modisch, euphemistisch, anschaulich, bildhaft*. Словники DUW, MDI, WdU не уживають ремарок на позначення стилістичного впливу. Стилiстичний вплив кодується позначками *Papierdeutsch* [RsR, с.18]; *gespreizt, emotional positiv, emotional negativ, übertrieben* [HdG, с.7]; позначка *euphemistisch* подається у рубриці емотивність [LG, с. XVIII]. Словник WdG поєднує ремарки на позначення стилістичного впливу та емотивності (див. п.1) [WdG, с. 01-03].

6. Часова належність кодується ремарками *veraltende, veraltete* та *hist* [LG, с. XIX]; *veraltet, veraltend, historisch, nazistisch, Neuwort, Neuprägung, Neubedeutung, Modewort* [WdG, с. 012-013]; *veraltende* [HdG, с. 7]; *veraltende, veraltete, früher,*

historisch, nationalsozialistisch, selten [DUW, с. 9]; althochdeutsch, altfranzösisch, frühneuhochdeutsch, hochdeutsch, indogermanisch, lateinisch, mittelhochdeutsch, neuhochdeutsch [WdÜ, с. XI-XII]. Словники RsR та MDI не використовують ремарок на позначення часової належності. Вживаними є позначки *Archaismen, veraltende, veraltete*.

7 Територіальне вживання кодується такими ремарками: *berlinerisch, norddeutsch, ostmitteldeutsch, österreichisch, schweizhochdeutsch* та *bayrisch, landschaftlich, süddeutsch, westmitteldeutsch, jiddisch* [RsR, с. 18]; *norddeutscher, süddeutscher, ostdeutscher Sprachgebrauch*, скорочення: А – для вживання у Австрії, СН – для Швейцарії, D – для Німеччини [LG, с. XIX]; *berlinisch, süddeutsch, landschaftlich, mitteldeutsch, norddeutsch, nordwestdeutsch, nordostdeutsch, österreichisch, ostmitteldeutsch, schweizerisch, süddeutsch, südwestdeutsch* [WdG, с. 01-03]; *norddeutsch* та *süddeutsch* [MDI, с. 9]; *berlinerisch, norddeutsch, ostmitteldeutsch, österreichisch, schweizhochdeutsch* та *landschaftlich, süddeutsch, westmitteldeutsch* [HdG, с. 7]. Територіальна належність може позначатися 171 ремаркою [DUW, с. 11-14] та 48 ремарками [WdÜ, с. XI-XII]. Отже, до уживаних належать позначки *berlinerisch, norddeutsch, niederdeutsch, ostmitteldeutsch, österreichisch, schweizhochdeutsch*.

8 Частота вживання кодується позначками *gebräuchlich, wenig gebräuchlich: gebräuchlich, gebraucht, ungebräuchlich* [DUW, с. 10]; *selten, oft (häufig, meist)* [WdG, с. 014-015].

9 Оцінка може відображатися позначками: *positiv, negativ, ironisierend*. Перелічені ремарки не вживаються у словниках. Очевидно, рубрика "оцінка" збігається з рубрикою "емотивність". Так, словник HdG відносить ремарки *emotional negativ, emotional positiv* саме до рубрики "емотивність" [HdG, с. 7].

10. Ремарки *geschriebensprachlich* та *gesprochensprachlich* позначають середовище вживання: *geschrieben, gesprochen* та *literarisch* [LG, с. XIX]; *literarisch* [MDI, с. 9].

Отже, кожен з аналізованих словників має свою систему позначок.

У тлумачних і фразеологічних словниках німецької мови фіксуються ремарки на позначення емотивності, стилістичного прошарку, сфери вживання, соціально зумовленого вживання, стилістичного впливу, часової належності, територіального вживання, частоти вживання, оцінки, та середовища вживання.

Емотивність, стилістичний вплив та оцінка, сфера використання та соціально зумовлене вживання фіксуються практично однаковими маркерами. Цей факт є підставою об'єднати рубрики:

– ремарки на позначення емотивності, стилістичного впливу, оцінки пропонуємо назвати емотивно-оцінними маркерами;

– ремарки на позначення соціально зумовленого вживання та сфери використання – індикаторами сфери використання.

Далі перейдемо до виокремлення ремарок, якими у лексикографічних статтях тлумачних і фразеологічних словників німецької мови фіксується конотація адвербіальних фразеологізмів.

Стилістичний конотат АФО кодується через ремарки *ugs., geh., bildungsspr.*, наприклад: *um den Dreh (herum) (ugs.)* [MDI, с. 550]; *von Angesicht zu Angesicht (geh.)* [RsR, с. 39]; *sub specie aeternitatis (bildungsspr.)* [RsR, с. 707]. **Часова належність** репрезентується позначками *veraltend, veraltet: aus Olims Zeiten (veraltend)* [RsR, с. 530]; *bis dato (veraltend)* [HdG, с. 229]; *mit Ruck und Zuck (ugs.; veraltet)* [RsR, с. 591]. **Емотивно-оцінний** конотат представлений ремаркою *scherzh.*, наприклад: *im Adamkostüm (ugs., scherzh.)* [RsR, с. 28]; *mit ohne (ugs., scherzh.)* [RsR, с. 489]; *demnächst in diesem Theater (ugs., scherzh.)* [RsR, с. 149]. Індикаторами **сфери використання** виступають ремарки: *bes. Sportspr., Kochkunst, Rechtsw.: mit Haken und Ösen (bes. Sportspr.)* [RsR, с. 292]; *nach Art des Hauses (1.Kochkunst)* [RsR, с. 55]; *an Eides Statt (Rechtsw.)* [RsR, с. 683]. На позначення **територіального вживання** використовуються ремарки *landsch., berlin., schweiz.: für nass (ugs., landsch.)* [RsR, с. 511]; *aus Daffke (ugs., berlin.)* [RsR, с. 14]; *im Kehrum (schweiz.)* [RsR, с. 378].

Аналіз елементів конотативного компонента семантики АФО в системі ремарок дозволяє встановити нижню та верхню межі кодування конотації досліджуваних мовних одиниць. На основі нашого матеріалу встановлено, що нижню межу кодування конотації досліджуваних фразеологізмів становить нульова ремарка, тобто її відсутність, а верхню – три ремарки (прикладів на чотири ремарки не знайдено).

Найчастотнішою є одна ремарка (47%): *bis aufs Tüpfelchen (ugs.)* [RsR, с. 741]; *wie ein Dieb in der Nacht (geh.)* [RsR, с. 152]; *mit weichen Knien (ugs.)* [RsR, с. 392]. За нею слідує нульова ремарка (43%): *auf der ganzen Linie* [RsR, с. 457]; *mit Zittern und Zagen* [RsR, с. 834]; *durch die Blume* [RsR, с. 117]. Далі йдуть дві ремарки (9%): *mit einer Träne im Knopfloch (ugs.; scherzh.)* [RsR, с. 733]; *mit Ruck und Zuck (ugs.; veraltet)* [RsR, с. 591]; *hoch zu Ross (veraltend, noch scherzh.)* [RsR, с. 590]. Три ремарки має лише 1% АФО: *im Evakostüm (ugs., scherzh., von e-r erwachsener weiblicher Person)* [HdG, с. 354]. Таким чином, найчастотнішими є одна позначка та нульова позначка. Менш частотні дві позначки. Три ремарки зустрічаються рідко, що пояснюється, на наш погляд, її промізкістю.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Конотативний компонент семантики досліджуваних мовних одиниць кодується експліцитно через систему позначок тлумачних і фразеологічних словників німецької мови. Конотація АФО у системі позначок досягає верхньої чи нижньої межі. Позначки сигналізують про емотивно-оцінне ставлення мовця до предмета повідомлення, про вживання АФО в функціональному стилі або в певній сфері мовлення, про їх часову та територіальну вживаність. Неузгодженість у використанні позначок на прикладі тлумачних і фразеологічних словників німецької мови пояснюється розбіжностями серед мовознавців у трактуванні конотації. Перспективним вбачається вивчення мовленнєвої конотації німецьких адвербіальних фразеологізмів та інших типів ФО.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц) / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – Астрахань : ИД Астраханский университет, 2000. – 220 с.
2. Аюпова Р. А. Фразеологическая эмотивность в лексикографическом описании и в контексте (на материале английского, русского и татарского языков [Электронный ресурс] / Р. А. Аюпова. – Режим доступа : ftp://lib.herzen.spb.ru/text/ayupova_11_66_21_26.pdf
3. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
4. Васильчук Л. Ф. Лексикографія як наука (основи лексикографування) / Л. Ф. Васильчук // Проблеми семантики слова, речення та тексту : [зб. наук. пр.]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. Вип. 16. – 2006. – С. 20–28.
5. Гамзюк Н. В. Междоментные фразеологические единицы немецкого языка: опыт диахронического исследования : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Гамзюк Николай Васильевич. – К., 1993. – 187 с.
6. Говердовский В. И. История понятия коннотации / В. И. Говердовский // Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 83–86.
7. Денисов П. Н. Основные проблемы теории лексикографии : автореф. дисс. ... д. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / П. Н. Денисов. – М., 1976. – 43 с.
8. Кулик Н. Д. Семантика німецьких адвербіальних фразеологізмів у лексикографічному висвітленні: денотативний та конотативний аспекти : дис. ... канд. а филол. наук : 10.02.04 / Кулик Надія Дмитрівна. – К., 2007. – 197 с.
9. Лиховидова Т. В. Фразеологическое толкование коннотативного аспекта значения фразеологических единиц (на материале адвербиальных фразеологизмов современного английского языка) : автореф. дисс. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / Лиховидова Т. В. – М., 1978. – 27 с.
10. Мізін К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Мізін Костянтин Іванович. – К., 2003. – 237 с.
11. Оніщенко Н. А. Стилiстичні та семантичні характеристики конотативної системи сучасної німецької фразеології : автореф. дис. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германські мови" / Н. А. Оніщенко. – Харків, 2003. – 18 с.
12. Приходько А. И. Этнокультурный компонент фразеологических единиц / А. И. Приходько // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія "Філологія. Соціальні комунікації" : [наук. журнал]. – Сімферополь : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2009. – Т. 22(61), № 4 (2). – С. 140–143.
13. Райхштейн А. Д. О механизмах экспрессивно-оценочной номинации в современном немецком языке / А. Д. Райхштейн // Словообразование и проблемы номинации в германских языках. – Горький, 1985. – С. 70–77.
14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
15. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
16. Широков В. А. Феноменология лексикографических систем / Володимир Анатолійович Широков. – К. : Наукова думка, 2004. – 327 с.

Лексикографічні джерела

- DuW. Deutsches Universalwörterbuch / [unter Leitung von G. Drosdowski]. – Mannheim ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 2004. – 1816 S.
- HdG G. Kempcke. Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache: In 2 Bd. – G. Kempcke. – Berlin : Akademie-Verlag, 1984. – 1399 S.
- LG. Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / [hrsg. D. Götz, G. Haensch, H. Wellmann]. – Berlin ; München ; Wien ; Zürich ; New York : Langenscheidt, 1998. – 1217 S.
- MDI W. Friederich. Moderne Deutsche Idiomatik. Systematisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen / W. Friederich. – München : Max Hueber Verlag, 1995. – 565 S.
- RsR. Der Duden in 12 Bd. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. – Bd. 11. – Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Wörterbuch der deutschen Idiomatik / [hrsg. und bearb. von G. Drosdowski u. W. Scholze-Stubenrecht]. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1992. – 864 S.
- WdU. Küpper H. PONS Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / H. Küpper. – Stuttgart : Ernst Klett, 1987. – 959 S.
- WdG. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache : In 6 Bd. / [hrsg. v. R. Klappenbach u. W. Steinitz]. – Berlin : Akademie-Verlag, 1967–1982. – 4579 S.

УДК 811.112.2' 373.43

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИТИВ-НЕОЛОГІЗМІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ГАЗЕТНИХ ТЕКСТІВ)

Карпюк В. А.

У статті розглядаються особливості функціональних властивостей композитив-неологізмів на матеріалі публіцистичних текстів із сучасних німецьких газет. Робиться спроба проаналізувати і визначити умови, особливості й основні сфери завдань складних слів у процесі їх функціонування.

Ключові слова: композит, неологізм, складне слово, референційний, стилістичний, текстуальний.

В статье рассматриваются особенности функциональных качеств композитив-неологизмов на материале публицистических текстов из современных немецких газет. Предпринимается попытка проанализировать и определить условия, особенности и основные сферы задач сложных слов в процессе их функционирования.

Ключевые слова: композит, неологизм, сложное слово, референциальный, стилистический, текстуальный.

The article investigates peculiarities of functional qualities of composite neologisms in publicistic texts of modern German newspaper discourse. It attempts to analyze and define the conditions, peculiarities and the main area of tasks arising as a result of their functioning in the language.

Key words: composite, neologism, compound, referential, stylistic, textual.

Актуальність обраної теми зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень на вивчення складних слів-неологізмів у процесі їх функціонування, зокрема на вивчення ролі неологізмів у конструванні текстів засобів масової інформації. Специфічною роллю неологізмів-композитів є їх текстоутворювальна функція, яка включає в себе передачу найбільш релевантного змісту і об'єднання елементів тексту в єдине змістовне ціле. Чинниками когерентності виступають як формальні, так і змістовні фактори. Виходячи з того, що тексти повинні бути когерентними як на рівні форми, так і на рівні значення, сучасні німецькі мовознавці досліджують словотвірний потенціал мови, зокрема особливу роль складних слів у контексті їх функціонального навантаження в текстах. Так, наприклад, С. Peschel [9], W. Wildgen [10], L. Lipka [6], H. Elsen [3] наголошують на поліфункціональності слова-композита і на експлікації його функцій саме в тексті.

Аналізуючи функції складних слів, ми об'єднуємо їх у три сфери, які представлені в літературі: референційну, текстуальну і стилістичну. Слід зауважити, що слова, по-перше, можуть виконувати

первинну референційну функцію, тобто вони зрозумілі без контексту: такі композити називають або специфікують предмети або ставлення до речей [2], слугують для утворення понять [11] і не є релевантними з точки зору текстотворення: наприклад, *Schokoladenfabrikbesitzer* і *Laborzauberer* зрозумілі і інтерпретуються незалежно від контексту, оскільки семантичні відношення між їх складниками легко зчитуються і надають прозорості слову-композиту.

Якщо на відміну від цього функція визначається формально або змістовно через зв'язок з текстом, то така функція є текстуальною. Тут виокремлюються чотири різні напрямки. З формальної точки зору слова вказують на слова. Вони замінюють інші слова, щоб запобігти повторенням або комплексним фразам і тим самим скорочують речення, напр., *Truppenrückzug* замість *Rückzug der Truppen*. Композити слугують засобом семантичної та синтаксичної компресії інформації, її образності та контрасту. Вони продовжують або диференціюють інформацію або ж полегшують її сприйняття й розуміння [10; 6; 4]. З точки зору тематико, слова-композити структурують тему, підтримують її,

варіюють нею, комбінують більшість тем або виступають носієм лейтмотиву [4; 9]. І, нарешті, з точки зору тексту, словотвірні конструкції слугують для вибудови структури тексту, переплетення його частин, розподілу, упорядкування, стиснення, узагальнення [2].

Третя важлива функціональна сфера – стилістична, якщо не виникає нагальної потреби в називанні, але повинен бути створений певний ефект у читача. Стилiстично обумовлені варіації можуть здійснювати як поетично-естетичний, так і іронічний вплив. Такі композити слугують мотивом для читача, вони підвищують його інтерес, напругу і утримують увагу.

Як уже було зазначено, різні функції виступають не ізольовано, а в різноманітних комбінаціях. Слова-композити, що вводяться на початку тексту чи у заголовку, виконують функцію узагальнення, виступають узагальненим концентратом змісту. Як катафори вони характеризуються функцією введення, попередньої вказівки чи повідомлення про певний зміст або подію, опис і інтерпретація яких подається в наступних частинах тексту. Слово-композит спроможне одночасно зберігати, відновлювати й змінювати текст. Стратегії вибору таких лексичних одиниць залежать від типу тексту і окремих авторів, від комунікативно-прагматичних інтенцій. Існує дуже багато різноманітних форм журналістського слововживання. Газета складається з різноманітних рубрик, розділів, видів, форм чи моделей тексту і навіть об'яв. Надалі ми будемо використовувати поняття "газетна мова", тому що наведені приклади було взято з текстів газет "Zeit" і "Süddeutsche Zeitung".

Характерною особливістю мови газети є концентрація номінальних структур у поєднанні з комплексними атрибутивними групами і прийменниковими фразами. Доволі великий обсяг інформації презентується на досить малій, обмеженій "території". Останніми роками спостерігається тенденція до економного подання інформації, скорочування, до неповних речень, меншої кількості складнопідрядних речень, тому що журналісти працюють постійно під тиском часу, коли докладні формулювання через брак простору і часу практично неможливі. Заголовки складаються з фрагментів речень і еліптичних формулювань задля підвищення читачької зацікавленості й певної інтриги. Лексичні засоби тісно пов'язані з тематикою, що досить часто вимагає від читача специфічних знань, спеціального або особливого словникового запасу. Саме в газетних текстах зустрічається досить велика кількість композитів, для розуміння яких необхідне володіння фоновими знаннями і які спонукають до формування думки. Вибір слова може залежати від типу тексту, тому що існують тексти інформативні, розважальні і орієнтовані на переконання читача шляхом аргументації та маніпуляції його свідомістю. V.Jesensek стверджує, що типи текстів преси, такі як повідомлення, є менш інформативними і часто умовними, через це неологізми можуть виступати стилістичними засобами, виконувати стилістичну функцію. Іноді інформація може подаватися дуже стисло.

H.-H.Lüger і V.Jesensek вказують на проблему декодування, якщо значення композитів, незважаючи на контекст, незрозумілі, розмиті і їх інтерпретація можлива тільки на основі фонових знань. Проте слід зазначити, що такі випадки трапляються в суто інформативних текстах досить рідко. Коментарем до них можуть бути оцінки автора.

Характерною особливістю текстів преси є стилістично обумовлене інтенсивне вживання композитів-неологізмів. Особливо велика кількість композитів-неологізмів пояснюється в першу чергу тим, що композити є найважливішим способом словотворення німецької мови. Композити об'єднують не менш ніж два самостійних зміста і тим самим стискають, згортають, концентрують інформацію. Одночасно можливості семантичних комбінацій практично безмежні. По-друге, композити є мультифункціональними утвореннями, придатними в особливих випадках для повідомлення і обговорювання фактів у газетному середовищі, а також для їх подачі на денотативному і конотативному рівнях.

Функції композитів-неологізмів у газетних текстах мають референційне і лінгвотекстуальне обґрунтування. Хоча новоутворені композити здебільшого є поліфункціональними, але, як правило, виокремлюється лише одна, основна функція. Композитам властива принаймні називна функція. Часто саме позамовна реальність стає чинником утворення нової лексичної одиниці.

(1) *Palästinenser stimmen Sicherheitsplan zu*

Ramallah (AP) – Im Nahen Osten zeichnet sich die Chance für eine Entspannung ab. Das palästinensische Kabinett stimmte Israels Angebot eines Truppenrückzugs aus Teilen der Autonomiegebiete vorläufig zu. Im Gegenzug sind die Palästinenser verpflichtet, gegen Extremisten vorzugehen (SZ, 8.8.02, S.1).

(2) *Annan fordert vom Irak klare Zusagen*

New York (AFP) – Im Streit um Waffeninspektionen im Irak hat UN-Generalsekretär Kofi Annan Bagdad ermahnt, sich an die Bedingungen der UN zu halten. Iraks Einladung an den Chef der UN-Waffeninspektoren Hans Blix werde nur in diesem Fall angenommen (SZ, 8.8.02, S.1).

Тексти (1) і (2) – це повідомлення з наданням дати та джерела, що свідчить про їх автентичність. Читачам надається інформація про певні події. Розкриття теми дескриптивне з деякими формальними зв'язками. З точки зору синтаксису, в реченні нема нічого незвичайного. Йдеться про розповідні речення з фіксованим місцем присудка. Але композити, по-перше, є особливими поняттями для особливих референтів (*Atomiegebiete*, *Waffeninspektionen*). По-друге, вони передають інформацію у згорнутій синтаксичній та смисловій формі (*Rückzug der Truppen* – *Truppenrückzug*), по-третє, вони є своєрідними текстоутворювальними словами, тому що раніше вживані компоненти об'єднуються у нових комбінаціях (*Waffeninspekt-, UN- UN-Waffeninspektoren*). Композити скорочують текст і економлять тим самим дорогоцінний простір для друкування матеріалів, тому що особливі умови продукування газетних текстів повинні відігравали певну роль при вживанні неологізмів [7, с. 26].

Через повтор окремих складників забезпечується зв'язність тексту. Тим самим вони підтримують занадто інформативну направленість текстів, повідомляють факти, інформують читача і відмовляються від критики. Мова текстів зрозуміла, без збоїв і не вимагає використання спеціальних стилістичних фігур. Типова для таких текстів стислість інформації досягається саме завдяки композитам. У текстах інформаційно-ділового стилю слід розглядати більш непомітні, раніше нейтральні неологізми в референційній та текстуальній функціях.

Суттєвою функцією композитів виступає стилістична функція за умови відсутності нагальної потреби в номінації. Часто для висловлювання вже існують інші простіші словоформи. У такому разі композити можуть здійснювати експресивний, конотативно-асоціативний, оцінний і маніпулятивний вплив.

(3) In der Tat hat der Langzeitkanzler zuletzt mehr präsidiert als regiert und viele Aufgaben unerledigt gelassen. Dafür allerdings ist er, zu Recht, mit Pauken und Trompeten abgewählt worden. Hilfsweise pflegt der Kanzler, viertens, auf die Weltlage zu verweisen, die allgemeine Konjunkturkrise, den Ausfall der US-Weltleitwirtschaft. Das Argument übersieht großzügig, dass Deutschland seit Jahren im Beschäftigungsranking hinten liegt. Mindestens in den Boomjahren 1999 und 2000, als in den USA noch die Bären tanzten, hätte es auch der Exportnation Deutschland besser gehen müssen (SZ 8.8.02, S.4).

Текст (3) слід розглядати як коментар. Вони не є нейтральними, проте критичними. Їх інтенцією є вплив на читача (тобто підсилюючи або змінюючи його думку) і спонукання замислитися, тому досить велике значення надається аргументуванню. Змістовно автор висловлює свою думку через вживання у реченні словосполучень (*in der Tat, zu Recht*). Ми знаходимо фразеологізми й образні вирази (*mit Pauken und Trompeten, die Bären tanzen*); такі синтаксичні відхилення від норми, як вставні конструкції (*zu Recht, viertens*), іронічні гіперболи (*pflegt zu verweisen, übersieht großzügig*). Неологізм *Langzeitkanzler* критично вказує на дуже довгий, але не досить ефективний час правління Хельмута Коля. Слово несе в собі пейоративну конотацію. Але замість цього можна б було вжити без проблем і нейтральне власне ім'я. Такі приклади процесу називання зустрічаються в мові політики і преси досить часто [1, с. 63]. Дуже сучасно звучать і допомагають привертати до себе увагу гібридні утворення-композити із запозиченими лексемами-англіцизмами *Beschäftigungsranking, Boomjahre*, тому що англійські поняття більш виразні, ніж їх німецькі варіанти (еквіваленти) *Rangliste und Aufschwung*. Крім того, неологізми-композити можуть виконувати експресивну функцію, якщо вони незвично звучать, містять неочікуваний зміст і незвичні комбінації складників. Наприклад, неологізм у назві статті *Job-Debakel* привертає увагу саме незвичною комбіна-

цією своїх складників. Англіцизмами і згадуванням США передається місцевий колорит. Американська атмосфера викликає асоціації прогресу, сучасної техніки і прориву. Це повинно створити контраст відносно недостатнього успіху Шредера. Наступні два неологізми *Konjunkturkrise, US-Weltleitwirtschaft*, раніше нейтральні поняття, слугують інформаційному трансферу і стислості тексту.

Композити можуть утворювати взаємозв'язки, щоб уникати аргументів. Якщо червоно-зелені парламентарі називаються без уточнюючої інформації як "reiselustige Bonus-Bande" (ZEIT, kritisch aus einem BILD- Artikel) – йдеться про протиправні дії парламентарів, то слово *Bande* формує уявлення про організовану злочинну групу. Можливо, це поняття викликає в уявленні читача асоціації з камінням, що летить, й іншими насильницькими діями. Той факт, наскільки великим був злочин, взагалі не дискутується. Але залишається спогад про кримінальні дії, пов'язані з правлячою партією. Наступний стилістичний аспект композита – це евфемістична функція, коли потрібно відвернути увагу від неприємних фактів. Потайний ефект таких евфемізмів може призвести до перетворення на протилежність.

(4) Auf der Gegenseite hat Wolfgang Schäuble eine deutsche Teilnahme an einer Militäraktion immerhin nicht ausschließen wollen; vorausgesetzt, die Vereinten Nationen billigen den Feldzug (ZEIT 8.8.02, S. 2).

У тексті (4) йдеться про те, що спільний із США напад на Ірак – це дія, яка суперечить усім демократичним нормам і основам. Ця інформація подається через нейтральний неологізм *Militäraktion*, який пом'якшує серйозність події. Таким же чином діє вжитий у зв'язку з цим композит *Präventivkrieg*, яким позначається, незважаючи ні на що, загарбницька війна. Складові, які належать в обох випадках до тематичної групи *Krieg*, пом'якшуються складниками *aktion* і *präventiv*. Поняття *Kollateralschaden* належить також до сфери війни і означає "незначні" втрати, наприклад, людських життів, з якими можна змиритися під час військових акцій.

Таким чином, інформативно орієнтовані тексти виявляють випадкові, конотативно забарвлені неологізми [5]. Нові композити не дуже часто є наслідком потреби в називанні нового референта. В більшості випадків їх функція полягає у скороченні тексту і зв'язності його елементів. При цьому вони непомітні, оцінно нейтральні і суто референційні. Це стосується головним чином композитів в інформативно орієнтованих текстах, що вирізняються нейтральним, діловим стилем, який виникає в комбінації з іншими лексичними засобами. З точки зору стилістичної функції, композити-неологізми слугують мотивом для читача, виконуючи експресивну, конотативно-асоціативну, оцінну, евфемістичну і маніпулятивну функції. У подальших дослідженнях вважаємо доцільним розглядати під таким кутом також інші словотвірні структури німецької мови.

Літэратура

1. Braun P. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Stuttgart et al., 1998.
2. Dederding H. M. Wortbildung und Text. Zur Textfunktion von Nominalkomposita. Zeitschrift für germanistische Linguistik 11., 1983. – S. 49–66.
3. Elsen H. Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2004. – 199 S.
4. Erben J. Wortbildungsstrukturen und Textverständlichkeit. In : Barz I., Schröder M., Fix U. Praxis- und Integrationsfelder der Wortbildungsforschung. – Heidelberg, 2000. – S. 159–166.
5. Jesensek V. Neologismen in den Pressesorten. Nachricht und Glosse. Lingvistika (Ljubljana) 35.1., 1995. – S. 261–272.
6. Lipka L. Word-formation and text in English and German. In : Asbach-Schnitker B., Roggenhofer J. Neuere Forschungen zur Wortbildung und Historiographie der Linguistik. – Tübingen, 1987. – S. 59–67.
7. Lüger H.-H. Pressesprache. – Tübingen, 1995.
8. Matussek M. Wortneubildung im Text. – Hamburg, 1994.
9. Peschel C. Zum Zusammenhang von Wortneubildung und Textkonstitution. – Tübingen, 2002.
10. Wildgen W. Makroprozesse bei der Verwendung nominaler Ad-Hoc-Komposita im Deutschen. Deutsche Sprache 10.1982 – S. 237–257.
11. Wolf N. R. Wortbildung und Text. Sprachwissenschaft 21.1996. – S. 241–261.
12. DIE ZEIT. Wochenzeitung für Politik, Wirtschaft, Wissen und Kultur. 57. Jahrgang, Nr.33, 8.8. 2002.
13. Süddeutsche Zeitung. Münchner neueste Nachrichten aus Politik, Kultur, Wirtschaft und Sport. Stadt-Ausgabe. 58. Jahrgang, 32. Woche, Nr.182, München, 8.8.2002.

УДК 811.112.2'37

**ПРИКМЕТНИКИ І ДІЄПРИКМЕТНИКИ СУЧАСНОЇ
НІМЕЦЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОСТОРОВИХ
ПАРАМЕТРІВ СОМАТИЧНИХ ЗВУКІВ**

Блажко М. І.

У статті встановлено, що прикметники і дієприкметники сучасної німецької мови у різний спосіб позначають просторові параметри звуку: місце його джерела, відстань від джерела до органа слуху людини і напрямок поширення. Запропоновано типологію спеціалізованих соматичних прикметників і дієприкметників з урахуванням просторових ознак звуку.

Ключові слова: семантика, прикметники і дієприкметники на позначення просторових параметрів соматичних звуків, просторовий компонент значення, синтетичний та аналітичний способи позначення просторових параметрів звуку.

В статье установлено, что прилагательные и причастия современного немецкого языка по-разному обозначают пространственные параметры звука: местонахождение его источника, расстояние от источника до органа слуха человека и направление его распространения. Предложено типологию специализированных соматических прилагательных и причастий с учетом пространственных характеристик звука.

Ключевые слова: семантика, прилагательные и причастия, обозначающие пространственные параметры соматических звуков, пространственный компонент значения, синтетический и аналитический способы обозначения пространственных параметров звука.

The article reveals that German adjectives and participles differently denote the spatial parameters of sounds: the position of their source, distance and their direction. The paper offers a typology of somatic adjectives and participles which takes into account spatial and other features of sounds.

Key words: semantics, adjectives and participles for designation of spatial parameters; spatial component of meaning; synthetic and analytic means of designation of spatial parameters.

Сучасні семантичні розвідки особливу увагу приділяють ролі прикметників у вираженні перцептивних ознак предметів та явищ навколишнього світу [6]. Принципи відображення і найменування звуку вивчалися на матеріалі англійської мови [3], прикметники і дієприкметники сучасної німецької мови на позначення звучання ще не були об'єктом дослідження. Актуальність звернення до цієї групи слів визначається загальною антропоцентричною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій, зростанням дослідницького інтересу до вивчення мовних способів структуризації знань та уявлень носіїв різних мов, набутих унаслідок сприйняття навколишньої дійсності і зафіксованих у якості компонентів семантичної структури значення досліджуваних одиниць.

У наших наукових пошуках ми виходимо з того, що досліджувані одиниці на позначення звучання репрезентують концепт KLANG, під яким розуміємо сукупність знань людини про оточуючий світ звуків та їх властивості, про сприйняття мовлення, шумів, музики, співу, тобто про всі різновиди тих явищ об'єктивного світу, що сприймаються слухом [1, с. 70].

Урахування теоретичних положень когнітивної лінгвістики про визначальну роль перцептивного досвіду в діяльності людини дозволило встановити компоненти семантичної структури мовних одиниць, які об'єктивують концепт KLANG у свідомості носіїв німецької мови і вивчили особливості градуального та аксіологічного складників значення прикметників і дієприкметників [1, с. 73; 2, с. 105].

Завдання цієї статті полягає у виділенні просторового складника семантики досліджуваних одиниць та встановленні параметрів навколишнього середовища, відображених у значенні прикметників і дієприкметників на позначення соматичних звуків.

Просторовість сприйняття звуку спирається на здатність слухової системи до локалізації джерел звучання та здійснення орієнтування у просторі. За допомогою просторових координат індивід осмислює звучання зовнішнього середовища, а також звуків, створюваних його тілом, оскільки все, що презентується свідомості людини, осмислюється за допомогою цих координат, тобто має деякі просторові та/або часові характеристики [4, с. 5].

Просторовий компонент значення досліджуваних ад'єктивних одиниць відбиває здатність людини локалізувати звуки стосовно себе у таких координатах: місцезнаходження джерела звуку (*зсередини* – *ззовні*), (*зверху* – *знизу*), (*ліворуч* – *праворуч*), (*попереду* – *позаду*), відстань від джерела до органу слуху людини (*далеко* – *близько*), напрямом поширення звуку. Ці просторові параметри взаємодіють із супутніми характеристиками: ступенем артикуляційної чіткості звуку та станом індивіда. Прикметники і дієприкметники на позначення звучання вербалізують просторові уявлення носіїв німецької мови про розташування джерела звуку у різний спосіб. Дієприкметники на позначення звучання поєднують просторові параметри звуку з іншими супутніми характеристиками, а прикметники вказують на місце джерела звуку, відстань від джерела до органів слуху і напрямом поширення звуку шляхом їх сполучення з прийменниками і прислівниками.

За просторовою ознакою, тобто за тим, як людина визначає місце джерела звуку стосовно себе за допомогою вищезазначених координат, досліджувані одиниці поділяємо на такі групи: соматичні звуки, натурфакти й артефакти.

Соматичні звуки пов'язані з джерелом звуку, розташованим у тілі людини, з урахуванням відстані між ним та органом слуху індивіда та інших супутніх характеристик звуку та людини. За зв'язком з окремими органами тіла досліджувані одиниці поділяються на *спеціалізовані* і *неспеціалізовані*. Спеціалізовані прикметники і дієприкметники вказують на роботу мовного апарата людини, тобто органів, які беруть участь у продукуванні звуків: голос, гортань, трахея, ніс, губи, язик, зуби. Неспеціалізовані пов'язані з іншими органами тіла, здатними продукувати звуки: серцем, шлунком, кінцівками (пальцями рук і ніг).

Дієприкметники групи "соматичні спеціалізовані звуки" поєднують такі просторові координати, як місце окремого органа мовлення індивіда стосовно структури тіла людини, відстань від джерела до органу слуху, напрямом поширення звуку, а також супутні характеристики: чіткість артикуляції звуку, стан індивіда.

За критерієм "місце органа у тілі людини" виокремлюємо засоби позначення звуків, продукованих язиком, зубами, губами, що взаємодіють між собою під час артикуляції звуків або вживання рідини. Німецька мова має одиниці на позначення

звуків, продукованих у горлі людини, напр., *kehlig* "гортанний", її язиком, напр., *schmalzend* "той, що ляскає язиком", що засвідчують словникові дефініції цих слів [8, с. 825, с. 1340]. На взаємодії органів мовлення (вологих губ та язика) акцентує дієприкметник *schmatzend* "той, що плямає", напр., *schmatzend – Laute hervorbringen, die durch Schließen u. plötzliches Öffnen der nassen Lippen u. der Zunge entstehen* [8, с. 1335].

Найбільш природним тілесним "джерелом" звуку є голос індивіда, який продукує звуки, що виникають під час мовлення або співу [8, с. 1470], і мислиться, як розташований "усередині" його тіла. Голос відзначається різноманітними властивостями, пов'язаними з артикуляційною чіткістю мовлення, станом людини. Розбірливість артикуляції продукованих голосом звуків вимірюється за шкалою градуальності, позначка "нуль" на якій відповідає семі "відсутність голосу", наявній у словниковій дефініції дієприкметника *verstummt* "той, який змовк" [8, с. 1668]. Далі на шкалі за ступенем збільшення чіткості мовлення розташовані значення, що вказують на нечітку, приглушену артикуляцію голосу, незначний ступінь шепоту, його збільшення, тихе хихотання, гучний голос, дуже гучний крик, вереск.

Урахування просторового параметра звуку "місце органа у тілі людини" і його супутньої характеристики "ступінь артикуляційної чіткості" дозволяє виділити одиниці на позначення нечіткої артикуляції голосу, напр., *lallend* "той, хто говорить нерозбірливо", приглушених голосів, напр., *mittelnd* "той, хто бурмоче", тихого хихотання, напр., *kichernd* "той, що хихоче", гучного голосу, напр., *rufend* "той, хто кричить", дуже гучного крику, напр., *kreischend* "верескливий". Взаємодія двох просторових параметрів – місця органа у тілі людини і відстані від джерела до органу слуху людини – та супутнього "ступінь артикуляційної чіткості голосу" уможливило виокремлення засобів позначення найменшого, незначного і приглушеного ступеня шепоту, до яких належать одиниці *hauchend* "той, хто шепоче", *flüsternd* "той, хто шепоче", *raunend* "той, хто шепоче".

Поєднання просторового параметра "місце органа у тілі людини" та "стан людини" уможливило поділ одиниць на засоби позначення стогону, сопіння, храпу, сичання, дихання хворої людини, гучного плачу, дуже гучного голосу. Напр., акцент на звуках, продукованих індивідом від нудьги або з горя, робить дієприкметник *seufzend* "той, хто стогне", що засвідчує його словникове тлумачення [8, с. 1395]. Вказівку на продукований у горлі храп і на фізичний стан особи (сон) містить дієприкметник *schnarchend*, напр., *schnarchend – beim Schlafen meist mit geöffnetem Mund tief ein-und ausatmen u. dabei ein dumpfes kehliges Geräusch von sich gebend* [8, с. 1340].

Три параметра – місце органа (голос), ступінь чіткості звуку, стан людини – поєднують засоби позначення нечіткого і незадоволеного голосу розсердженої людини, напр., *blubbernd* "той, що бурмоче", *brumtend* "той, хто бурмоче" і *brumelnd* "той, хто тихо розмовляє".

Для позначення просторових параметрів "відстань від джерела звуку до органу слуху іншої особи" і "напрямок поширення звуку" німецька мова

використовує аналітичний спосіб: сполучення прикметників на позначення звучання із прийменниками з просторовим значенням напрямку стосовно людини, напр., *vor* "перед", *hinter* "позаду", *neben* "поряд" і прислівниками на позначення місцезнаходження предмета, напр., *oben* "зверху", *unten* "знизу", *von innen heraus* "зсередини" тощо. Прийменники і прислівники з просторовим значенням вважають спеціалізованими засобами об'єктивної просторових уявлень, що відбивають просторову локалізацію будь-якого предмета або дії [5, с. 131].

Прийменники і прислівники просторової семантики позначають близьку або далеку відстань від джерела звуку (голосу) до органів слуху іншої людини і вказують на напрямок поширення голосу як згори донизу, так і навпаки, а також акцентують на місцезнаходженні голосу стосовно просторових координат "попереду - позаду", "нагорі - вниз". На далеку відстань низького басу людини від її органів слуху вказує прислівник *von innen heraus* "зсередини". Він уточнює також напрям поширення басу "зсередини догори", тому здається, нібито ця особа володіє мистецтвом червономовлення, напр., *"Die fehlende Seite wird neu geschrieben und wird ergänzt," sagte ich mit solch einer tiefen Baßstimme, von innen heraus, als hätte ich die Kunst des Bauchredens erlernt* [7, с. 435].

Таким чином, просторові уявлення носіїв німецької мови про локалізацію джерела звуку у тілі людини і навколишньому середовищі вербалізуються прикметниками і дієприкметниками на позначення соматичних звуків, натурфактів і артефактів. Урахування розташування джерела звуку у тілі людини уможливило поділ досліджуваних одиниць групи *соматичні звуки* на спеціалізовані, тобто такі, що беруть участь у мовленні людини, і неспеціалізовані засоби позначення джерела звуку, тобто інші органи тіла індивіда (серце, шлунок, кінцівки (пальці і ноги)).

Просторові параметри звучання вербалізуються одиницями на позначення спеціалізованих соматичних звуків у синтетичний та аналітичний спосіб. Поєднання

просторових ознак - місце органа у тілі людини, відстань від джерела звуку до органів слуху індивіда - із супутніми характеристиками звуку і людини властиве дієприкметникам на позначення звучання. Досліджувані прикметники набувають просторового значення відстані і напрямку поширення звуку у сполученнях із прийменниками і прислівниками з просторовим значенням, тобто в аналітичний спосіб.

Дієприкметники на позначення спеціалізованих соматичних звуків акцентують на одному просторовому параметрі або поєднують просторові та супутні характеристики звуку та індивіда. Урахування одного параметра "місце органа у тілі людини" зумовило виокремлення засобів позначення гортанних звуків, звуків, продукованих язиком, зубами, губами і зубами, голосом. Поєднання просторового параметра "місце органа у тілі людини" і супутньої характеристики звуку "ступінь його артикуляційної чіткості" дозволило поділити прикметники і дієприкметники на засоби позначення нечітких, приглушених, тихих, гучних і дуже гучних голосів людини. Взаємодія просторового параметра "місце органа у тілі людини" з двома супутніми характеристиками (ступінь артикуляційної чіткості звуку та емоційний або фізичний стан індивіда) уможливила виокремлення засобів позначення стогону, сопіння, храпу, сичання, дихання хворої людини, гучного плачу, дуже гучного крику. Урахування місця, відстані та ступеня артикуляційної чіткості звуку дозволяє виокремити одиниці на позначення найменшого, незначного і приглушеного шепоту.

Прикметники на позначення звучання вербалізують у сполученнях з прийменниками і прислівниками з семантикою відстані і напрямку такі просторові параметри звуку, як розташування його джерела, відстань від нього до органа слуху, напрямок його поширення. Подальші дослідження можуть відбуватися у напрямі виявлення просторових параметрів, відображених у значенні досліджуваних одиниць на позначення неспеціалізованих соматичних звуків, натурфактів та артефактів.

Література

1. Блажко М. І. Градуальний компонент семантики прикметників і дієприкметників сучасної німецької мови на позначення звучання / М. І. Блажко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія "Філологічні науки". - Ніжин, 2009. Книга 1. - 2009. - С. 70-75.
2. Блажко М. І. Значення ад'єктивних слів сучасної німецької мови на позначення звучання: аксіологічний аспект / М. І. Блажко // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія "Філологічні науки (мовознавство)". - 2010. Вип. 89 (3). - 2010. - С. 105-108.
3. Гунина Н. А. Категориальность слухового восприятия как один из факторов, обуславливающих специфику номинации звучаний в английском языке / Н. А. Гунина // Филология и культура : 3-я Междунар. науч. конф., 16-18 мая 2001 г. : материалы докл. - Тамбов : Изд-во Тамбовского ун-та, 2001. - С. 165-166.
4. Кубрякова Е. С. Категоризация мира: пространство и время / Е. С. Кубрякова // Категоризация мира: пространство и время : науч. конф. МГУ им. М. В. Ломоносова : материалы докл. - М., 1997. - С. 3-14.
5. Корнева В. В. Синтетические и аналитические способы номинации пространственной картины мира (на материале испанского языка) / В. В. Корнева // Номинация и дискурс : Междунар. науч. конф., 8-9 ноябр., 2006 г. : материалы докл. - Минск : МГЛУ, 2006. Ч. 1. - 2006. - С. 131-133.
6. Харитончик З. А. Перцептивные признаки как основания деривационных процессов в лексической системе языка / З. А. Харитончик // Международный конгресс по когнитивной лингвистике, 26-28 сент. 2006 г. : сб. материалов. - Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2006. - С. 83-85.
7. Böll, H. Die Ansichten eines Clowns. - Ulm/Donau : Franz Spiegel Buch GmbH, 1985. - 307 S.
8. Duden: Deutsches Universalwörterbuch. - Mannheim; Wien; Zürich : Dudenverlag, 1989. - 1816 S.

УДК 802-318

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ МІКРОПОЛЕ "БІДНІСТЬ" В ІСТОРИЧНОМУ РАКУРСІ

Трибуханчик А. М.

фразеологічне мікрополе "бідність" є частиною фразеосемантичного поля на позначення матеріального становища суб'єкта в англійській мові. У статті аналізується динаміка кількісного розвитку мікрополя з XIII до XX ст. у зв'язку з матеріальною історією англійського суспільства. Автор також показує, як відбувалася диференціація поняття бідності протягом даного історичного періоду. Ключові слова: фразеосемантичне мікрополе, тематичний ряд, ядерний і периферійний ряд, релевантне значення, диференціація.

фразеологическое микрополе "бедность" является частью фразеосемантического поля, обозначающего материальное состояние субъекта. В статье анализируется динамика количественного развития микрополя с XIII по XX век в связи с материальной историей английского общества. Автор также показывает, как происходила дифференциация понятия бедности на протяжении данного исторического периода.

Ключевые слова: фразеосемантическое микрополе, тематический ряд, ядерный и периферийный ряд, релевантное значение, дифференциация.

The phraseosemantic microfield "POVERTY" is a part of a larger field denoting the material state of a person in English. The article analyzes the dynamics of quantitative growth of the microfield from the 13th to the 20th century in the context of material history of English society. The author also demonstrates the process of differentiation of the notion "poverty" over a long historical period.

Key words: phraseosemantic microfield, thematic row, nuclear and peripheral row, relevant meaning, differentiation.

Вивчення фразеологічного фонду англійської мови передбачає розгляд існуючих у ній фразеологічних одиниць (ФО) не як хаотичної сукупності компонентів, а як впорядковану систему, що об'єднана або наявністю у структурі ФО певного компонента (зоосемізм, соматизм тощо), або ж спільним семантичним стрижнем. Подібні мікросистеми стали предметом різноаспектного вивчення у роботах багатьох дослідників [1-6]. У центрі нашої уваги знаходиться фразеосемантичне поле на позначення матеріального стану суб'єкта "багатство – бідність людини", яке розглядається у процесі його становлення й історичного розвитку.

Це фразеосемантичне поле складається з двох мікрополів: "багатство" і "бідність". За своєю чисельністю кількість ФО на позначення негативних явищ у житті людини перевищує кількість ФО з позитивною конотацією, тому є необхідність зупинитися детальніше на аналізі мікрополя "бідність" з XIV до XX ст.

Фразеосемантичне мікрополе "бідність" включає фразеологізми, об'єднані в один ядерний і п'ять периферійних тематичних рядів. Ядерний тематичний ряд POVERTY, LACK OF MONEY виражає ідею бідності у нерозчленованому стані, тому проаналізуємо його у першу чергу (див. табл.).

Століття	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Виникло нових ФО	3	4	16	9	14	61	33
Зникло порівняно з попереднім століттям			3	2	3	5	17
Залишилося від попередніх століть			4	18	24	33	77
Існувало всього	3	4	20	27	38	91	110

Як свідчить таблиця, ФО тематичного ряду POVERTY, LACK OF MONEY починають виникати з XVI ст., і їхня кількість поступово збільшується. У XVII ст. зростання даного тематичного ряду за рахунок виникнення нових ФО дещо уповільнюється (9 од.), що можна пояснити переважним виникненням варіантів уже існуючих одиниць, а не виникненням принципово нових. Найбільший приріст спостерігається у XIX ст. (61 одиниця).

У той же час спостерігаємо безперервне (до XIX ст.) зростання загального числа ФО, що функціонували у певні історичні періоди. Їх найбільша кількість, як і слід було очікувати, існує у наш час (110 одиниць).

Таким чином, із 140 одиниць, що виникли за весь час, 30 припинили своє існування. Головними причинами виходу ФО з ужитку можна визнати наступні: втрата реалії (наприклад, **sit on a penniless bench** – *to be poverty-stricken*; вираз походить від існуючої у минулому лавки у парку Оксфорда, де звичайно сиділи люди, що не мали роботи і засобів до існування); втрата актуальності покладеного в основу ФО образу (наприклад, **have no ink in one's pen** – *to be penniless*); втрата релевантного значення одного з компонентів (наприклад, **bring haddock to paddock** – *to lose everything*; слово *paddock* тут мало значення 'a purse, money'). Разом із тим семантика більшості фразеологізмів не дає підстав однозначно судити про причину припинення їх функціонування у мові. Очевидно, для кожного фразеологізма існує певний час, коли його образність відчувається як актуальна мовним колективом, причому цей термін визначається для кожного з них індивідуально.

Аналіз кількісної динаміки тематичного ряду POVERTY, LACK OF MONEY за лексико-семантичними розрядами показує, що дієслівні фразеологізми у ньому є найчисельнішими і характеризуються поступовим зростанням до XIX ст., коли відбувається майже трикратне порівняно зі звичайним зростанням числа ФО, які щойно виникли. Це відповідає загальній тенденції "фразеологічного сплеску" у XIX ст. Звертає на себе увагу також переважання адвербіальної фразеології. Більшість адвербіальних ФО – одновершинні утворення, що мають стислу, лаконічну структуру на кшталт **out of stock, on the rocks** тощо. Мабуть, компактність подібної фразеологічної моделі є сприятливим фактором для зростання числа ФО, що побудовані на її основі.

Щодо кількості ФО даного тематичного ряду, які функціонували у певні історичні періоди, у плані їх розподілу за розрядами, слід відзначити більш поступове зростання числа ФО по кожному століттю. Фразеологізми, що виникли у попередньому столітті, у своїй більшості продовжували існувати у мові. Число дієслівних і субстантивних ФО, що функціонували у XIX і XX ст., майже збігається. Це пояснюється тим, що хоч у ці періоди й виникло порівняно небагато нових ФО вказаних типів, їхня загальна кількість підтримується на стабільному рівні завдяки існуванню ФО, що виникли у більш ранні періоди.

Порівняльний аналіз кількісної динаміки інших тематичних рядів, що утворюють фразеосеман-

тичне поле "бідність", свідчить про наступне. У той час як перша фразеологічна одиниця, що відноситься до ядерного тематичного ряду POVERTY, LACK OF MONEY, зареєстрована у XIV ст. (маємо на увазі фразеологізм **not to have a shirt** – *to have no goods or possessions, not even the necessaries of life* (OED)), периферійні тематичні ряди починають поповнюватися пізніше. Так, із XV ст. з'являються перші одиниці, що відносяться до тематичних рядів RUIN, BANKRUPTCY, STARVATION. Усі вони мають дієслівний характер: **go to the devil** – *to go to ruin or perdition* (OED), пов'язано з релігійними уявленнями; **give up one's girdle** – *to become bankrupt* (DEP), що пов'язано зі старовинним французьким звичаєм знімати з себе пояс у випадку банкрутства (до нього кріпилися ключі, меч, гаманець з грошима) та інші. Поява фразеологізмів, що виражають поняття банкрутства, голодання, свідчить про розповсюдженість явищ, відображених у семантиці ФО.

У XVI ст. з'являються перші фразеологізми, що входять у тематичні ряди STRIPPING, BEGGARY: **come (або be brought) to buckle and bare thong** – *to be stripped, to lose everything* (DS); **a valiant beggar** і **a blind harper** – *a beggar that, counterfeiting blindness, plays the harp or the fiddle* (DS), а також дієслівна ФО **turn to bag and wallet** – *to become a beggar* (DS). Опосередковано відображаючи у своїй семантиці процеси, що відбуваються у суспільстві, одиниці даних тематичних рядів свідчать про масовий характер таких явищ, як жебрацтво, шахрайське привласнення чужих грошей, що було відмінною рисою життя в Англії у XVI столітті.

Аналізуючи кількісні і хронологічні дані, що стосуються виникнення одиниць фразеосемантичного мікрополя, можна дійти висновку, що спочатку стійкі словосполучення виражали стан бідності узагальнено, як нестачу ресурсів, засобів до існування взагалі, наприклад: **as poor as Job**; **purse penniless** – *зубожілий*; **find in one's purse God's curse** – *залишитися без грошей* (ці фразеологізми виникли у XIV–XVI ст.).

Однак з плином часу починає виявлятися все більша диференціація у передачі відтінків бідності. Тому не випадково периферійні ряди починають активно поповнюватися на одне-два століття пізніше ядерного тематичного ряду. Відзначимо також, що поняття RUIN, STRIPPING, STARVATION, BEGGARY і особливо BANRUPTCY часто виражають процесуальність, тобто перехід у стан бідності. Процесуальність, як відомо, найадекватніше передається дієслівними одиницями. У світлі цього стає зрозумілим, чому більшість фразеологізмів, що заповнюють периферійні тематичні ряди, є дієслівними одиницями (із 103 ФО 79, тобто 75,8%, є дієслівними). На основі наших даних можна зробити висновок, що для фразеосемантичного мікрополя "бідність" універсальне є зростання дієслівних ФО, особливо тих, що виражають перехід у стан бідності через такі процеси, як банкрутство, розорення, пограбування, зубожіння, тобто операторів поняття "бідність".

Порівняємо тепер дані про оператори поняття "бідність" з даними, що стосуються антонімічного мікрополя "багатство". Серед даного мікрополя з

XIII до XX ст. спостерігається кількісне переважання дієслівних і субстантивних ФО (77 і 61 відповідно). Спостереження за семантикою фразеологічних одиниць показують наступні кількісні розбіжності: ФО, що відносяться до рубрики BE RICH, нараховують 34 одиниці, у той час як кількість ФО-операторів, що передають поняття переходу у стан багатства, дорівнює 43 (рубрика BECOME RICH), наприклад: **break the bank** – *to win all the money that is being risked at a game of chance, esp. in a casino* (LDEI); **strike it rich** – *become rich, esp. suddenly* (ODCIE) тощо. До складу ФО-операторів, як правило, входять динамічні дієслова, такі як hit, make, go тощо. Дані нашого дослідження дозволяють стверджувати, що мовною універсалією у фразеології є переважання дієслівних ФО, особливо операторів, що виражають перехід у повний стан.

Як і в ядерному тематичному ряді POVERTY, LACK OF MONEY, різкий "сплеск" нової фразеології у периферійних рядах спостерігається у XIX ст. Тоді як у цілому у тематичних рядах спостерігається значне переважання дієслівних ФО над фразеологізмами інших розрядів (79 проти 24), тематичний ряд BEGGARY поповнюється повністю дієслівними і субстантивними ФО (по 8 одиниць відповідно). Тут особливо багато ФО, що виражають поняття "жебрак", наприклад: **Bedlam beggars; a barrel-house bum** – *an urban, wine-drinking beggar* (DAS) та інші. Очевидно, така численність назв для даного поняття пов'язана з розповсюдженістю явища жебратства у певні історичні періоди.

Співставляючи динаміку фразеосемантичних мікрополів "багатство" і "бідність" в історичній перспективі, можна побачити спільності і відмінності між ними. Спільність полягає у безперервному зростанні числа ФО, що функціонувала у кожному столітті. Їх плавне зростання до XVIII ст. змінюється різким стрибком у XIX ст., причому досить значним – приблизно двократним зростанням для обох мікрополів.

Стосовно числа нещодавно виниклих фразеологізмів, то для мікрополя "багатство" характерне плавне зростання до XVIII ст. і різкий підйом у XIX ст.

У XX ст. спостерігаємо спад, тому що через насиченість мікрополя число фразеологізмів, які щойно виникли, є незначним (34 проти 68 у XIX ст.). Для фразеосемантичного мікрополя "бідність" спостерігаємо іншу закономірність. Після різкого зростання числа ФО у XVI ст. (37 одиниць), що можна пояснити як поширеністю явища суспільної бідності, так і розквітом літератури в епоху Відродження, у подальшому мікрополе поповнюється повільнішими темпами. Число ФО, зареєстрованих у XVII і XVIII ст. (26 і 22 одиниці відповідно), поступається їхній кількості у XVI ст. Це можна пояснити тим, що у XVII ст. і особливо у XVIII ст. деякі периферійні тематичні ряди поповнювалися дуже повільно або взагалі не поповнювалися. Так, у XVIII ст. не з'явилося жодної ФО у тематичних рядах RUIN і STRIPPING. Цей феномен пов'язаний і з екстралінгвістичним фактором, зокрема з переважанням пурисичних тенденцій у художній літературі XVIII ст., що перешкоджали вживанню одиниць негативного змісту. Крім того, XVIII ст. стало для Англії періодом економічного підйому, тому деякі явища, пов'язані з поняттям бідності, могли відступати на задній план. У XIX ст. спостерігається майже п'ятикратний приріст числа ФО, які щойно виникли, у мікрополі "бідність". Значну у загальній кількості ФО у цьому столітті становлять одиниці тематичного ряду BANKRUPTCY (17 одиниць із 102, які щойно виникли, тобто 16,7%) і тематичного ряду RUIN (15 одиниць, тобто 14,7%). Окрім розквіту реалістичних тенденцій у художній літературі, що сприяли проникненню у твори фразеологізмів, які існували у народній мові, а також периферійних шарах мови – жаргоні, сленгу, професійних виразах, цьому сприяло збагачення англійської мови запозиченнями з регіональних варіантів, а також інтенсивний розвиток економіки країни, що призводило як до стрімкого збагачення, так і до фінансового зубожіння сотень тисяч дрібних підприємств. Ці екстралінгвістичні фактори треба завжди брати до уваги під час характеристики кількісної динаміки фразеологічних одиниць, що відображають суспільні явища, якими, без сумніву, є одиниці ФСП "багатство – бідність".

Література

1. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих характер человека, в английском и русском языках : автореф. дисс. ... канд. филол. н. / Е. Ф. Арсентьева. – М., 1984. – 16 с.
2. Донской В. Ф. Глагольные фразеологические единицы, обозначающие начало и конец жизни человека, в языке новоанглийского периода : дисс. ... канд. филол. н. / В. Ф. Донской. – М., 1977. – 186 с.
3. Куркова Л. С. Фразеологический фрагмент семантического поля "мышление" в современном немецком языке в сопоставлении с русским языком : автореф. дисс. ... канд. филол. н. / Л. С. Куркова. – М., 1980. – 25 с.
4. Семко М. И. Семасиологические исследования лексико-фразеологического поля, связанного с понятием "deception" на материале английских публицистических текстов : автореф. дисс. ... канд. филол. н. / М. И. Семко. – М., 1974. – 22 с.
5. Смирнова В. И. Фразеологические единицы, образованные членами лексико-семантической группы с общим значением атмосферных явлений природы : дисс. ... канд. филол. н. / В. И. Смирнова. – М., 1980. – 214 с.
6. Фещенко Ю. І. Ідіоматичний простір "HOMO SOCIALIS" у сучасній англійській мові: лінгво-когнітивний та комунікативно-функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. н. / Ю. І. Фещенко. – К., 2007. – 20 с.

Лексикографічні джерела

DS: Partridge E. A. Dictionary of Slang and Unconventional English. – London : Routledge and Kegan Paul, 1963. – Vol. I. – 974 p. – Vol. II. – 388 p.

LDEI: Longman Dictionary of English idioms / Ed. Director T. A. Long. – London : Longman, 1980. – 387 p.

ODCIE: Cowie A.P., Mackin R., McHaig I. R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. – London : Oxford Univ. Press, 1984. – Vol. I. – 396 p. – Vol. II. – 685 p.

OED: The Oxford English Dictionary on Historical Principles / Ed. by Murray J. A. H. et al. – Vol. 1-12 and a Supplement. – Oxford : Clarendon Press, 1933.

УДК 811.111'373.7

ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СУЧАСНОМУ АНГЛОМОВНОМУ ЖУРНАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Дергун Т.В.

У статті розглядаються функції фразеологічних трансформацій у сучасному англomовному журнальному дискурсі в аспекті їх впливу на свідомість читачької аудиторії. Модифікації фразеологізмів розкривають аспекти референтів, пов'язані з сучасними реаліями життя: темпоральний, квантитативний, інструментальний і кваліфікативний.

Ключові слова: журнальний дискурс, фразеологічна одиниця, фразеологічна трансформація, контекст.

В статье рассматриваются функции фразеологических трансформаций в современном англоязычном журнальном дискурсе в аспекте их влияния на сознание читательской аудитории. Модификации фразеологизмов раскрывают аспекты референтов, связанные с современными реалиями жизни: темпоральный, квантитативный, инструментальный и кваліфікативный.

Ключевые слова: журнальный дискурс, фразеологическая единица, фразеологическая трансформация, контекст.

The article focuses on the functions of transformed phraseological units in modern English magazine discourse as a means of changing the stereotypes of the audience. The phraseological transformations describe contemporary realities: temporal, quantitative, instrumental and qualitative characteristics of referents with the latter making up the largest group.

Key words: magazine discourse, phraseological unit, phraseological transformation, context.

Під фразеологічними одиницями (ФО) розуміють сталі сполучення лексем із ускладненою семантикою, що не утворюються за структурно-семантичними моделями змінних сполучень слів [5, с. 5]. Хоча ФО є стабільними одиницями, вони зазнають трансформацій, незважаючи на які ми впізнаємо вихідну одиницю, що є підтвердженням їх стабільності.

Трансформація (лат. *transformatio* – перетворення) – закономірне перетворення однієї мовної структури на іншу зі збереженням загального змісту [3, с. 185]. Це один із методів продукування вторинних мовних структур, що полягає у зміні основних моделей [1, с. 480]. Трансформація є одним із різновидів функціонування ФО в текстах, оскільки модифікована ФО стає індивідуально-авторським неологізмом [8, с. 95]. Відомо, що зміни у структурі ФО дозволяють досягнути додаткової експресії, актуалізувати фразеологізм, пристосувати його до нових суспільно-політичних реалій [7]. Трансформація забезпечує більш органічне включення ФО в контекст відповідно до задуму автора. Індивіду-

ально-авторське, оказіональне використання фразеологізмів нерідко створює особливий, непередбачуваний ефект [11, с. 11]. Вивчення фразеологізмів і їхніх трансформацій на рівні словосполучень дозволило виокремити три види семантичної модифікації: 1) привнесення до значення ФО додаткових ознак кваліфікативного чи квантитативного характеру; 2) конкретизація значення ФО відповідно до змісту текстової ситуації; 3) емотивно-експресивна інтенсифікація семантики ФО [2, с. 11]. Для більш широкої характеристики їх функцій слід вийти в дискурс, який формується за рахунок взаємодії одиниць усіх мовних рівнів.

Зміни ФО невіддільні від контексту, оскільки не можуть існувати поза ним. Існують власне лінгвістичний (вербальний) та екстралінгвістичний контекст, тобто ситуація комунікації, що включає особливості спілкування, предметний ряд, час і місце комунікації, самих комунікантів і т.д. Контекст буває експліцитним, тобто явно вираженим як вербальними, так і невербальними засобами, та імпліцитним, який вимагає фонового знання комунікантів про

попередню ситуацію або знайомство з раніше друкованими матеріалами [6, с. 238]. Взаємодія тексту і контексту утворює дискурс. Його журнальний різновид має низку специфічних ознак: по-перше, він характеризується віддаленістю його творців від аудиторії у просторі та часі [14, с. 213], що зумовлює підбір мовних засобів, які зосереджують увагу читачів на загальних проблемах чи подіях. По-друге, статті новинних журналів мають більш аналітичний характер, порівняно з іншими ЗМІ, повідомляючи про події, які сталися за довший період часу та на більшій території [10, с. 60]. По-третє, журналіст стає тим посередником, який здійснює маніпулятивний вплив на читача, що зумовлює вибір і творення мовних засобів для формування позиції аудиторії. ЗМІ не лише обирають проблеми та спосіб їх висвітлення, вони фактично їх створюють, тобто не лише контролюють спосіб подачі інформації, а й формують її сприйняття масовою аудиторією [9]. Відповідно, дискурсивні трансформації ФО впливають на свідомість читачів.

Тому метою цієї статті є визначення функцій фразеологічних трансформацій в англomовному журнальному дискурсі, призначеному для формування настроїв і суджень аудиторії. **Завдання** полягає у дослідженні впливу фразеологічних одиниць на читачів.

Проведений аналіз засвідчив, що в журнальному дискурсі трансформації ФО характеризують темпоральні, кваліфікативні, кваліфікативно-темпоральні, кількісні, кількісно-якісні, ознаки дій і явищ, що дозволяє автору оцінювати проблему, про яку він пише, і впливати на адресата.

Темпоральні трансформації фразеологізмів здійснюються за допомогою операції вклинювання, яке передбачає включення до їхнього складу слів, перемінних словосполучень та інших фразеологізмів у даному мовленнєвому акті [5, с. 67]. Так, уживання прислівника *never* у складі ФО *to do well* "процвітати; добре себе показати" акцентує часову характеристику діяльності політичної партії, відбиваючи негативну якість дії, напр., *Republicans have never done well among the poor and the nonwhite – and as the country's Hispanic population grows, so, too, do those groups* [Newsweek 16.03.2009, 36].

Кваліфікативний аспект фразеологічних трансформацій спрямований на позитивну або негативну характеристику референтів, що в журнальному дискурсі досягається за допомогою трьох операцій: заміщення, вклинювання і складання. Операція заміщення, що передбачає заміну одного або кількох лексичних конститuentів фразеологізма [8, с. 100], реалізується через субституцію прикметників *bold* і *brave*. Так, заміна прикметника *bold* на *brave* у ФО *to put a bold face on something* "діяти сміливо, рішуче, не розгубитися" у наведеному нижче прикладі відображає позитивну якість дії, оскільки *bold* має значення "бути охочим до ризику та приймати складні рішення", а слово *brave* означає того, "хто справляється з небезпекою, боєм чи складними ситуаціями з мужністю та упевненістю" [12, с. 165]. Відповідно, опозиція значень прикметників *bold* і *brave* полягає у відображенні різниці між бажанням ризикувати та здійсненню сміливих дій, напр., *"We've made their jobs a little bit harder,"*

says Fermilab physicist Dmitry Denisov, "because we've excluded the region they're good at." European scientists **are putting a brave face on the news** [Newsweek 16.03.2009, 45]. Уживаючи прикметник *brave* замість *bold*, автор статті наголошує на тому, що упевненість європейських науковців у своєму успіху не є голослівною: можна припустити, що вони поведуться так, ніби мають досвід виконання нової роботи.

Операція вклинювання прикметника *right* до складу фразеологізма *to make a decision* "прийняти рішення" здійснює позитивну якісну оцінку референтів. Поза контекстом ФО *to make a decision* має нейтральне значення, а відтак просто констатує факт виконання дії, але прикметник *right* надає їй нової позитивної якісної характеристики, напр., *Ken Melson, who oversaw Spencer's work and was appointed by Holder as acting Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives director, says the cases were "looked at aggressively" and without political pressure. "I think we made the right decision on these cases," he says* [Newsweek 27.07.2009, 12].

Уклинювання означення *striking* і дієприкметника *spending* у ФО *to bear resemblance to* і *to go on spree* привертає увагу читачів до негативних аспектів референтів.

Поза контекстом прикметник *striking* не має негативного значення, проте надає його ФО *to bear resemblance to* "бути схожим на, мати схожість з", указуючи на дуже велику подібність політики американських фірм, що надають послуги через Інтернет, із комуністичним Китаєм, де цензура, яка обмежує людську свободу, є досить поширеною і засуджується демократичними суспільствами, напр., *They (U.S.-based Internet firms) practise a kind of self-censorship that bears a striking resemblance to the way Chinese web-hosting firms censor customers for fear of incurring the wrath of Beijing* [Newsweek 16.03.2009, 12]. У цьому контексті подібність обмежувальних заходів приватних фірм до китайської цензури акцентує увагу на негативному аспекті явища.

Операція вклинювання дієприкметника *spending* у ФО *to go on spree* "гуляти, пиячити" демонструє шкідливість великої кількості грошей, напр., *Ever since, the peninsula's huge reserves of natural gas have its native population of a few hundred thousand people the highest per capita income in the world and the country has gone on a spending spree* [Newsweek 16.03.2009, 42]. Наявність елемента *spending* у структурі фразеологізму *to go on spree* надає значення марнотратства. Слово *spending* підкреслює, що від надмірної кількості грошей людина втрачає здатність тверезо мислити.

Уживання прикметника *wrong*, що означає "не той, який передбачався чи є бажаним" [12, с. 1782] замість компонента *worthless* у фразеологізмі *to fall into worthless (bad) hands* "потрапити в погані руки" демонструє негативну сторону нових інформаційних технологій, напр., *The Commerce Department has a blanket ban on a handful of states designed to keep sensitive technology, like encryption, from falling into the wrong hands* [Newsweek 16.03.2009, 12]. У цьому прикладі прикметники *worthless* та *wrong* можна вважати синонімічними, бо якщо технологія кодування потрапить "не в ті руки", це може мати небезпечні наслідки.

Складання компонентів дієслівної ФО *to make believe* "робити вигляд, прикидатись" у складі іменника **make-believe** – фантазія, уява, надає негативного відтінку політичним кампаніям у США, напр., *The real world is never as neat as the imagined one. Political campaigns, like futuristic parables, are a kind of make-believe* [Newsweek 27.04.2009, 28]. У цьому висловлюванні модифікована фразеологічна одиниця викриває недоліки світу політики, невідповідність між обіцянками можновладців і їх невиконанням.

Кваліфікативно-темпоральний аспект референтів передбачає поєднання їх якісної та часової характеристик. Цей відтінок значення надається фразеологізмам за рахунок операції вклинювання. Так, прикметник *long*, що вклинюється у зворот *to cast a shadow on* "потьмарювати", відображає кваліфікативно-темпоральні риси дій США, напр., *India's security duties stretch from the Pakistani border to the Persian Gulf, and Washington casts a long shadow from pole to pole. Yet Brazil has asserted its international ambitions without ratlling a saber* [Newsweek 27.04.2009, 25]. Компонент *long* у складі ФО одночасно вказує на тривалість і ступінь негативного впливу з боку США на інші країни. Зворот акцентує увагу читача на прагненні Сполучених Штатів до тотального контролю на світовій політичній арені, що заважає самостійному розвитку деяких держав.

Кількісна оцінка референтів у світлі впливу на читачів створюється у журнальному дискурсі квантифікативними засобами за допомогою операції вклинювання. Так, прислівник *much* вводиться до складу ФО *to draw (call) somebody's attention to* "звертати чиюсь увагу на" для характеристики троцькістської партії у Франції, напр., *In France, a new Trotskyist party has drawn much attention but has yet to translate it into electoral success* [Newsweek 16.03.2009, 4]. Прислівник *much* у складі фразеологізму *to draw (call) somebody's attention to* підкреслює новизну цієї партії, оскільки раніше її не було у Франції.

Модифікації квантифікативно-кваліфікативного значення відображають наявність як кількісних, так і якісних характеристик референтів, що досягається за допомогою операції вклинювання. Так, прислівник *little* у структурі ФО *to make sense* "мати смисл, бути зрозумілим") демонструє кількісно-якісну сторону дій військового керівництва США, напр., *Activity is concentrated near the line of scrimmage. It makes little sense to position yourself in the far end zone if you want to be a factor* [Newsweek 11/18.05.2009, 30]. Одиниця *little* змінює значення звороту *to make sense* на протилежне, щоб привернути увагу читачів до неправильного стратегічного рішення, що, очевидно, не матиме негативних наслідків, але й не допоможе досягнути мети – контролю над воєнною ситуацією.

Крім вищезазначених аспектів фразеологічних трансформацій, модифіковані ФО відображають реалії сучасного суспільно-економічного життя за рахунок субституції кінцевого компонента фразеологізма. Так, зворот *to bite the hand that feeds you* "кусати руку, що годує; платити чорною невдячністю", де означальне речення **that feeds you** замінюється на **books me**, вказує на владу, якій

відплатили невдячністю. Одним зі значень дієслова *to book* є "запрошувати, ангажувати", тому стає зрозумілим, що журналіст відвідав слухання з підтвердження кандидатур, які входитьимуть до складу Верховного суду, для написання позитивних відгуків про цю процедуру. Проте автор статті не виправдав очікувань можновладців своїм закликком скасувати захід, напр., *I had a law degree and was delighted for the chance to dust off some obscure legalese. Now having so stipulated (that's how we lawyers talk), let me bite the hand that books me. We need to stop holding Supreme Court confirmation hearings* [Newsweek 27.07.2009, 28]. Завдяки дієслову *to book* журналіст імпліцитно звертається до високопосадовців та привертає увагу громадськості до неpotрібних умовностей у судовій системі, намагаючись вплинути на їх усунення. Із наведеного вище зрозуміло, що фразеологізми в їх узуальному, тобто словниковому значенні, не просто віддзеркалюють позамовну дійсність, яка з часом змінюється, а й завдяки здатності до трансформацій пристосовуються до неї, зберігаючи свою свіжість та оригінальність.

Інструментальний аспект діяльності політика у журнальному дискурсі виявляє заміна компонента *weapon(s)* на іменник *shoes* у ФО *to beat smb. with his own weapon(s)* "бити когось його власною зброєю" з метою позначення конкретного засобу боротьби, за аналогією до звичаю в індійських провінціях забивати ногами, напр., *In fiery speeches, she lambasted Brahmins, telling Dalits that they were kept enslaved by upper-class conspiracies and should beat the Brahmins with their own shoes* [Newsweek 27.04.2009, 21].

У цьому разі мовець намагається вплинути на свідомість публіки, іменником *shoes*, який відображає зв'язок із місцевим звичаєм, таким чином переконуючи бідне населення країни, що воно зможе бути активним учасником боротьби за краще життя. Крім того, в описаній ситуації жінка-політик послуговується модифікованою ФО, аби показати народу, що вона є близькою до нього і говорить однією з ним мовою, намагаючись таким чином схилити виборців на свій бік та завоювати їх голоси.

Характеристика невизначеності ситуації досягається за допомогою заміни компонента *game* на *gamble* у ФО *big game* "великий звір; бажана здобич, об'єкт пашуків (особ. пов'язаний з ризиком)", напр., *It would be also "responsible" for Obama to acknowledge the big gamble in his budget. In Obama's budget, defense spending drops from 20 percent of the total in 2008 to 14 percent in 2016, the smallest share in the 1930s* [Newsweek 16.03.2009, 19]. Субституція іменника *game* на *gamble* у ФО *big game* підкреслює ризикованість економії державних коштів за рахунок скорочення витрат на військову охорону країни.

Таким чином, для журнального дискурсу найбільш притаманні трансформації ФО, що здійснюються за рахунок розширення їх складу, переходу однієї частини мови в іншу та заміни компонентів звороту. Превалювання саме цих типів трансформацій пояснюється тим, що за їх допомогою автор може досягти впливу на читача, змінюючи позначені фразеологізмами стереотипи. Із точки зору ступеня впливу на свідомість читачів вищезазна-

чені прийоми поділяємо на "слабкі" модифікації (розширення складу ФО й перехід однієї частини мови в іншу) та "сильні". Останні вимагають заміни компонентів ФО, оскільки вони "не виправдовують" очікувань читачів, коли кінцева частина ФО містить

несподіваний поворот думки, що є більш непередбачуваним для аудиторії, а отже, і вплив – інтенсивнішим. Зв'язок фразеологізмів із композицією журнальних статей планується дослідити в наступних розвідках.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Бершадская Ф. М. Формы употребления фразеологической единицы в речи : автореф. дисс. ... канд. филол. н. : спец. 663 / Бершадская Ф. М. – М., 1972. – 23 с.
3. Ермоленко С.Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Ермоленко, С. П. Бибик, О. Р. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
4. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – [3-е изд., испр., доп.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1967. – 1264 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1986. – 396 с.
6. Торсуева И. Г. Контекст / И. Г. Торсуева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 238-239.
7. Майборода Л. І. До проблеми лаконічності і семантичної місткості газетних заголовків [Електронний ресурс] // Електронна бібліотека інституту журналістики / Л. І. Майборода. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1253>.
8. Мізін К. І. Порівняння у фразеології / К. І. Мізін. – Вінниця : Нова книга, 2009. – 240 с.
9. Оленюк О. В. Вивчення стратегій маніпуляційного впливу в рамках лінгвістичних дисциплін [Електронний ресурс] / О. В. Оленюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/natural/Nvvnvnu/filolog/2007_4/8/4.pdf
10. Потапенко С. І. Структура англomовних статей в аспекті періодичності публікації часописів новин / С. І. Потапенко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2006. – № 27. – С. 60-64.
11. Ухтомский А. В. Приёмы и методы перевода фразеологизмов (на материале современной английской прессы) : автореф. дисс. ... канд. филол. н. : спец. 10.02.19 / Ухтомский А. В. ; Моск. гос. ун-т. – М., 2007. – 20 с.
12. Longman Exams Dictionary. – Harlow : Longman, 2007. – 1833 p.
13. Oxford Idioms Dictionary for Learners of English. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 678 p.
14. Tomascikova S. Structural and temporal frames of communication in discourse of British television news bulletins / S. Tomascikova // Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наукових праць. – Ужгород, 2005. Вип. 3 / [відп. ред. М. П. Фабіан]. – 2005. – С. 213-219.

УДК 811.11: 81'342

INTONATION OF ENGLISH COMPLIMENTS IN DIFFERENT SOCIO-CULTURAL SITUATIONS

Trykashna Y. I.

У статті розглядається комплімент як одна з форм суспільної взаємодії та надається опис інтонаційних моделей англійських компліментів як актів комунікації в різних соціокультурних ситуаціях.

Ключові слова: щирі та нещирі компліменти, емоційно забарвлені компліменти, неемфатична інтонація, емфатичний низький низхідний тон, низький низхідний тон, низхідно-висхідний тон, низький висхідний тон.

В статье рассматривается комплимент как одна из форм социального взаимодействия и даётся описание интонационных моделей английских комплиментов как актов коммуникации в разных социокультурных ситуациях.

Ключевые слова: искренние и неискренние комплименты, эмоциональные комплименты, неэмфатическая интонация, эмфатический падающий тон, падающий тон, падающе-восходящий тон, восходящий тон.

The article deals with the intonation of English compliments as an important means of social interaction. The author specifies the most pertinent intonation patterns of compliments used in different socio-cultural situations.

Key words: sincere and insincere compliments, emotionally coloured compliments, unemphatic intonation, the emphatic falling tone, the falling tone, the falling-rising tone, the rising tone.

Our everyday communication is controlled by rules that we learn as part of our culture. General cultural values and norms are expressed in patterns of speech behaviour where compliments is an important means of social interaction.

Many linguists have focused their attention on the speech behaviour associated with compliments and compliment responses which, according to Manes, act as a "mirror of cultural values" [10, p. 96].

There exist sociolinguistic patterns of compliment giving and responding behaviour [9, p. 445] but they may vary across speech communities in a variety of ways. What counts as a compliment will differ from society to society. Even where societies have rather similar value systems, differences will occur.

In order to be understood in the right way foreign language learners must know the rules of speech behaviour of a particular language community while complimenting and, of course, intonation of compliments, which is an important means of defining the real meaning of these speech acts. There are a great number of compliments which express sympathy and delight but their intonation can change their meaning to the contrary.

Therefore it is topical to identify the main prosodic parameters of intonation of English compliments. Consequently, the task of this article consists in examining the intonation of compliments from

pragmatic and sociolinguistic points of view in different socio-cultural situations.

Every language has special national rules of speech etiquette, which ensure the smooth flow of communication in the desired tonality leading to the desired pragmatic results. The first and the most important function of the norms and rules of speech etiquette is that of politeness [12, p. 320]. Compliments and compliment responses have a special place in expressing politeness because they are viewed as politeness formulae.

The phenomenon of compliments and compliment responses has undoubtedly been one of the most intriguing topics in linguistics. There have been a large number of studies since early 1970s [6-10] by researchers from various subfields of linguistics, pragmatics, discourse analysis, sociolinguistics, psycholinguistics, and ethnography of communication.

Herbert [7] argues that there seems to be a widespread popular agreement over what it is that constitutes a compliment. He notes that most definitions of compliments, particularly those based on studies of Western languages, specify two conditions: compliments must (1) contain an expression of admiration on the part of the speaker, (2) concern a possession, accomplishment, or personal quality of the addressee. Articulating similar points more clearly, Holmes claims that a compliment is a speech act which explicitly or

implicitly attributes credit to someone other than speaker, usually the person addressed, for some good (possession, characteristic, skill, etc.) which is positively valued by the speaker [9, p. 446].

In the study of compliments we can agree with Manes and Wolfson, that in American English compliments are so highly patterned that they may be regarded as formulas [11, p. 115].

In American English compliments are used for a variety of reasons: to express admiration or approval of someone's work/appearance/taste; to establish/confirm/maintain solidarity; to replace greetings/ gratitude/apologies/ congratulations; to soften face-threatening acts such as apologies, requests and criticism; to open and sustain conversation; to reinforce desired behaviour.

Foreign language learners also use compliments in their everyday communication because of the reasons described above but compliments are difficult to perform in a second language because students learning foreign languages within the context of their native culture must understand that something that works in Ukrainian might not transfer in meaning when translated into English. Neglecting compliments may even be understood as a sign of disapproval [11], and the inappropriate use of compliments may cause embarrassment and even offense.

According to Wolfson [13], Herbert [6], Holmes [9] major compliment topics concern appearance, possessions and personality traits. Many people like to receive compliments especially on their appearance, but sometimes it is so difficult to differentiate **sincere** compliments from **insincere** ones even if they are used according to the patterns of sociolinguistic behaviour of the target language. Therefore, the intonation with which compliments or compliment responses are pronounced can prompt the foreign language learners to do it.

It has been pointed out [3, p. 192] that no intonation pattern is used exclusively with this or that sentence type and certainly no sentence type requires the use of one and only one intonation pattern. Roughly speaking, any sentence type can be linked with any intonation pattern, and the meaning of an utterance will depend on the particular context in a certain component of intonation style.

It is generally acknowledged [1; 2; 3] that voice pitch or speech melody and sentence stress or accent are the two main components of intonation. Though these elements are very closely connected, variations in voice pitch are still most important in intonation patterns.

We analyzed the corpus of compliments and compliment responses taken from the films "My Best Friend's Wedding" and "Pretty Woman" in order to identify the main prosodic parameters used for modeling intonation of the following speech acts.

The compliments taken from the films are used in different socio-cultural situations: at concerts, restaurants and cafes, in the church, in the office, at the party, in the streets, before and after the wedding, during friendly conversations, after quarrels etc.

The nuclei tones used in the compliments are the emphatic falling tone, the falling tone, the falling-rising tone, the rising tone.

The majority of compliments observed in the films are **emotionally coloured**. They are mostly pronounced

with **the emphatic falling tone**. We can consider the following examples.

Example 1

- *What are you going to do?*

- *I've got four days to break up the wedding and steal the bride's fellow. He adored me! Me! He told I am the best! She's known him for at least five seconds! I can't lose him, George. I will tum him back.*

The situation takes place in the car, where irritated Julie is telling her boss that she wants to return her Michael. The words *adored, me* and *best* are emphasized. We can observe **falling of the tone** here (high-fall). The stress is increased and the range is widened. The compliments pronounced with the high fall sound definite, complete, interested and sincere because the complimentee is very emotional and it is difficult for her to control her emotions.

Example 2

- *Everything is so perfect! From the day I met Michael I've heard only Julie, Julie, Julie! I never had a sister.*

- *(a smile)*.

Kim sees her future husband's best friend Julie for the first time, she is jealous and not glad of it. The sentence-stress falls on the word *perfect* which sounds a bit skeptical, the tempo is very quick. It helps us understand that this compliment is forced. Julie responds to a compliment only by a shy smile, she feels awkward.

Example 3

- *I am happy to be with my bride here. She is my fate, she is marvelous!*

- *(she gives a kiss)*.

In the situation above the terminal tone is falling. The speaker wants to emphasize the word *marvelous*, he does it not only with the help of the stress, but also with the help of lengthening the sound [m]. His words sound natural, the tempo of speech is slow, the speaker is calm and happy. It shows that the compliment is sincere and Kim accepts it, giving a kiss.

Example 4

- *Hi, beautiful! I've been calling you for a month.*

- *Really? Am I very beautiful? (Michael to Julie)*

Michael phones Julie, he is full of joy and speaks very slowly, the word *beautiful* is emphasized and the terminal tone is the **emphatic falling tone**. It shows that the speaker is sincere. Julie is very glad to hear the native voice of her friend and responds to a compliment by requesting for repetition. In these questions the rising tone is used.

Example 5

- *George! George! It's unbelievable! I can't believe it! It's you! You are so sweet!*

- *Don't eat me. (Julie to George)*

She speaks very quickly, her utterances are characterized by the **emphatic falling tone**, such words as *George, unbelievable, believe, you, sweet* are emphasized by a high fall. The compliment is really sincere because the complimenter is happy to see her friend. George responded to a compliment with humour, using the falling tone.

Example 6

- *You loved him?*

- *Yes.*

- *It's wonderful!*

- *It's terrible. (Julie to Michael)*

They are speaking very quickly, the compliment is rejected, in compliment and compliment response

falling-rising tone is used. The compliment sounds appreciative and encouraging because Michael wants to support his friend and wishes her only happiness. We can agree with Gimson [5] that the falling-rising nuclear tone combines the dominant effect of the fall (contradictory, contrastive) with any of the emotional or meaningful attitudes (not expressed verbally) associated with the rise, e.g. *I haven't much appetite* (but I'll join you to be polite). *Well done!* (warm, sympathetically appreciative). When Michael pronounces *wonderful* with the falling-rising tone he wants Julie not to worry about her love affairs. *-It's wonderful!* (but take it easy).

In the film the speakers use also compliments pronounced with **unemphatic intonation** which can be characterized by **the simple falling tone** and **the simple rising tone**.

Example 7

- *It's no-smoking floor, Miss.*

- Am I a criminal?

- You are charming.

- Thanks, Richard. (Richard to Juli).

While complimenting the man's speech is not emotionally coloured, he uses the falling tone. Julie accepts this compliment with a smile and pats him on the shoulder.

Example 8

- Who's told you about this place? It's cool!

- Thanks. I was always clever.

The word *cool* is emphasized, the falling-rising tone is used. It shows that the speaker is really interested and knows only positive information about the object. The response to the compliment given by Julie is acceptance. Her speech can be considered to be unemphatic with the falling tone.

Example 9

- *Oh, you've come.*

- You look really great today.

- So are you. (Julie to Michael)

Michael compliments Julie on her appearance, in her turn she returns him a compliment. In both compliment and compliment responses the falling tone is used. The utterances are characterized by slow tempo without long pauses that means that the compliment is used to let the complementee feel admiration but no particular word is emphasized.

Example 10

- *This is so great. My two girls are sitting together. You are wonderful.*

- You are a liar?

Compliment used by Michael to Julie and Kim is pronounced with the falling tone. His speech is quick and both girls say the same words that Michael lies with the rising tone and in this way reject the compliment.

Example 11

- *When I hug her, I don't want to let her go. She is my treasure. She is my princess.*

- (a smile)

In the situation above Michael, his bride and Julie are sitting in the cafe and he compliments Kim, telling these pleasant words to Julie and looking at Kim. She only smiles. The speaker uses the falling tone, the timber of the voice is warm, the tempo of speech of a complimenter is slow, he is in love and his emotions are quite natural and sincere.

Example 12

- *Cute. You are very cute.*

- I know. (Edward to Vivian)

Here Edward compliments Vivian, she accepts this compliment. The complimenter and the complementee use the falling tone in their utterances. The tempo of speech is very slow.

Example 13

- *You look great.*

- Thank you.

In this situation Edward gives a compliment to Vivian on account of a new dress. She looks beautiful in it, but a little uncomfortable, because it is for the first time when she wears such a nice dress. While accepting this compliment, she touches her dress and awkwardly smiles. Both speakers use the falling tone in their speech. The intonation the complimenter uses is sincere, he wants to support the complementee, because he sees that the girl is worrying too much.

Example 14

- *She is sweet, Edward. Where did you take her?*

- Not your business.

In this situation the wife of Edward's friend compliments Vivian, she smiles and uses the falling tone, her *sweet* sounds too skeptical, the intonation is not sincere.

Having considered the films with a great number of compliments and compliment responses our investigation shows that there exist particular intonation patterns of compliments. The speakers use definite nuclear tones while complimenting making the compliments effective. On the prosodic level compliments are characterized by the following features: the intonation groups are rather short; the nuclei tones which are most frequently used are the emphatic falling tone, the falling tone, the falling-rising tone, the rising tone; compliments can be sincere and insincere; sincere compliments express real admiration and are characterized by the usage of the simple falling tone, the falling-rising tone; insincere compliments sound either rather skeptical with the falling tone or they may be emotionally coloured with pretended admiration which can be defined from the context of a conversation. In this case the utterances are characterized by the emphatic falling tone or the high fall; the speakers sometimes lengthen the consonants or use the long pauses in order to let their complementees feel the emphasis on a particular word expressing admiration; the timber of voice can be characterized as mild, pleasant, warm, friendly and sincere.

References

1. Дворжецька М. П. Фонетика англійської мови: фоностилістика, риторика мовленнєвої комунікації / М. П. Дворжецька, Т. В. Макухіна, Л. М. Великова, Є. О. Снегірєва. – Вінниця : Нова Книга, 2005. – 206 с.
2. Кантер Л. А. Экспериментально-фонетические исследования интонационной структуры английских речевых единиц, выражающих положительные эмоции : автореф. дисс. ... канд. филол. н. / Квантер Л. А. ; Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1973. – 16 с.

- 3 Соколова М. А. Теоретическая фонетика английского языка / М. А. Соколова, К. П. Гинтовт, И. С. Тихонова та ін. – М. : Выш. шк., 1991 – 240 с.
- 4 Billmyer K. I really like your lifestyle: ESL Learners How to Compliment / K. Billmyer // Penn Working Papers in Educational Linguistics. – 1990. – № 6/2. – P. 31-34.
5. Gimson A. C. An Introduction to the Pronunciation of English. – London : Longman, 1986. – 246 p.
6. Herbert R. K. Sex-based differences in compliment behaviour // Language in Society. – 1990. – № 19. – P. 206-224.
- 7 Herbert R. K. The ethnography of English compliments and compliment responses: A contrastive sketch // [W. Olesky, ed.] Contrastive pragmatics. – Amsterdam : Benjamins, 1989. – P. 15-28.
8. Herbert R. K. Compliment-rejection versus compliment-avoidance: Listener-based versus speaker-based pragmatic strategies / R. K. Herbert, S. H. Straight // Language and Communication. – 1989. – №9. – P. 35-37.
9. Holmes J. Paying compliments: sex-preferential positive strategy / J. Holmes // Journal of Pragmatics. – 1988. – Vol. 12/3. – P. 445-465.
10. Manes. J. Compliments: A mirror of cultural values // [S. N. Wolfson and E. Judd. eds.,] Sociolinguistics and language acquisition. – Rowly M. A. : New Bury House, 1983.
11. Manes J. The compliment formula / J. Manes, N. Wolfson // Conversational routine: Explorations in standardized communication situations and prepatterned speech. – The Hague : Mouton, 1981. – P. 115-132.
12. McKay S. L. Sociolinguistics and language teaching / S. L. McKay, N. H. Hornbergen. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 320 p.
13. Wolfson N. Compliments in cross-cultural perspective / N. Wolfson // TESOL Quarterly. – 1981. – Vol. 2/2. – P. 117-124.

РЕЦЕНЗІЇ

КАТЕГОРІЯ ІРРЕАЛЬНОСТІ У ЗІСТАВНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Потапенко С. І.

Рецензована монографія – Т. М. Нікульшина. *Ірреальний світ англійською та українською мовами.* – Донецьк : Східний видавничий дім, 2010. – 186 с. – робить вагомий внесок у становлення нового напрямку в сучасній лінгвістиці – теорії контрфактивності, яка розвивається із залученням методик можливих світів [1; 2; 3] і ментальних просторів [5].

Зацікавленість науковців у виявленні особливостей вербалізації людських уявлень про те, що реально існує лише у нашій свідомості, про нереальний світ, який моделюється на основі нашого сприйняття сущого, оточуючого нас середовища визначає актуальність рецензованої монографії.

У першому розділі “Лінгвофілософський аспект категорії ірреальності” авторка формулює теоретичні засади дослідження, визначає місце теорії можливих світів у сучасній лінгвістиці, розкриває природу й особливості взаємодії уявного світу з оточенням, яке ми сприймаємо за допомогою наших органів відчуттів. На основі аналізу логіко-філософських і лінгво-філософських підходів до вивчення ірреального авторка робить низку важливих для практичного аналізу висновків. По-перше, можливі світи плумачуться як гіпотетичні складники нашої свідомості з низкою можливих альтернатив і варіантів. По-друге, простір можливого світу моделюється безліччю потенційних наслідків, кожен із яких відповідає дійсності в її проекції на можливий світ. По-третє, авторка доходить висновку, що поняття “можливі світи” породжує численні синонімічні номінації.

Центральними у плані практичного аналізу дослідження є другий – “Істота як носій семантики ірреальності” – та третій – “Неістота як носій семантики ірреальності” – розділи рецензованої монографії. Саме тут проводиться ґрунтовне дослідження носіїв семантики ірреальності, пропонуються їхні типологічна й тематична класифікації, здійснюється детальний зіставний аналіз засобів відображення ірреальності на матеріалі сучасних англійської та української мов.

Унаслідок аналізу номінацій істоти як носія семантики ірреальності встановлено, що відповідні одиниці об’єднані інтегральною ознакою належності до уявного живого світу, який включає декілька різновидів істот: надприродна істота, істота з надприродними та надзвичайними здібностями, фантастична істота жахливого вигляду, істота іншої цивілізації та тварина з нереальними якостями. В

аспекті зіставного мовознавства доведено, що категорія ірреальності уявної істоти складається з двох частин: універсальної та національно-специфічної. При цьому універсалії виступають спільною наднаціональною основою природної мови, мислення й культури. Національно-специфічні риси акцентують особливості світовідчуття, світооцінку й світомислення носіїв англійської та української мов. Виявлено, що зміна культурно-релігійної традиції спричинила трансформацію уявних істот, а розвиток науки та техніки слугував передумовою для творення нових номінацій на позначення уявних істот.

Під час дослідження номінативних одиниць на позначення уявних неістот встановлено, що вони утворюють чотири основні тематичні групи, які охоплюють місцевість, предмети, рослини, їжу, відзначаючись у порівнюваних мовах приблизно однаковою частотністю. Незначна кількість розбіжностей свідчить про типовість уявних неістот для порівнюваних лінгвокультурних ареалів, що, з одного боку, можна пояснити давніми міфологічними й індоєвропейськими коренями формування сучасних ірреальних уявлень, а з іншого – перцептивною основою ірреальних референтів, адже людина уявляє лише ті об’єкти, які вона сприймала у візуальній, слуховій або іншій сенсорній модальності, а тому фантазує лише про події, схожі на ті, які відбувалися раніше [6, с. 41].

Оскільки номінації української мови на позначення складників ірреального світу становлять значну кількість запозичень з англійської мови та її американського варіанта, достатньо переконливими виглядають побоювання авторки щодо певної стагнації словникового складу рідної мови у досліджуваній сфері. З одного боку, запозичені слова сприяють “універсалізації” національно-мовних картин світу, а з іншого – спрощують як кількісно, так і якісно рідну мову, елімінуючи мотивацію для її розвитку, а отже, і розквіту.

До переваг роботи слід віднести чіткість та послідовність викладу матеріалу, вміння формулювати свої думки. Авторка подає результати дослідження у вигляді таблиць, схем, які надають роботі чіткості та наочності. Рецензована праця поглиблює й суттєво доповнює вже існуючі теоретичні положення щодо теорії контрфактивності.

Враховуючи, що інтердисциплінарність є однією з найбільш характерних рис сучасних досліджень для всебічного пізнання людини, природи і світу,

подальші наукові розвідки вбачаємо в залученні таких дисциплін, як етнолінгвістика, психолінгвістика та лінгвосинергетика. Важливим, на нашу думку, є зіставлення механізмів конструювання ірреально-го та мас-медійної реальності, яка пропонує адресату уявлення про дійсність, до якої у нього нема безпосереднього доступу [4, с. 11].

Поряд із безперечною важливістю, вагомістю, новизною теоретичних і практичних здобутків Т.М.Нікульшиної, необхідно висловити деякі зауваження. Звертаємо увагу авторки на потребу в деталізації сучасних підходів до множинності світу,

його типологізації у межах різних дисциплін у площині сучасних інформаційних технологій. Тому сподіваємося на подальші, більш об'ємні доробки авторки.

Основні результати проведеного дослідження дають підстави вважати плідними наукові пошуки у цьому напрямі когнітивно-дискурсивної парадигми та доводять їхню важливість для подальшого вивчення особливостей вербалізації знань про предмети, явища навколишнього середовища, які є результатом розумової діяльності людини.

Література

1. Бабушкин А. П. "Возможные миры" в семантическом пространстве языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001. – 86 с.
2. Кубрякова Е. С. О когнитивных процессах, происходящих в ходе описания языка / Е. С. Кубрякова : выступление на Круглом столе "Исследование познавательных процессов в языке" (3 ноября 2009 г.). – М. : Институт языкознания РАН, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ralk.info>.
3. Левицький А. Е. СОН і МРІЯ як номінації квазіреальності у східнослов'янських і західногерманських культурах / А. Е. Левицький // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – 2007. Вип. 21. – Ч. 2. – 2007. – С. 142–148.
4. Потапенко С. І. Сучасний англомовний медіа-дискурс: лінгвокогнітивний і мотиваційний аспекти : [монографія] / С. І. Потапенко. – Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2009. – 391 с.
5. Fauconnier G. Mappings in Thought and Language / G. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 205 p.
6. Vendler Z. Speaking of imagination / Z. Vendler // Language, Mind, and Brain. – Hillsdale (N.J.) ; L. : Erlbaum Associates, 1982. – P. 35–43.

НАШІ АВТОРИ

1. **Блажко Марія Іванівна**, старший викладач кафедри німецької мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
2. **Дергун Тетяна Віталіївна**, викладач кафедри германської філології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
3. **Жук Тетяна Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови та літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
4. **Ігіна Зоя Олександрівна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської філології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
5. **Ісаєнко Катерина Петрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
6. **Капленко Оксана Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
7. **Карпюк Валентина Андріївна**, викладач кафедри німецької мови та літератури з методикою викладання Криворізького державного педагогічного університету.
8. **Кулик Надія Дмитрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Київського національного лінгвістичного університету.
9. **Потапенко Сергій Іванович**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської філології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
10. **Примушко Наталія Олексіївна**, асистент кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, випускниця аспірантури Інституту української мови НАН України.
11. **Самойленко Григорій Васильович**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
12. **Сборик Світлана Петрівна**, старший викладач кафедри германської філології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
13. **Трибунчик Анатолій Миколайович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
14. **Трикашна Юлія Іванівна**, викладач кафедри англійської мови та методики викладання Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
15. **Хархун Валентина Петрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, докторант Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.
16. **Харчук Оксана Вікторівна**, кандидат філологічних наук, старший викладач Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу
"Наукові записки" Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
просимо дотримуватися нових ПРАВИЛ
оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, німецькою мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 5 до 15 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Наукових записках" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **15,00 грн. за 1 стандартну сторінку.**

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – під заголовком малими літерами.

4) **Короткі анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) Перед **списком використаних джерел**, який подається у порядку посилання, пишеться підзаголовок "Література".

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком звертання до попередніх робіт або якщо інше зумовлене змістом статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1., Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Формули у статті подаються тільки в електронному варіанті й набираються через стандартний редактор формул Microsoft Equation, що входить до складу Microsoft Office.

Нумерація формул подається в круглих дужках. Нумеруються лише ті формули, на котрі у статті є посилання.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором. **Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.**

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Зразок заяви

В редколегію журналу
"Наукові записки Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя"

Заява

Я (Ми) _____
автор (співавтор) статті
прошу (просимо) опублікувати її в журналі "Наукові записки..."
Заявляю (заявляємо), що стаття написана спеціально для журналу, раніше ніде не публікувалась і не направлена для публікації в інші видання.

З чинним законодавством про друковані засоби інформації ознайомлений(ні) і за його порушення несу (несе-мо) персональну відповідальність.

"_____" _____ 201__ р.

Підпис